

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

cogito

AYDIN UĞUR

kültür kıtası atlası

Kültür, İletişim, Demokrasi

AYDIN UĞUR

KÜLTÜR KITASI ATLASI

Kültür, İletişim, Demokrasi

İSTANBUL

Yapı Kredi Yayınları -1738
Cogito - 118

Kültür Kıtası Atlası - Kùltür, İletişim, Demokrasi / Aydın Uğur
Yayına Hazırlayanlar: Zeynep Avcı, Levent Yılmaz

Kitap Editörü: Korkut Tankuter

Kapak Tasarımı: Nahide Dikel
Baskı: Şefik Matbaası

1. Baskı: İstanbul, Kasım 2002
ISBN 975-08-0506-2

© Yapı Kredi Kùltür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. 2002

Yapı Kredi Kùltür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Yapı Kredi Kùltür Merkezi
İstiklal Caddesi No. 285 Beyoğlu 80050 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
Bilgi Hattı: (0 212) 473 0 444
<http://www.yapikrediyayinlari.com>
e-posta: ykkultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: <http://www.estore.com.tr/bulvar/yky>

İÇİNDEKİLER

Önsöz • 7

I. BÖLÜM

BİLGİ, İLETİŞİM VE ZİHNİYET KALIPLARIMIZ

Zihinlerimizin Yeni Efendileri: Medya • 11

Medya ve Şiddet İlişkisi • 35

Kapımızdaki Yeni Televizyonculuk • 45

Video-klip: Yeni Teknoloji ve Sanat • 48

Yüzyıl Kapanırken Türkiye'nin İletişim ve Kültür Haritası • 54

Veri, Öğreni, Bilgi • 68

Temiz Enformasyon • 82

Enformasyon Toplumu ve Medya • 85

Hede Hödöler Ne Yerler Ne İçerler • 103

II. BÖLÜM

GÜNLÜK HAYATIMIZIN BEŞİĞİ: KENT

Tarih Tahterevallisinde Ankara-İstanbul • 119

Yeni Bir Yaşam Gramerine Doğru • 125

Küçük Bir Alışveriş Merkezleri Sosyolojisi • 130

2013 Yılı İçin İstanbul Ütopyası • 134

III. BÖLÜM

KEŞFEDİLMEMİŞ KITA: GÜNLÜK HAYAT VE ZİHNİYET KALIPLARIMIZ

- Bu Bölüm Neden, Nasıl Bahsediyor? • 145
Kitle Kültürü: Kızmadan Önce Anlamak • 148
Cumhuriyet'in İlk Özgün Popüler Kültürü: Arabesk • 155
Vurana Elsiz, Sövene Dilsizliğimiz Artık Gerimizde • 161
"Barbarların Terkisinde" Bir Zoraki Şair • 164
Barbarların Terkisinde • 168
Gerçeküstücülük: Başı Bağlanmış Bir "Avant-garde" Daha • 170
Resim Aracılığıyla Düşünmek • 174
Güle Güle Devlet İle • 179
Bizim 68'lilerimiz • 181
Aydın Kim Değildir? • 187
Dünün Aydınları • 189
Dedem Yaşar Bey'e 20. Yüzyılın Sonundan Haberler • 201
Sevgili Immanuel Kant, Değerli Dostum • 205
2000 Yılı'nın Ünlüleri • 210
Yeni Değerler Yerlerine Oturuyor • 213
Bu Bir Kıl Olmayabilir • 216
Futbol Adlı Çağdaş Dinin Temel Dinamikleri • 218
Küçük Bir Bar Sosyolojisi • 222
Günahtan Çok Ayıptan Korkmak • 225
Feminizm, Erkeklik ve Kimlik • 228
Soylu Evlenmesi • 235

Önsöz

Bu kitap son 20 yılın öyküsünü anlama çabasının ürünü.

Hızla kabuk değiştiren bir dünyada, bu değişimi kimi zaman coşkuyla karşılayan, kimi zaman şiddetle ayak direyen bir toplumda doğmuş, büyümüş birisinin kendi başına gelenleri anlama girişimi diye de tanımlanabilir.

Üzerinde durduğu zaman diliminin bir temel özelliği var:

1789'dan 1989'a uzanan ve yazarın "Uzun 19. Yüzyıl" adını verdiği dönemin kapandığı, giderek daha çok kimse tarafından hissediliyor. "Uzun 19. Yüzyıl"ın bitişiyle birlikte insanlığın, bu arada bizim ülkemizin de, durmaksızın, hep daha ileriye doğru gittiği yolundaki inanç darbe üstüne darbe almış, sönükleşiyor. Yarının dünden kesinlikle daha iyi olacağına inanmak çok zor. Gelecek İlerleme'nin doğrusal çizgisini izleyecek, diye belle-miştik. Tarih gemisinin pusulası şaşmışa benziyor. Bu durumdan ilk etkilenen, yön duygumuz. Yön duygusu yitirilince anlam duygusu da elden kaçıyor. O yüzden olsa gerek, birçoğumuz geleceğe anlam kazandırmak üzere geçmişin uygulamalarına sarılıyor. Kimimiz 1950 öncesi Türkiye'deki yapıları, dengeleri yeniden aynen kurarsak geleceği güvenilir kılarız, diye düşünüyor; kimimiz daha gerilere uzanıp başka "devr-i sadet"leri rehber almayı seçiyor. Oysa doğrusu geçmişin yaptıklarını yinelemek değil. Mesele geçmişin bağrında taşıdığı umutlara sahip çıkmakta, yeninin dokusuna eskinin umutlarını aktarabilmekte.

Tam da bu nedenle, bu kitaptaki yazıların hepsi toplumsal ve kültürel yapılardaki köklü dönüşüme odaklıdır. Hepsinin

kaleme alınma maceralarının başlangıç adımı aynıdır: Sosyal bilimlerin öğrettiklerini, elden geldiğince, konu olarak seçtiklerini toplumsal malzemeye tatpik etmek.

Gelgelelim, –kitabın içinde gezindikçe siz de farkına varacaksınız– , kimi yerde bilimsel söz susmak zorunda kalacak, susmaktan başka çaresi kalmayacak. Dünyamız ters akıntıların öylesine güçlü olduğu bir evreden geçiyor ki, öylesine ani ve keskin dönüşler sergiliyor ki, bilimsel bakış zaman zaman kısa düşüyor. İşte o anlarda sezgilerime, sezgilerimin tükendiği yerlerde ise kendi etik değerlerime tutundum. Ortaya bilgi, sezgi ve özlem üçlüsünün yoğurduğu bir tanıklık çıktı.

Kitap üç bölümden oluşuyor. İlk bölüm, giderek dünyaya dair her şey hakkındaki bilgi ve fikirlerimizi devşirdiğimiz esas kaynak haline gelen yeni iletişim ortamlarını ele alıyor.

İkinci bölümdeki yazılarsa zihinlerimizin taş, toprağa bürünmesi sonucu meydana gelen, ama sonra geri dönüp –tıpkı medya gibi– zihinlerimize biçim veren, temel dinamiklerden biri olma özelliğini taşıyan kentleri konu alıyor.

Yaşadıklarımızın kentle ilgi yanlarının ardına takılıyor.

Üçüncü bölüm gündelik yaşamımızın çoğunlukla ihmal ettiğimiz yörelerini deşmeyi hedefliyor.

Bu bölümün yazıları bir barda tanık olunan ilişkiler yumağının içinde, sokakta rastladığımız bir saç kestirme tarzında, ya da bir maç ortamında solunan sosyal havada, esasen toplumun bütünsel işleyişini ele veren ipuçlarının saklı olduğunu vurgulama peşindeler. Üçüncü bölüm, büyük ölçüde, 1991 yılında yayımlanmış olan *Keşfedilmemiş Kıta* adlı kitabımıza yaslanıyor. *Keşfedilmemiş Kıta*’dan kimi yazıları çıkardık, araya o yazı demetinin arayışlarına denk düşen yeni metinler ekledik.

Ekim 2002, İstanbul

I. BÖLÜM
BİLGİ, İLETİŞİM VE ZİHNİYET
KALİPLARIMIZ

Zihinlerimizin Yeni Efendileri: Medya

Körfez Savaşı, iletişim faaliyetlerinin günümüzde kazandığı can alıcı konumu gözler önüne serdi. İletişim araçları artık yalnızca zihinsel haritalarımızı üretmekle kalmıyorlar; bilişim olanakları ve telekomünikasyon altyapısıyla iç içe geçip savaş makinesinin belkemiğini oluşturmak suretiyle ülkelerin haritalarına yapılan müdahalelerde başlıca rollerden birini oynuyorlar.

Hep birlikte gördük: Savaş neredeyse iletişim araçları ve öğreni (enformasyon) teknolojisi ile eşanlı hale gelmiş. Elbette, üstünlüğü hasına kabul ettirmekte tahrip gücü öne çıkıyor; ama bu gücün sonuç almasını belirleyen her şey bilişim olanakları ve telekomünikasyon altyapısının iletişim araçlarıyla iç içe geçmesinden oluşan “yeni iletişim makinesi”ne dayanıyor.

Savaşanların kulağı ve gözünün, hatta kolunun yerine geçen bütün sistemler, özlerinde, iletişim teknolojilerinden oluşuyorlar. Elektronik haber alma iletişim teknolojilerinin üzerine oturuyor. Radarlar iletişim teknolojilerinin gelişkin bir örneğinden başka bir şey değil. Gündümlü füzeler, öğreni kuramının yok etme amacıyla uygulama düzlemine geçirilmesinden ibaret. Hedeflerin izlenmesi, bilgisayarların bu izleme çerçevesinde geri besleme (*feed-back*) ilkesinden yararlanarak uçuşları, atışları yönetmesi, hep, öğreni teknolojisi demek. Kısacası, fiili savaşta siyasal haritaların çizilmesinde iletişim ve öğreni teknolojisi başı çekiyor.

İletişimin savaş ortamında, bir de öteki yüzü devreye giri-

yor. Cephe gerisindekilere haber taşımayla ilgili yüzü. Bu yüzün kendini Körfez Savaşı'nda ortaya koyuş biçimi, kitle iletişiminin günümüz dünyasındaki yönelimini baştan sona sorgulamanın neredeyse bir insanlık borcu olduğunu gösterdi.

Çoğumuz, dünyada, ülkede olanı biteni önce öğrenir, sonra değerlendirirken gözlük niyetine kitle iletişim araçları (medya) bize ne sunuyorsa, onu kullanıyoruz. Bir de anlaşılır özrümüz var. Günümüzde öylesine çok şeyden, öylesine hızla haberdar ediyoruz ki, kitle iletişim araçlarının bize sunduklarını enine boyuna tartacak zamanı kolay kolay bulamıyoruz. En ince eleyip sık dokuyanlarımız bile pes etmeye mahkûmlar. Her bir haberi kendi akıl ve vicdan süzgeçlerinden geçirmeyi bir deniyorlar, beş deniyorlar; sonunda, o büyük vicdan yıkama makinesinden sonsuz bir sel gibi boşalan "bakış tarzı"na teslim oluyorlar. Arada bir kendilerine gelip "feveran" ediyorlar; sonra, kendilerini yine aynı selin akışına bırakıyorlar. Oysa, bu iletişim seli "insanlık durumu"muzla doğrudan ilgili; yeryüzünü, kendimizi, ötekileri nereye oturtacağımıza, nasıl değerlendireceğimize karar veriyor. Bu bakımdan, sık sık feveran etmekte yarar var.

Bundan sonra okuyacaklarımız böylesi bir feveran denemesi olacak. Bu yazı boyunca kitle iletişiminin dünyaya bakışınız üzerindeki etkilerini gözden geçirmeye çalışacağım. Odağa, mevcut araçların tartışılmaz biçimde en etkili olan televizyonu alacağım. İlk önce, Körfez Savaşı sırasında medyayla ilintili olarak kendilerini açığa vuran iki etiğin -izleyici etiği ile haberci etiği- üzerinde duracağım. Sonra, iletişim literatürünün, kitle iletişim araçlarının zihinler üzerindeki etkisi konusunda söylediklerinin kısa bir tarihçesini vereceğim. Bu etkiyi, kaynaklandıkları noktalar itibariyle ikiye ayırıp, ayrı ayrı ele alacağım. Gerçekten de, etkilerin kaynaklandığı iki düzlem bulunmaktadır. Özellikle, televizyona döndüğünde, bu, oldukça belirgindir: Televizyondan bize iki tür uyarı gelmektedir. Birinci tür, mesajlardan kaynaklanmaktadır. İkinci tür uyarı ise bizatihi televizyonun tarzından, bir tarz olarak televizyon sunumunun genelinden süzülüp gelmektedir. Zihinlerimizi biçimlendirmede belli bir içerikle kodlanmış mesajlar bir yandan çalışmaktadır, televizyon formatının genel tarzı heri yandan

Savaş, İletişim ve İzleyici Etiği

Körfez Savaşı ile birlikte, ilk kez, insanlık ölümü canlı yayından izlemeye davet edildi. Meğer hepimiz böyle bir daveti nasıl da beklermişiz.

Arenada, savaşan gladyatörleri tribünlerin güvenliğine sığınarak izleyen arsız Romalılar gibiydik, hepimiz. Evlerimizin konforuyla sarmalanıp, sıradan günlerin heyecansızlığını kırmayı vaat eden ekranın karşısına geçtik. İnsani, ahlaki kaygılarımızı askıya aldık. Bize, küçük ürperişler yaşama olanağı sunan o müstehcen canlı yayının lezzetine kendimizi bıraktık. Birileri “bizim için” ölümün ortasına yerleşmişler; oradan, bize anında haber geçiyorlardı. Sanki, biz oradaymışız gibi.

Gelgelelim bir tuhaf canlı yayındı, bu. Savaşın ilk yirmi dört saati bitti; derken ikinci yirmi dört saati de geride kaldı; CNN’in Bağdat’taki muhabirleri durmadan konuştular, farkına vardınız mı? Hiçbir haber vermediler. Bir otel odasının pencerelelerinden ne görebiliyorlarsa, daha doğrusu ne göremiyorlarsa ondan söz ettiler. Ama, biz, yine de savaşın birinci elden tanığı olduğumuzu sandık. “Yerinden ve anında” olsun da, nasıl olursa olsun, diyorduk, sanki.

Tam da bu noktada bir terslik vardı: Teknik beceri tek başına habermişçesine iş görüyordu: Kamera “orada ve anında”ydı. Ama haber değeri taşıyan bir şeyleri görmeden, duymadan, nakletmeden oradaydı. İçerik, bilgilenmemize katkıda bulunmuyordu. Kaldı ki, TV karşısında, biz bilgilenim değil de duygulanım arıyor gibiydik. Ürpermemiz yetip artıyordu. Duygularımız uyarılsın, aklımız değil, dercesine bakıyorduk ekrana. Doğrudan bağlantı fikri, bizi yeterince doyuruyordu. Naklen yayın sayesinde Bağdat’taydık; ama canlı yayın boyunca Bağdat’ta ne olduğunu öğrenemedik. Olsun, içimizi ürpertecek kadar “orada olma duygusu”nu tattık ya, sanki yetiyordu. Arsızca, ben de oradaydım diyebileceğiz, her şey bittikten sonra.

Sizi bilmem; ama savaşla birlikte benim kendime karşı beslediğim kuşku da arttı. Sık sık, savaşta teknik bir sorun gibi söz ederken yakaladım, kendimi. Yalnız ben mi? Dostlarım, konuşukları, aynı soğuk topu ne kolay benimseydik. Anlaşılan,

içimizdeki “duyarsız vahşi”yi alt edebilmemiz için, acıların ille de kapımızı çalıp, bizim tenimize değmesi gerekiyor.

Habercilik Etiği

İçimizdeki duyarsız vahşiyi besleyenlerin başında, kuşkusuz kitle iletişim araçları, özellikle de savaşı naklen veren televizyon geliyor.

İşin garibi, basın dünyası naklen savaş konusunda, ezici çoğunluğuyla, mutlak bir vicdan rahatlığına gömülmüş durumda. Sözgelimi, CNN’in sahibi Ted Turner, “bir gün bir savaş canlı yayından vermek en büyük hayalimdi”, diyebiliyor; basının dünyasından hiçbir olumsuz tepki almıyor; kimse Turner’i ahlaki açıdan kınamıyor.

Kınamıyor; çünkü Turner geçerli basın meslek anlayışı çerçevesinde pek ters bir şey söylemiyor. Değil mi ki, yüzyılın başından bu yana basının en önemli hedefi olayın baş göstermesi ile okur/izleyiciye ulaştırılması arasında geçen zaman dilimini hep daha azaltmaktı; işte şimdi, bu zaman dilimi sıfırlandı. İzleyici, olaya anında ve yerinde tanık oluyor.

İletişim aracı, telekomünikasyon altyapısıyla ve bilişim ortamlarıyla bütünleşti ve basın bir meslek grubu olarak yıllardır sürdürdüğü bir çabanın nihai noktasına ulaştı. O yüzden, genelde gazetecilerin dilleri tutuk. Profesyonel racon, onları varılan noktaya hayranlıkla bakmaya itiyor.

Gelgelelim, biz sıradan insanlar için varılan nokta aynı önemi taşıyor mu? Dominique Wolton ile¹ birlikte ‘hayır’ diyebiliriz. Hayır; çünkü, bizlerin savaştan, savaşın gidişinden haberdar olma hakkımız ve gereksinimimiz elbette var; ama, bunun ille de sürekli canlı yayından olması gerekmiyor. Gerçekten de, savaşın her şeyini, hemen görmek ne işimize yarar? Bizler, askeri ya da sivil yöneticilerin konumunda değiliz; her şeyden anında ve sürekli haberdar olup karar üretmek zorunda değiliz; onlardan farklı bir zaman-mekân ritminde yaşamımızı sürdürüyoruz. Savaşın ayrıntılarının –üstelik önemli, önemli değil ayrımı yapılmadan, her şey de önemsiz-

lerinin- üstümüze boca edilmesi sayesinde haberdar olmuş da sayılamayız.

Üstelik, “savaşı canlı yayında izlemek zorunda mıyız?” sorusu kadar can alıcı bir başka soruyu da yanıtlamamız gerek: Savaşı, gerçekten, canlı yayında izlemek mümkün mü? Elbette, hayır.

Bu ‘hayır’ın birçok nedeni var. Birincisi, kameraların savaşın her yerinde olamaması. Nitekim, o yüzden, Körfez Savaşı’nın ilk günlerinde insanı sinirlendirecek ölçüde hoş birtakım görüntülerle ya da söze dayalı tasvirlerle ayakta tutulmaya çalışılan bir yayıncılık izledik.

Televizyon gazetecileri ise, bir tiyatro yapıtı sergilenirken rol sırası gelen diğer oyuncunun bir türlü sahneye girmemesi karşısında lafı dolaştırmak zorunda kalan aktörleri andırıyordu. Ne yapabilirlerdi ki? Canlı yayın sürüyordu. Ekran çalışıyordu. Teknoloji bağlantı kayışını sürekli döndürüyordu. Muhabirinse zamanı doldurması gerekiyordu. Gazeteci durmadan konuşacaktı. Önüne ne gelirse ekrana geçirecekti. Ayıklayacak, bir önem derecelendirmesi yapacak zamanı yoktu. Sonuçta, hep birlikte anladık: Canlı yayın savaşında haber yerine habersiz bir şeylere mahkûm olunuyor, olundu.

Canlı yayında savaşı gerçekten izlememizi imkânsız kılan bir diğer olgu ise ortada durup duruyor: O da, savaş halinin kendisi. Wolton’un da altını çizdiği gibi, her zaman savaş hali sansürü de beraberinde getirir. Bir başka deyişle, gerçek her zaman savaştaki ilk kurbandır. Körfez Savaşı sırasında da özgür haberleşme beklemenin hayal olduğu açıktı. Savaşan tarafların her ikisi de sansür uygulamaktaydı. En iyi ihtimalle sınırlandırılmış, genellikle de yönlendirilmiş bir haber akışına tanık olacağımız besbelliydi.

Bu noktada, Körfez Savaşı ile birlikte gücünü diğer medyayı çok gerilerde bırakarak kanıtlamış gibi gözükten televizyona, televizyon haberciliğine ilişkin çok önemli bir süreci gözden kaçırmamak gerekiyor. Basın dünyasında herkesin yakından bildiği gibi, bir medyanın önündeki en büyük tuzakların başında aceleyle davranıp, ilk söyleneni tartmaksızın, doğruluğunu diğer kaynaklarla denetlemeden hakikatmiş gibi aktarmak ge-

lır. Yönlendirmenin bu kadar aşikâr olduğu bir ortamda, canlı yayın yapıyoruz diye yetkililerin her söylediğini gerçeğin biricik ifadesiymişçesine sunan televizyon, gücünün doruğuna ulaştığını sandığı sırada, korkarım, kendini hiç beklenmedik biçimde örseledi. Güven erozyonuna uğradı. Savaşta içimizdeki duyarsız vahşi, belki, öne çıkıyor; gelgelelim, “vahşiler aptaldır” diye bir kural yok; manipüle edildiklerini hissederek.

Medyanın Zihinlerimiz Üzerindeki Etkisi

Medyanın vicdanlarımız ve zihinlerimizin yönetiminde ne ölçüde söz sahibi olduğu sorusu, en başından beri iletişim araştırmalarının odağında yer almıştır. Bu soru etrafında gelişen literatüre, kısaca, bir göz atalım.

İletişim literatüründe “etki incelemeleri”nin başlangıcı 50 yıl önceye dayanıyor. İletişim teknolojilerinin yaygınlık kazanmasına paralel olarak geliyor.

İlk yaklaşım, oldukça basit: Bu araçlardan çıkan mesajlar insanların zihinlerine kurşun gibi işler, kanaatleri, bir anda, kendi yanlarına çeker, deniliyor. Yeter ki kitle iletişim aracından çıksın, her bir mesaj anında yerini bulur, zihnimizi nereye çekmeyi hedefliyorsa, oraya çeker, diye düşünülüyor.

40’lı yılların sonunda yapılan araştırmalar işin bu kadar basit olmadığını ortaya koyuyor. İnsanların her bir mesajı hemencecik içselleştirmedikleri, güvendikleri kimselerin, kamuoyu önderleri netliğinde kişilerin görüşüne başvurup, onların bakışını da alıp öylece zihin kapılarını açtıkları görülüyor. Bu bulguların ışığında, “anında etki” paradigması egemenliğini yitirmeye başlıyor.

Daha sonraki çalışmalar, farklı toplumsal grupların farklı algılama kalıpları olduğunu, kendilerine iletilen mesajları bu kalıplara göre –bazen mesajı yollayanın niyetinin tam zıddında bir noktaya ulaşacak biçimde açışladıklarını ortaya koyuyor: Bu bulgular, kitle iletişim araçlarının vicdanları ve zihinleri ele geçireceğinden endişe edenleri büyük ölçüde rahatlatıyor.

Ancak zamanla görülüyor ki, kitle iletişim araçlarının etki-

sinin kokusu esasen kısa dönemde değil, uzun dönemde çıkıyor. Bir tek mesaj belki derin bir iz bırakmıyor; ama, insanlar bu araçlara bütün ömürleri boyunca sürekli açıklar. Zihinlerin ve vicdanların biçimlenişi bu süreklilik içinde gerçekleşiyor.

Bu özetlediklerim iletişimle ilgili çevrelerin yakından bildikleri ve geçtiğimiz yıllarda üzerinde titizlikle durdukları konulardır. Şaşırtıcı olan, bu titizliğe medyanın son derece faal olduğu ve kanaatlerin oluşmasında başlıca rolü oynadığı Körfez Savaşı'na ilişkin olarak Batılı iletişim çevrelerinde, özellikle de Batı basınında, pek rastlanılmamasıdır. Anlaşılan ulusal çıkar devreye girdiğinde, çırılçıplak biçimde gözler önünde duran tersliklere gözleri yummak evrensel bir hastalıktır.

Bu hastalık nedeniyledir ki, Batılı uzmanlarda alışılmışın dışında bir sessizlik gözlemlenmektedir. Daha önceleri, öteki ülkelerin uzmanlarıyla birlikte uluslararası iletişimde tek yönlülük olgusunun sakatlığını vurgulamaktan kaçınmayan Batılı aydın çevreler gözle görülür bir suskunluğa gömülmüşlerdir. Oysa son yıllar uluslararası iletişimde Batı kaynaklı medyanın öğrenileri (enformasyon) hep kendilerine yontar biçimde kodlaması konusunda çok canlı tartışmalara tanık olmuştur. Bu tartışmaları kısaca anımsamakta yarar vardır.

Yeni Evrensel Habercilik ve İletişim Düzeni Tartışmaları

Uluslararası iletişimdeki dengesizliğe ilişkin tartışmaları Yeni Evrensel Habercilik ve İletişim Düzeni (YEHİD) kavramı etrafında daha kolaylıkla izleyebiliriz.²

Uluslararası iletişimdeki eşitsizliklere ve dengesizliklere bir tepki olarak 1970'lerin başında ortaya atılan bu YEHİD kavramı, daha çok Bağlantısız ülkeler ve –zamanın– Doğu ülkeleri katında destek bulmuş ve 1980'lere gelindiğinde UNESCO tarafından da benimsenmiştir.

YEHİD kavramının UNESCO'ca benimsenmesine giden tartışma çizgisinde iki görüş çatışmıştır. Görüşlerin ilkinin baş savunucusu ABD'dir. Diğer gelişmiş ülkelerin de desteklediği bu görüş "herbrest öğrenitçe (enformasyon) dolasınu" ilkesini te-

mel almaktadır. Özellikle ABD, ülke içinde benimsemiş olduğu bu anlayışın uluslararası iletişim sürecinde de hiçbir kayıt koymaksızın geçerli olmasında ısrarlıdır. Ne var ki, ülke içindeki değişik kesimlerin iyi kötü bir ideolojik türdeşlik içinde bulunmalarından ötürü ABD’de genel kabul gören bu “serbest dolaşım” ilkesi, çok farklı ideolojik tutumların bir arada bulunduğu uluslararası sahnede büyük tepkilere yol açmaktadır. ABD, kendi iç bünyesindeki ideolojik gelenekle uyum içinde “serbest öğreni dolaşımı”nı sansürcülüğe ve devlet denetimine karşı bir kavram olarak görmekte; uluslararası düzeydeki argümantasyonlarını bu yönde öne sürmektedir.

Oysa, ABD’nin karşısında yer alanlar, “serbest dolaşım” ilkesinin ABD’nin ekonomik gücünün yaygınlaştırılması için ideolojik bir silah olarak kullanıldığı kanısındadırlar. Bu görüştekiler, büyük haber ajanslarının dünyadaki haber akışını bütünüyle ellerinde tuttuklarını, bu üstünlüklerini dünyadaki olayları gelişmiş ülkelerin, özellikle de ABD’nin çıkarları doğrultusunda aktararak tarafgir biçimde kullandıklarını; sinema ve televizyon filmlerinin Batılı değerleri ve kültürel anlayışları az gelişmiş ülke uluslarına empoze edip, onlara Batılı yaşam üslubunu benimsettiğini; bunun sonucunda bu uluslar bir yandan kendi kültürel kimliklerini yitirirken, beri yandan gelişmiş ülkelerin tüketim kalıplarını benimsediklerini; böylelikle gelişmiş ülkelerin ihraç ettikleri ürünlere karşı az gelişmiş ülkelerde talep yaratıldığını; ayrıca, verilerin sınırlar ötesi serbest dolaşımı sayesinde, ulusal faaliyetlere ilişkin bilgilerin merkez ülkelerde toplandığını; bunun ise, zaten iletişim teknoloji transferi aracılığıyla az gelişmiş ülkelerin bütün ekonomik yapılarının sinir sistemini ellerinde tutan gelişmiş ülkelerin, az gelişmiş ülke men-suplarının kendilerinin dahi sahip olmadığı, ülkelere ilişkin birinci elden bilgileri onlardan kaçırmaları sonucunu doğurduğunu ileri sürmektedirler. Bu görüşleri doğrultusunda, uluslararası iletişimde ABD’nin ve gelişmiş ülkelerin lehine işleyen dengesizliklerin ve eşitsizliklerin giderilmesine yönelik önlemlerin bir an önce alınmasını talep etmektedirler. YEHİD kavramı, bu tutumu özetleyen bir kavramdır.

Aslında, YEHİD ne hukuki yapımı olan bir anlaşmadır, ücretsiz PDF kitap Arşivi: <https://taney.org>

ne de doğrudan UNESCO'nun resmi organlarının ortaya attığı bir yaklaşımdır. Bu kavram, birçok araştırmacının birbirini destekleyen çalışmaları sonucunda şekillenmiş bir anlayıştır. Başlıca özelliği, 1970'li yıllarda iletişim olgusunun önem kazanmasına paralel olarak, Üçüncü Dünya ülkelerinin tepkilerini somutlaştıran bir önermeler bütünü olmasıdır. Bu bakımdan, Mayıs 1974'te Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda ortaya atılmış olan "Uluslararası Yeni Ekonomik Düzen" kavramı ile mantıksal bağlantısı bulunmaktadır. Uluslararası Yeni Ekonomik Düzen talepleri de benzer tepkilerden kaynaklanmıştır. Azgelişmiş ülkeler, dünya ekonomik sisteminin işleyişinin, azgelişmişleri gelişmiş ülkelere bağımlı kılan ilişkileri güçlendirici yönde olduğunu belirtmişler ve uluslar ötesi ekonomik güçlere karşı siyasal tavır konulmasını talep etmişlerdir. YEHİD'i, işte bu arayışların bir uzantısı olarak değerlendirmek mümkündür.

YEHİD'e ilişkin en önemli dönemeç noktalarından biri de McBride Komisyonu Raporu'dur. UNESCO Genel Konferansı 1978'de Nairobi'de toplanmış ve bu Genel Konferans uluslararası iletişime ilişkin sorunların bir uluslararası komisyona incelenmesi yolunda bir de karar almıştır. Sean McBride'in başkanlığındaki bu komisyon 1979'da raporunu teslim etmiştir. Bu raporda, yeni bir uluslararası iletişim düzenine gerek olduğu vurgulanmıştır. McBride Raporu, gelişmiş ülkelerin iletişim çevrelerinde olumsuz yankılar uyandırırken, azgelişmiş ülkelere tam bir destek bulmuştur. Bu arada, önemli bir başka gelişme olmuştur: 1978 yılında 77'ler Grubu adıyla anılan bağımsız ülkeler, yeni iletişim düzenini Birleşmiş Milletler'in Genel Kurul gündemine getirmişler ve yeni bir düzen kurulması için çaba gösterilmesi yolundaki karar tasarısı 33 ülkenin ret, 115 ülkenin kabul oyuyla Birleşmiş Milletler'in desteklediği bir ilke haline gelmiştir.

McBride Komisyonu Raporu, 1980'deki UNESCO Genel Konferansı'nda geniş tartışmalara yol açmıştır. Sonunda, UNESCO Genel Müdürü, üye ülkelerin büyük çoğunluğunun desteğiyle bu raporun içerdiği ilkeler doğrultusunda bir karar alınmasını önermiştir. Genel Konferans bunu kabul etmiş ve UNESCO Genel Müdürüne yeni bir evrensel iletişim düzeninin

kurulması için pratik öneriler formüle edecek araştırmaları başlatması için yetki vermiştir. Bu kararlar, YEHİD kavramının içeriğinin belirginleşmesi yolunda önemli bir adım atılmış olmuştur. Kararda, yeni iletişim düzeninin üzerine bina edileceği ilkelere şöylece sıralanmaktadır:

1. Mevcut durumu karakterize eden, iletişim araçlarında ve haber dolaşımındaki dengesizliklerin ve eşitsizliklerin kaldırılması;

2. Kamusal ya da özel bazı tekellerin ve aşırı "temerküzlerin" olumsuz etkilerinin kaldırılması;

3. Serbest dolaşıma, öğreninin (enformasyon) ve fikirlerin daha geniş ve daha dengeli yayımına mani olan iç ve dış öğelerin yok edilmesi;

4. Öğreni kaynak ve kanallarında çoğulculuk;

5. Basın ve öğreni özgürlüğü;

6. Gazetecilerin ve iletişim araçlarında çalışan herkesin sorumluluklarından ayrı biçimde düşünülemez olan özgürlükleri;

7. Kalkınmakta olan ülkelerin kendi durumlarını düzeltmek konusundaki yetenekleri; bu düzeltmenin, kendi donanımlarını kendilerinin sağlaması, personellerini eğitmeleri, alt yapılarını geliştirmeleri ve öğreni ve iletişim araçlarının bu ülkelerin gereksinimlerine ve beklentilerine yanıt verecek duruma getirilmesi suretiyle gerçekleştirilmesi;

8. Gelişmiş ülkelerin, kalkınmakta olan ülkelerin bu hedeflerine ulaşabilmeleri için içtenlikle yardım etme istemini göstermesi;

9. Her halkın kültürel kimliğine ve her ulusun dünya kamuoyunu kendi çıkarları, özlemleri ve toplumsal ve kültürel değerleri konusunda aydınlatabilmesi hakkına saygı;

10. Bütün halkların eşitlik, adalet ve karşılıklı yarar edinme temelinde uluslararası öğreni alışverişine katılma hakkına saygı;

11. Kamunun etnik ve sosyal grupların ve bireylerin öğreni kaynaklarına ulaşma haklarına ve iletişim sürecine etkin biçimde katılma hakkına saygı.

UNESCO'nun bu yönde yer alan ülkelerin büyük çoğun-

luğunun YEHİD konusundaki ısrarlı tavrı sonucunda ABD Ocak 1984'te UNESCO'dan çekilme kararını almıştır. ABD resmi kaynakları, bu çekilme kararının nedenlerini, "UNESCO'nun giderek Batılı ülkelere karşı bir tutum benimsemesine, düşünce ve ifade özgürlüğü ilkelerini savunmak olan kuruluş ideallerini savunmaktan vazgeçilmesine" bağlamaktadırlar. ABD yetkililerine göre, "UNESCO, özgür basını ve serbest piyasaı tehdit edici öğeler içeren YEHİD için baskı uygulanan" bir kurum olmuştur.³

ABD'nin ayrılmasından sonra, UNESCO'nun genel eğilimi değişmemiş, YEHİD'in gerçekleştirilmesi ilkesini benimsemeyi sürdürmüştür.

Bu hararetli tartışmalar bu kadar yakınımızdayken nasıl olup da, Batı medyası Körfez Savaşı sırasında ve sonrasında göstere göstere tek yönlü ve yanlı haber bombardımanına giderken Batı'da olduğu gibi bizim ülkemizde de eleştirel aydınlar suskun kalmışlardır?

Dilsiz Aydınlar

Aydınlar katında gözlemlenen bu suskunluğun gerisinde bir dizi neden yatıyorsa benzemektedir.

Bu nedenlerin ilki, belki, en tatsızdır. Anlaşılan, aydınlar da buhran anlarında, gerek ulusal çıkarın, gerekse insanlık çıkarının gerçeğin kollanması ile yakından ilintili olduğunu göz ardı edebilmektedirler. Onları farklı kılanın uzun erimli doğruları gözetmek olduğunu unutup, genel havaya uyararak "ulusal çıkar gerçeğin örselenmesinden geçiyorsa, bize susmak düşer" diyebilmektedirler.

Aydınların suskunluğunun ikinci nedeni, sanıyorum, bunca zamandır iletişim dünyasındaki tersliklere ısrarla dikkat çekmiş olmalarına karşın dengesizliklerin ve eşitsizliklerin giderek pekişiyor olmasından ötürü kapıldıkları havada su dövüyorum duygusundan kaynaklanıyor. Bu duyguyu derinleştiren bir başka süreç ise, ABD'nin biricik süper güç olma eğilimini bir ölçüde dengeleyen ve özellikle Üçüncü Dünya'da aydınların

endişelerine –biraz da ABD’yi köşeye kısırmak niyetiyle– destek veren sosyalist ülkelerin kabuk değiştirip ABD’nin liderliğine boyun eğmeleri. Körfez Savaşı tam da, dünya sisteminin mutlak hâkiminin şimdilik ABD olduğunun kanıtlandığı bir sıraya denk geldi. ABD’nin ve diğer merkez ülkelerin bütün kurumlarının ve bu kurumların çalışma anlayışlarının tartışılmaz biçimde üstün oldukları iddiasına karşı durmayı çok zor kılan bir havanın zihinleri kapladığı açık. Gelgelelim, Batılı medyanın Körfez Savaşı’nda ortaya koyduğu görüntünün “kimin kurumu kiminkinden üstün” tartışmasından çok ötelede bir kaygılanmayı, insanlığın ortak ahlaki değerlerine ilişkin kaygılanmayı davet ettiği de bir o kadar açık.

Genel olarak medyanın işleyişine yön veren anlayışın doğurabileceği çok ciddi ahlaki sorunları –Körfez Savaşı haberciliğinin oluşturduğu örneğin çarpıcılığına rağmen– kimilerimiz görmüyorsa ya da görsek de sessizliği tercih ediyorsa; bu, kısmen, tavır alışlarımızın temeline yalnızca siyasal taktik ve stratejileri koymamızdan ileri geliyor olsa gerektir. Tepkimiz insanlığın ortak ahlaki değerlerinden yola çıkıyorsa; “gerçeğe saygı” ile “insanlık onuru”muzı eşleştirdiysek, herhangi bir siyaset adına ya da yüzünden değil, salt kendi insanlık onurumuz adına suskunlaşmamalıyız.

Zihinlerimizin Uzun Soluklu Efendileri: Medya

Medyayı zihinlerimiz ve vicdanlarımız üzerinde hükümlanlık kurmaya aday kılan güç, sadece tek tek programların mesajlarından kaynaklanmamaktadır. En az o tekil mesajlar kadar önemli bir başka yönlendirici boyut vardır: Bütünsel sunum özellikleri.

Medyanın etkisi esasen kısa dönemde değil, uzun dönemde kendini ele vermektedir; bunda da tekil mesajların taşıdıkları yönlendiricilikten çok, bütünsel sunum özellikleri rol oynamaktadır.

Bu söylediklerimi açmak üzere medyanın içinde en yaygın etkiye sahip olanı televizyonu ele alalım. Televizyonun izle-

yicisine yönelik iki uyarı düzlemi var. Birinci düzlem programların içerdiği mesajlardan oluşuyor. İkinci düzlem ise te'evizvunun ana formatı, yani bütünsel sunum özelliklerini içeriyor.

Medyanın vicdanlarımıza yön verme gücünü sorgulamayı hedefleyen çoğu çalışma, işin bu ikinci yanını gözden kaçırılmaktadır.

Bir tek mesaj belki derin bir iz bırakmıyor. Ama insanlar bu araçlara bütün ömürleri boyunca sürekli açık kalıyorlar. Zihinlerin ve vicdanların biçimlenişi bu süreklilik içinde gerçekleşiyor. Bu sürekliliğin en iyi gözlemlendiği yer ise televizyonun ana formatıdır, bir diğer deyişle televizyonu gerçekliğin algılanmasına ilişkin belli bakış tarzlarını durmaksızın yeniden üreten bir makine haline getiren bütünsel sunum özellikleridir.

En derin etki, bu formattan, bütünsel sunum özelliklerinde kaynaklanıyor. Gerçeklik bu formattan geçerek bize ulaşıyor, bizim gerçekliğimiz oluyor.

Televizyon formatı, ilk bakışta çelişir gibi gözükse, oysa içten içe birbirini tamamlayan bir dizi "gerçeklik anlayışı"nı zihinlerimize kazıyor.

Ben, televizyonun ana formatından süzülüp vicdan ve zihinlerimizin üzerine damlayan dört anlayış görüyorum. Bu anlayışların temel cümleler biçiminde özetlenebileceklerini düşünüyorum. Şöyle:

1. "Bildığın dünyadasın; değişen pek bir şey yok; rahat ol; yerinden kıpırdama."
2. "Dünya işleri son derece karmaşık; bu karmaşıklığa senin aklın ermez; bırak erbabı halletsin."
3. "Gerçeklik yapıntıdır; yapıntı ise gerçeklik."
4. "Ne senin ne de günümüz c'ünyasının sorunlar üzerinde uzun uzadıya duracak vakti var, saniyeler geçiyor, çabuk!"

Medya Haber Vermez, Huzur Verir

İlk temel cümleden başlayalım. Bu cümlemin işaret ettiği özelliğe, literatürde medyanın "ritüelci işlevi" de deniliyor. Bununla ne anlatılmak isteniyor?

Bütün kitle iletişim araçları gibi, televizyonun da her gün sadık kaldığı günlük bir formu, bir program akışı var. Bu, ancak harp, darp gibi çok ender durumlarda değişikliğe uğruyor. Diğer zamanlarda, yeni yemek tariflerini alabileceğimiz yayının saati, çocuklarımızı eğiten yayının saati, spor sonuçlarının verildiği yayının saati hiç kıpırdamıyor. Elbette, anlamsız değil. Öteki türlü, izleyici her gün, gazetede ya da diğer kaynaklarda ilgilendiği yayının saatini keşfetmek için ciddi çaba sarf etmek zorunda kalırdı. Aynı kıpırdamazlık haber programlarının iç sıralamasında da mevcut: Daha düğmeye basmadan biliyoruz ki, önce devlet büyüklerinin en büyüğü, bir konuda, bir şey söyleyecek; onu biraz daha az büyükleri izleyecek; sonra dünya büyüklerinin biri bir dünya sorununun çözümü için bir planı getirecek; muhalefet sözcüleri konuşacak; onların ardından bir taşra kentinden küçük bir haber olacak, sonra kısa dünya turuna çıkılıp ya bir tren kazası haberi ya da bir sel felaketi haberi alınacak. Derken, spor haberleri, hava durumu ve reklamlar. Ve böylece, yüzlerce gün aynı kalıp içinde tekrarlanıp gidecek. İçerik, elbette küçük farklılıklar taşıyacak. Gelgelelim, televizyonu açtığımızda esasen değişen ile değil, değişmeyen dünya ile karşı karşıya geleceğimizi bileceğiz. Böylece, bir yandan zihinlerimiz rahatlayacak; beri yandan da kıpırdanma niyetimiz, o da varsa, törpülenecek. Sanıldığı gibi, yeni oluşanı izlemek için değil; hep aynı kalını görüp sakinleşmek için kitle iletişimine açıyoruz. Ya da tersinden söyleyeyim: Kitle iletişim aracına açtığımızda, yeni oluşanı değil, hep aynı kalını görüyoruz. Zihinlerimize ve vicdanlarımıza bu temel “gerçeklik” her gün yeniden zerk ediliyor; TV, bize durmadan “bildiğin dünya bildiğin gibi kalır” cümlesini mırıldanıyor.

Bırak, Erbabı Halletsin

Medyanın, özellikle de TV’nin sürekli mırıldandığı ikinci “gerçeklik anlayışı”nı ise “dünya işleri son derece karışık; bu karmaşıklığa senin aklın ermez; bırak erbabı halletsin” cümlesiyle ifade etmiştir. Televizyonun karşısından bir gece geçiren

herkesin yatmaya giderken zihninin gerisine sızan bir gizil cümle bu. O gece görülen programların özel kasıtlarıyla da bir ilgisi yok. Medyanın “mahiyeti”nin biraz da elinde olmadan, bizlere fısıldadığı bir cümle.

Televizyon esas işlevi itibariyle herkese her şeyden söz etmek zorunda. Bir “kitle” iletişim aracı. Aynı kişi, gösterdiği her şeyi izleyecek diye bir hesabı yok. Oysa iş-dışı zamanlarını başka türlü kullanmayı bilmeyen günümüz insanı her şeyi izleme eğiliminde; “madem her şey bir düşmanın ardında, şu her şeye bir bakalım” deme kolaycılığında. Bu eğilim, yalnızca kolaycılıktan da ileri gelmiyor; çoğumuz kendimizi zorlayıp daha fazla öğrenme niyetiyle de televizyonun karşısına çakılıp kalabiliyoruz. Bu çakılma süresince karşımızdan menkul kıymetlerin dalgalanmalarından tutun da Sri Lanka’daki siyasal tepişmelelere kadar “her şey” geçiyor. Üstelik dördüncü temel cümleyi durmadan tekrarlayarak, “sorunlar üzerinde uzun uzadıya duracak vakit yok; saniyeler akıyor, çabuk...”, diyerek geçiyor. Biz önceleri bilgilendiğimizi sanıyoruz. Oysa geriye dönüp baktığımızda öğrendiğimizi sandığımızı, artık kavradım dediğimiz şeylerin zihnimizden uçup gittiğini; arkalarında bıraktıklarının ise düz bir boşluktan ziyade eskisinden de karışık bir karanlık-içi koşturma olduğunu hissediyoruz.

Aşırı öğreni yüklenilmiş zihinlerin hepten çözüldüğü biliniyor. Şaşılacak yanı yok. Ne var ki, zihnimizin çözülmesi, dizlerin bağının çözülmesi gibi hemen anlaşılmıyor. Zihnimizin çözüldüğünü uzun dönemde anlıyoruz. Gerçeklikle ilgili bir değer yargısı belirtme gereksinimi duyduğumuzda, bir de bakıyoruz, bir fikrimiz yok; ya da varsa da tam öyle değil, galiba...

Derken, pas etmenin eşğine varıyoruz. İşte tam o noktada medyayla kurduğumuz ilişkinin satırları arasında gizli bir cümleyi her an okur hale geliyoruz: “Dünya işleri karışık; bırak, erbabı halletsin.” Sonra, “bizden farklı, bizden üstün erbaplar mevcut olsa gerek”, diye düşünmeye başlıyoruz. Her ne kadar çevremizde böylesi erbaplara rastlamasak da, değil mi ki, bu dünya batmadan süre gidiyor, o halde bir yerlerde gerçek erbaplar mutlaka var olmalı. Bunlar yanımızda, yöremiz-

de olmadıklarına göre, uzağımızdalar; üstümüzdeleler. İyisi mi, işlerin hallini onlara bırakalım, noktasına geliyoruz. Tam biz de öğrenip hâkim olacağız sanırken; sözde-öğrenme yüzünden bir adım atarken, iki adım gerilemiş oluyoruz.

Eğer günümüzün insanı daha fazla bilgilenme isteğiyle bütün duyargalarını kitle iletişim araçlarına yöneltmiş olmasına karşın yine de sonuçta zihin karmaşasına uğruyorsa; ayrıntılara ilişkin olarak öğrendikleri çoğaldıkça kendine güveni artmak yerine neredeyse azalıyorsa ve giderek “dünya işleri karışık; bu karmaşaya benim aklım ermez; bırakayım erbabı halletsin” demeye başlıyorsa, bu teslimiyetin gerisinde kitle iletişim araçlarının yarattıkları anlam ikliminin bir başka özelliğini aramak gerekir. Bu özellik, yeryüzündeki insan toplumunun yüzde 80’ine yakınına barındıran çevre ülkelere ilişkin haberlere bakıldığında daha bir belirginlikle kendini ortaya koymaktadır.

Ne zaman çevre ülkelerden kitle iletişim araçları yoluyla bize bir haber ulaşsa, bu, mutlaka ibret alınası, irkilesi bir olayla ilgili olur. Uluslararası iletişimle ilgilenenlerin çok yakından bildikleri gibi, merkez ülkelerin medyası dikkatlerini kendi kültürel alanlarının dışına yöneltmeye sadece ortada üç “c”lik bir durum –İngilizce’deki darbe (*coup*), kriz (*crisis*), felaket (*catastrophy*) sözcüklerinin ilk harflerini anımsayalım– varsa razı gelirler.

Bu noktada hemen belirtelim: Böylesi bir tutum, çokça vurgulandığı gibi sadece kasıtlı bir bakıştan kaynaklanmamaktadır, kanımca. İşin içine, bir çeşit mesleki deformasyon girmektedir. Habercilik mesleğinde ilgiye değer olan sıra dışı olaydır. Her şeyin tıpatıp bir gün önceki gibi gittiği ortamlar rutin ile eşanlamlıdır. Sözü edilmeye değmez, meslek üyelerince. Değmez, ama biz yeryüzünün çevre ülkelerinde yaşayanlar, dünyanın öteki ucundaki hemcinslerimizin sıradan yaşamlarını, inisi çıkışı bir çizginin berisine taşmayan gündeliklerini uzaklığımızdan ötürü bilmeyiz. Dizi film üretmediklerinden ya da ürettikleri filmler televizyonlarımıza yansımadığından onların nasıl bir normal yaşam sürdürebileceklerini düşünemeyiz. Üç aşağı, beş yukarı bizimkine benzer bir yaşam sürdürdüklerini bildiklerimiz, merkez ülkelerin insanlarındır; dünyede, filmlerde

görmüşüzdür. O yüzden, kendimizi merkezdekilere yakın hissetmemiz kolaydır. Ötekilere yabancıyızdır.

Birden, medya çevre ülkelerdeki ötekilerden söz etmeye başlar. Belalar onları bulmaktadır, onlardan kaynaklanmaktadır. Adları hep gözyaşı ve kan ile bir arada anılmaktadır. Üstelik, medya “sorunlar üzerinde uzun uzadıya duracak vakit yok, saniyeler geçiyor” anlayışıyla işlediğinden, bu gözyaşı ve kanı üreten koşulların neler olduğunu; çelişkilerde, çatışmalar da hangi etkenlerin rol oynadığını elle tutulur biçimde bilemeyiz. Geriye kalan, böylesine öngörülemez ve acımasız bir çevreyle bizim gibi sıradan insanların baş edemeyeceği izlenimidir. Dilimizin ucuna teslimiyetimizi ifade eden cümlelerin gelmesi an meselesidir: “Bereket versin, bu işlerden anlayanlarca yönetiliyoruz.”

Gerçeklik Yapıntıdır; Yapıntıysa Gerçeklik

Elektronik medyanın, benimsediği format yüzünden bize her an fısıldadığı bir diğer temel cümle “gerçeklik yapıntıdır, yapıntı ise gerçeklik” biçimindedir.

Bu dediğimizi açabilmek üzere, iletişim alanında son yirmi yıldır teknoloji düzleminde tanık olunan bir sürece değinmek gerekecektir.

Başlangıçta, her biri kendi teknolojik gelişme çizgisini ayrı ayrı yönlerde sürdüren üç dal (bilişim, iletişim teknolojileri, telekomünikasyon) 1970’lerle birlikte iç içe geçmeye yüz tutmuşlar; çok büyük ölçüde tümleşik hale gelmişlerdir. Bu iç içe geçiş beraberinde “gerçekliğin bulanıklaşması” diyebileceğimiz bir beklenmedik sonucu da getirmiştir.⁴

Nasıl mı?

Bilgisayarların, kitle iletişiminin önemli bir parçası olan filmlerin yapımında kullanılmasının yaygınlaştığını, artık, hepimiz biliyoruz. Gün geçmiyor ki, sinemalarda video-efektlerin ağır bastığı filmler gösterime girmesin; uzay gemilerinin ya da sualtı uçaklarının birbirlerini bir ışınla yok edişlerine, dehşetengiz yaratıkların, dördük uşuk maceralarına tanık olmayalım.

Bunlar, çok yakın gelecekte, "holografi" tekniğinin (üç boyutlu görüntü tekniği) gelişmesiyle karşılaşacağımız görüntüler evreninin mütevazı habercileri. Şimdilerde sinema ya da televizyon ekranlarında gördüğümüz filmlerin oldukça sınırlı kısımları bilgisayar ortamında üretiliyor; bilgisayar, daha çok, efektlerde devreye sokuluyor. Çekimlerde, gerçek nesnelerden ya da maket de olsalar gerçek materyalden yapılmış şeylerden hâlâ yararlanılıyor. Bununla birlikte, son derece gelişkin bilgisayarlar kategorisinde yer alan aygıtlar da, artık, son derece karmaşık yazılımlar aracılığıyla da olsa, işin içine hiçbir gerçek nesnenin girmediği filmler üretebiliyor. Gerçeklikteki, dış dünyadaki her türlü canlının ve maddenin tıpatıp aynısını sayısal ortamda, gerçeklikten hiçbir şey almadan görüntü olarak yaratıp, ekrana getirmek teknolojinin olanakları dahiline girdi, artık. Nitekim, Francis Ford Coppola ve arkadaşları böylesine –göstergebilim diliyle konuşacaksak– gerçeklikte bir "gönderge"si (*referent*) olmayan, baştan sona yapma bazı kısa metrajlı filmler gerçekleştirdiler. Ne var ki, bu, çok büyük hacimde bilgi-işlem gerektirdiğinden, şimdilik olağanüstü zahmetli, dolayısıyla da pahalı bir yol.

İletişim aracı ile bilişim el ele veriyor; yaşanan dış gerçeklikle hiçbir ilgisi olmayan ikinci bir gerçeklik evreni, yapma bir imgeler evreni inşa ediyor.

Gerçi, henüz bütünüyle "yapma" bir dünya evresinde değiliz. Ama yapıntı (*fiction*) dünyanın; bilişim, medya ve telekomünikasyonun iç içe geçmesinden ötürü sayısı onlarla ölçülen televizyon kanalları biçiminde bizleri kuşattığı bir aşamadayız.

Yapılan bir araştırma, televizyonu en çok izleyen insan grubunun Amerikan çocukları olduğunu ortaya koymuştur. Üç ile beş yaş arasındaki bu çocuklar, haftada ortalama 54 saat televizyon izlemektedir. Şimdi bu çocukların zihinsel donanımlarının alıştığımızdan farklı bir biçim alması doğal değil midir?

İnsanın, yeryüzünü algılamakta başvurduğu temel boyutların zaman ve mekân ikilisi olduğu bilinmektedir. Buna karşılık, elektronik iletişim araçlarının kurduğu görüntünün gerçek yaşamdakinden farklı bir zaman ve mekân kurgulamasına dayandığı ortadadır. Yapıntı imgeler dünyasında bambaşka bir ger-

çeklik kurgusu hüküm sürmektedir. Günde 10 saate yakın, böylesine başka bir gerçeklikle temasta olan bir kesimin, yeni bir düşsel zaman/mekân içinde yaşadığını ileri sürmek çok yanlış olmayacaktır. Yves Stourdzé, bu durumu uçuş benzetim (simülasyon) ortamıyla karşılaştırmaktadır.⁵ Yeni elektronik sinyallerle aşırı temasta bulunan kesimin, benzetim makinesinin komut aygıtı başında bir gerçek uçuşun bütün koşullarına yapıntısal biçimde tabi tutulan öğrenci pilotları andırırçasına bir başka mekânda ikamet ettiğini belirtmektedir. Öğrenci-pilotların durumunda uçuş-benzetim makinesi, hiç olmazsa, gerçekliğin bir bölümünü temsil eder, bir güzergâhı sahneler. Buna karşılık, günümüzdeki yenilik, gerçeklikle ilintisiz, gerçeklikte karşılığı olmayan zaman/mekân ikilileri üreten benzetim türlerinin devreye girmesinde yatmaktadır.

Daha şimdiden, insanlığın, ufak da olsa, bir bölümü kurgusal imgelemden yaratılmış bir ortam içinde devinmektedir. Asıl sorun, bu devinim sırasında hangi nirengi noktalarından yararlanacağıdır. Değişen işaret kümelerinden oluşan bu düşsel ortamda, “gerçeklik yapıntıdır, yapıntı ise gerçeklik” diye düşünmek giderek kolaylaşmaktadır.

Elektronik medyadan süzülen bu temel cümle tek tek programlarda değil; hepsinin birbiri ardına sıralanırken kullandığı sunum özelliklerinin satırları arasında bize seslenmektedir.

Farkında olmaksızın duyup bellediğimiz bu cümleyi dile getiren çok önemli bir başka süreç daha bulunmaktadır: Orta halli bir aileyi ele alalım. Evin erkeği akşam işinden döndü. TV o sırada açık değilse açıldı. Bir Güney Amerika dizisi ekranda. Bu dizi aylardır devam ediyor. Kahramanlarla neredeyse akra-ba kadar yakınlaşılmış. Her akşam karşımızdalar. Evin erkeğinin yerine kendinizi koyun. Biraz geç geldiyseniz, kaçırdığınız kısımda ne gelişmeler olduğunu, kahramanların neler yaptığını soracaksınız elinizde olmadan. O yapıntı kişilikler sizin günlük yaşamınızın parçası. Gerçi siz, örneğin bir doktorlar dizisinde güvendiğiniz bir karaktere, bir hastalığınız konusunda akıl danışmak üzere mektup yazma aşamasında henüz değilsiniz. Ama unutmayın ki, örneğin bir “Doktor Kildare” dizisine ABD’deki izleyicilerin bazılarına kanıtı böylesine kaynamıştır ki,

diziye yayınlayan TV kanalı yüzlerce hasta mektubu almıştır. Bizim ülkemizde yazma alışkanlığı yaygın olmadığından olsa gerek, benzer bir durum TRT'ye henüz yansımamıştır. Ama bunun ilk adımlarını kendi içimizde yakalayabiliriz. Filmlerde hafif meşrep rollerine çıkan kimi son derece dengeli kadın oyunculara gerçek hayatta kolay kadın gözüyle bakmaya eğilimli değil miyizdir? Bir dönemde "kötü adam" rollerine çıkan Ahmet Tarık Tekçe'yi yoldan çevirip dövmeye yeltenenler çok farklı bir akıl karışması içinde midirler? Karşı karşıya olunan olgu "gerçekliğin bulanıklaşmasıdır" ve bulanıklaşmanın "yapıntı+gerçekliktir" biçimindeki dışavurumudur.

"Gerçekliğin bulanıklaşması"nın bir de öteki yönde dışavurumu vardır: "Gerçeklik + yapındır". Nasıl mı?

Ekranımız açık: Şimdi bir savaş filmi yayınlanıyor. Birtakım silahlı araçlar, askeri giysili kişiler. Film bitti; biraz başka şeyle uğraşırken siz, haberler başladı. Dünyanın bir köşesinde meydana gelen bir çatışmaya ilişkin haberler sunuluyor. Biraz önce yapıntı filmde gördüklerinizin neredeyse aynıları... Üstelik bir dönemde haber kameramanlarının çekim üslupları film kameramanlarınınkinden farklıydı; bir değişiklik sezilirdi. Şimdi her iki meslek erbabı da, birbirinden etkilenip benzer çekim açıları, benzer çekim üslupları benimsediler. O yüzden zihninizin gerçeklik ile yapıntı arasındaki farklılığı sezmesi için imajların özelliğine yaslanması da artık mümkün değil. Kaldı ki, her şeyin bir gösteriye dönüştüğü dünyamızda televizyon, gerçekliği bir gösteri imişçesine sunmakta başı çekmekte. Bir haber belgeselinde iktidardan düşmüş bir siyasal liderin örneğin ülkeyi terk edişini veren görüntülere durumun dramatikliğini vurgulayan bir müziğin eşlik etmesini hiçbirimiz yadırgamıyoruz. Hoş; müziğin böylesine kullanımında bir müstehcenlik olduğunu program yapımcıları da genellikle biliyor ki, sadece kendi ülkelerinden uzakta, kendi insanlarını konu almayan haberlerde ya da zaman içinde uzaklaşmaya başlamış haberlerde bu yola başvuruyorlar. Onlara sorarsanız, sıcaklığını yitirmiş bir olayın duygusal boyutunu pekiştirip, bizleri o ilk günlerin sıcaklığına götürebilmek için bu yola gidiyorlar. Niyet ne olursa olsun, sonuçta sıradan izleyicinin zihninde ve vicdanın-

da bir kayma başlıyor. Gerçeklik ile yapıntıyı aynı düzlemin devamıymış gibi kabul etmek kolaylaşıyor. Böylesi bir haber belgeseline bakarken içinizde bir yer "gerçeklik + yapıntıdır", diye mırıldanıyor. Bu tür bir sunuş tarzının doğuracağı "gerçekliğin bulanıklaşması"ndan hepimizin payına bir şeylerin düştüğü açık. Ama asıl korkunç olanı, algılayışımızın bulanıklaşmasını izleyen adım: Duygularımızın, deyim yerindeyse, yalama olması. Gerçek ölüm ve acı artık, ekranda seyrettiğimiz sürece, bizi yapıntı ölüm ve acıdan daha fazla irkiltmiyor. Medyada gerçekliği değil, gerçeklikle ilintisiz bir başka düzlemi, hayali görüntüleri izlemeye koşullandırılmış gibiyiz.

Sorunlar Üzerinde Duracak Vakit Yok

Elektronik medyanın format özellikleri dolayısıyla durmaksızın tekrarladığı bir diğer "gerçeklik anlayışı"nı kısaca "ne senin, ne de günümüz dünyasının sorunlar üzerinde uzun uzağıya duracak vakti var, saniyeler geçiyor, çabuk!.." cümlesiyle ifade edebiliriz.

Bu cümlelerin oluşumunda başlıca etken, özellikle televizyonun kısa tutulan ve hızlı geçişlerle dokunan sunum tarzıdır. Bu sunum tarzı TV'nin, sözcüğün tam anlamıyla bir "kitle" iletişim aracı olmasıyla yakından ilişkilidir. TV'nin daha ilk emekleme çağındayken benimsediğı ilkeye göre kendisinin hedeflediğı izleyici topluluğı, ortalamanın altında bir dikkat yeteneğı ve ilgi derecesine sahip olan kimselerden oluşur. Bu, verili bir durumdur. Medyaya düşen, bu duruma uyum sağlamaktır. Sıkmamak, ilgiyi dağılmadan ayakta tutmak içinse belli bir basitliğin üstüne çıkan, belli bir sürenin ötesine taşan uygulamalardan kaçınmak gerekir. O halde, programlar kısa tutulmalıdır. Mesleğin abecesidir bu. Şu ya da bu nedenle program kısa tutulamıyorsa, iç sürat yüksek tutulmalıdır; sekanslar kısa aralıklarla birbirini izlemelidir. Unutmamalı hedef/izleyici çabucak ilgisizleşmeye eğilimlidir. Nitekim, aynı nedenle, sizin haber programlarında da, belgesellerde de duygulara hitap eden bir anlatım kuranız gerekir. İzleyicinizin aklı kolay pes

eder; duygu tellerine değecek yollar bulmalısınız. Müzik eşliğini, gerilim ya da savaş filmlerinde başvurulan çekim üsluplarını siz de benimsemelisiniz. Elbette, hız adlı, yüzeysel ilgi gıdıklayıcıyı da bir an için olsun unutmayarak...

Bu sıraladıklarımız, bir profesyonel yapımcının, işini “iyi” yapmak istiyorsa zorunlu olarak uyması gereken adımların açılanmasından ibaret. Görülüyor ki, medya başlangıçta, ilk oluşum evrelerinde, hangi işleve talip olarak inşa edilirse, zaman içinde dilsel özellikleri de, anlatı tarzı da o işlev çerçevesinde biçimlenir, yönelir; formatını oturtur. Tek tek medya mensuplarının niyetlerinden büyük ölçüde bağımsız bir mecra da yol alır.

Televizyon bu saptamayı çarpıcı biçimde doğruluyor. Meslekten olanlar da bu saptamayı paylaşıyorlar. O nedenle, kimi profesyoneller televizyona Körfez Savaşı’nda bile kemikleşmiş “mahiyeti”ne, yani duygulara hitap etme alışkanlığına sadık kaldığı için eleştiri yöneltildiğinde, “bu, bizim aracımızın vazgeçilmez özelliği, akla hitap etmek üzere başka medya mevcut” diyebiliyorlar. İşte, tam da bu noktada, sorunun öteki yakası açılıyor: “Başka” medya, televizyonun ezici cazibesi karşısında kendi alışkanlıklarına olan güvenlerini yitirmek üzeredir. Yazılı basın, kendi mahiyetine uygun yenilikler düşünmek yerine, televizyona öykünme peşinde. Körfez Savaşı bu eğilimi pekiştirdi. Bu hızla, bir süre sonra, “kitle”ye yönelik bütün medya birbirine benzeyecek. Böylece, genel “kitle”nin akla hitap eden medyaya erişmesi zorlaşacak. Elbette, birtakım medya akla hitap etmeyi sürdürecektir. Ancak bunlar, daha çok, uzmanlaşmış yayınlar olacak. Belli bir çizginin ötesinde birikimi olanlarca izlenecekler. Sıradan insansa kitle medyasında hâlâ bulabildiği görece kapsamlı bilgiden bile mahrum kalacak. Bilgi zenginleri ile bilgi fukaraları arasındaki mevcut uçurum daha bir derinleşecek. Sıradan insan bir çelişkinin çarmıhına gerilecek: Bir yandan bilgi fukaralığının olumsuzluklarını hissedecek, beri yandan zihnini elektronik medyanın mırıldandığı “ne senin, ne de günümüz dünyasının sorunlar üzerinde uzun uzadıya duracak vakti var, saniyeler geçiyor, çabuk!” cümlesinin rüzgârına kaptıracak. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Sıradan insanın iç olanaklarını körelten bu sürecin, bir başka alanı da derinden etkilemesine hep birlikte tanık oluyoruz. Tıpkı elektronik medyanın mekânına taşınamayan, zaman ritmine sokulamayan bütün konular/sorunlar gibi siyaset de kendini budamak mecburiyetiyle karşı karşıya bırakılıyor. Her sorun televizyoncaya tercüme edilip 10 saniye içinde dile gelmeye zorlandığından, ayrıntılı gerekçeleri açımlayarak sürdürebilecek siyasal tartışmalar TV ortamında kendilerine yer bulamıyorlar. Derken, siyaset ideolojik zenginliğini bir kenara bırakıp, az zamanda çok duygu teline dokunma hedefine yönelip, rol kesme becerisine ağırlık veriyor.

Sonuç Niyetine

İnsanlığın dehasının icat ettiği bir büyük kurum, medya, bir yol ayrımına vardı. Teknoloji adlı kurumun vardığı yol ayrımını andırıyor bu. İnsan aklının üzerinde temellenen teknoloji kendisini doğuran aklın tam karşısına dönüşme eğilimini barındırdığını, her an barbarlığa dönüşebileceğini göstermişti. Benzer bir süreç medya katında gözleniyor. İnsan dehasının bilgiyi yaygınlaştırmak, aydınlatmak üzere yarattığı medya, tam karşı oluşuma, körleştirmeye hizmet edebileceğini hissettirmeye başladı.

İnsan dehasına yeniden iş düşüyor.

Notlar

- 1 Dominique Wolton, "L'information spectacle", *Le Monde*, 24.1.1991.
- 2 Uluslararası iletişime ve YEHİD'e ilişkin ayrıntılı bilgi için bakınız: Aydın Uğur, *Yeni İletişim Teknolojilerinin Toplumsal ve Siyasal Etkileri* (basılmamış doktora tezi, Ankara, 1986), özellikle s. 250-262 ve Hıfzı Topuz, *Uluslararası İletişim* (Eskişehir, Anadolu Üniv. Yay., 1984).
- 3 ABD'nin UNESCO'dan çekilme kararını alırken öne sürdüğü gerekçeler, bu gerekçeleri destekleyenleri ve karşı çıkanların görüşleri i topluca izleme olanağı veren bir kaynak için bakınız: "The US Decision to Withdraw from UNESCO" özel sayısı, *Journal of Communication*, 34 (Autumn 1984).

- 4 "Gerçekliğin bulanıklaşması" konusunda daha ayrıntılı bir yaklaşım için bkz. Kimon Valaskakis, *The Concept of Informediation* içinde L. Bannon ve diğerleri (der.), *Information Technology in Pact on the Way of Life* (Dublin, Tecooly, 1982), s. 31-33.
- 5 Yves Stourdzé, "İletişim Sistemlerinde İnsan Operatörün Konumu", Türk Sosyal Bilimler Derneği (der.), *İletişim ve Toplum Sorunları*, (Ankara, UNESCO ve TBSD ortak yayını, 1983).

Medya ve Şiddet İlişkisi Sorular ve Cevaplar

SORU – Şiddetin genel bir tanımını yapmak mümkün mü? Şiddeti sadece kan ve ölüm ile tanımlamak ne derece doğru?

CEVAP – Şiddetin genel bir tanımı? Şiddet bir ilişki biçimi. İlişkinin taraflarından birinin ötekini ya da ötekilerini hırpalama, giderek yok etme niyetiyle davrandığı hallerde ortaya çıkan bir ilişki biçimi. Özünde tahakküm (*domination*) boyutunu taşıyan bir ilişki biçimi. Tahakküm dediğimiz olgu ise erk (iktidar) mücadelesiyle doğrudan bağlantılı. Nitekim, dikkatli bakın, göreceksiniz: Erk mücadelesi-tahakküm-şiddet üçlüsü hep bir arada işliyor.

Gelgelelim, şiddeti analiz etmek istiyorsak, iki eksenli bir ayrıma gitmek zorundayız. Önce birinci eksene bakalım. Burada da ikili bir ayırım yapmak gerekiyor:

Toplumun genelini gözüne kestiren bir ihtirasın harekete geçirdiği erk mücadelesinin uzantısı olan şiddet uygulamaları;

Yalnızca bireyin yakın çevresini ya da o andaki muhatabını gözüne kestiren ihtirasın harekete geçirdiği erk mücadelesinin uzantısı olan şiddet uygulamaları.

Buraya kadar, birinci eksen üzerindeki ayrıma göz attık. Şimdi birinci ekseni –deyim yerindeyse– dikey kesen ikinci eksene bakalım. Bu ikinci eksen de ikili bir ayırım içeriyor:

Açık, fiziksel şiddet

Sembolik şiddet.

Şimdi de bu söylediklerimizi bir şekil üzerine yerleştirelim

Siyasal Şiddet		
Bireysel Şiddet		
	Açık Fiziksel Şiddet	Sembolik Şiddet

SORU – Sembolik şiddet diye adlandırdığınız şeyi biraz açar mısınız?

CEVAP – Ben “sembolik şiddet” diye adlandırdığım kavrama şiddeti tanımlamaya çalışırken ihtiyaç duydum. Açık fiziksel şiddeti görmek, izole etmek kolay. Ama öteki uçta duranı nasıl yakalayacağım? Bunu becerebilmek üzere bir tanım kurdum. Uzun ama beni –şimdilik– tatmin eden bir tanım. Şöyle: “Ortada kazanılacak bir ‘pey’ olduğunda ya da çözüm bekleyen bir sorun bulunduğunda, ilişkide olan taraflardan biri (ya da genellikle olduğu gibi birden fazlası) sorunun çözümünü muhatabıyla kuracağı bir diyalogda aramak yerine muhatabı üzerinde tahakküm kurmak ya da mevcut tahakkümünü sürdürmek üzere harekete geçerse bu doğrultuda seferber ettiği her türlü yol, yordam ‘şiddet’ tir.”

Bu tanım eşliğinde düşünelim: Çizginin bir ucunda açık fiziksel şiddet duruyorsa, öteki ucunda dilsel kalıplar, atılan bakışlar, yüz ifadeleri arasına gizlenmiş imalar, berikini psikolojik olarak geriletmeyi amaçlayan el ve gövde tavırları vb. duruyor. Hepsi de tahakkümü arayan ve bence şiddet içeren öğeler.

Bu arada, sosyoloji zanaatına da bir gönderme yapmak boynumun borcu. Sembolik şiddet kategorisini gündeme getirenlerin başında Fransız sosyologu Pierre Bourdieu geliyor. Bourdieu, 80’li yıllarda “ekonomik tahakkümün sembolik boyutları” gibi ilk formülasyonlarından sonra 1990’ların başında (Bkz. “La domination masculine”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, No. 81-82, (1990), s. 86-96 ile *Réponses*, Paris, Seuil, 1992) kullandığı kavramı inceledi. Ona göre sembolik şiddet,

“herhangi bir toplumsal aktöre –o aktörün de işbirliğiyle– yöneltilecek şiddet uygulaması” Bunun en tipik örneğini kadın-erkek ilişkilerinde görüyoruz.

Benim sembolik şiddet tanımım ille de –o aktörün işbirliği– boyutunu içermiyor.

Kan, ölüm bunun en keskin ucu, ama şiddet tarifinin yumuşak tarafını nereye kadar götüreceğiz. Bana sorarsanız, farklı toplumsal kesimler arasında diyalog kurmanın olanaklı olmadığı ve birinin diğerini açıkça alta düşürücü tavırlarına “diyalog ötesi yollar” denebilir. Yani, “bu otele zenci almam” yazısını koymak sembolik şiddettir. Dili belirli bir bölgenin lehçesine çalan adamı işe almamak da öyle.

Batı toplumlarında toplumsal farklılık artık kılık kıyafette göze çarpmıyor. Sokakta işçi çocuğu ile doktor çocuğunu ayırt edemiyorsunuz. Üstte olanın bu farklılığını ortaya koyabilmesi için de, örneğin İngilizler dil öğesini kullanıyorlar. “Adam gibi Oxford aksanıyla konuşanlar” ve “diğerleri” diye, insanları ikiye ayırıyorlar.

Amerikalıların ise gövde hareketleri ünlüdür. Yolda yürürken vücutlarının her yeri hareket eder, kendine özgü salınımları vardır. Senato ve Temsilciler Meclisi’ndeki Amerikalıların davranışları, diğer Amerikalılardan çok farklıdır. Eski Romalıları andırırlar. Senatoda gövde bütün döner, normal Amerikalı ise her tarafını oynatır. Sınıfsal ayrım gövdenin kullanımıyla belirlenir.

İstanbul minibüslerinde de bunu yaşarsınız. Örneğin Taksim-Sarıyer hattını alalım: Burada iki tür müşteri vardır. Gecekondu müşterisiyle, orta halli Boğaz müşterisi aynı minibüsleri kullanırlar. Orada şiddet tersine döner. O minibüsün çoğunluğunu teşkil edenler minibüsü kendi sosyal mekânı olarak görürler. Ve bu savaş da, kente yeni gelmişlerin, aralarına sızmaya çalışan eski kentlilere karşı hoyratlığında ortaya çıkar. Eski kentli bir kadın kapıdan girdiğinde, suratında, onlara iğrenç mahluklarmış gibi bakan bir ifade vardır. Şoför de onun yaptığı her hatayı bağırarak yanıtlar.

Örneğin, kadın “Şoför, şoför, bu Yeniköy’e uğrar mı?” dediğinde; şoför “Evet, Hanım! Bilmiyorum, ama bu bilmem ne-”

reden gider" diyerek, kendisine yönelik iğrenik bakışı "ne salaksın sen" edasıyla yanıtlar. Ama orada artık normal bir müşteri ilişkisi yoktur.

Şimdi bu durum medyaya nasıl yansıyor? Örneğin, içinde mizah unsuru olduğu söylenen Türk filmlerinde okumuş yazmış adamları "sosyal becerisi olmayan mahluklar" olarak sunuyorlar. Orada da gizli bir şiddet var.

Şiddeti yalnızca asma, kesme olarak aldığınızda, bu, medyada kontrol edilebilir bir şeydir. Avrupa'da şimdi böyle bir ça-ba var. Avrupalı anlayışını yavaş yavaş hissettiriyor ve ABD filmlerine kısıtlamalar getiriyorlar.

SORU – Sembolik şiddeti daha çok toplumsal katmanlar arasında yaşanan şiddet diye formüle ettiniz. Oysa aile genelde aynı toplumsal koşulları yaşayan bir topluluk olduğu halde "aile içi şiddet" çok yaygın...

CEVAP – Açık şiddet bir anlık fevranın sonucu olurken, sembolik şiddet daha çok bir tahakküm ilişkisinin sonucu. Bu da bir mikro iktidar meselesi. Bu aile içinde de var. Şiddet, birlikte bir üst noktaya gitmek yerine diğerinin altta kalmasına çalışmak veya altta kalmasını sürdürmek için yapılan her şeydir.

SORU – Bütün toplumsal kesimlerde "haklı şiddet" ve "haksız şiddet" diye ikili bir bakış var. Politikada da, ailede de bu böyle. Medyada da böyle bir bakışın olduğunu düşünüyor musunuz?

CEVAP – Haklı/haksız tanımları, sistemin kontrol edemediği, adaletin tecelli etmediği yerlerde ortaya çıkıyor. Adalet doğru bir duygu ve bazen adalet şiddet yoluyla yaşama geçiyor. Adalet çivisinin çıktığı noktada, kendisini en çok kontrol eden insan bile zora başvuruyor. Haklı ve haksız şiddetler vardır. Yolda giderken karıma bir şey yapılırsa, yani adalet denen çivi çıkarsa, katil bile olabilirim. Bunun sosyal bilimle hiçbir ilgisi de yok. Örneğin, ben Yahudilere o ezayı yapan kimselere medeniyetli cezadan yana değilim. Almanlarla işbirliği yapmış çok iyi yazarlar vardır, ama ben onları okumamaya çalışırım.

Sürekli değişim çağındasınız ve çivilerin hepsi oynamış durumda. Eskiden zor zulüm vardı ama başka bir şey olma ihti-

mali yoktu. 15. yüzyılda Kastamonu'da olsaydınız, başınızda da ceberut biri olsaydı, başka bir hayatı tahayyül edemezsiniz. Kaderinize razı olurdunuz. Oysa şimdi başka türlü olmanın örnekleri var. Hem umut var, hem de çivi çıkmış. Aşağıda olanlar da buna başkaldırma hakkını kendilerinde görüyorlar. O bakımdan İstanbul, önü çok açık bir kent. En aşağıdan gelen insanlara bile kanunları çiğneyerek hazine arazilerini gasp ederek, zengin olma şansı tanıyor. Şu büyük kitlelere gelecek vaat eden bir ortam. Ama hiçbir kural da yok. Amerika gibi. Orada da toprakları açtılar, ölmeden yaşa dediler. İstanbul da öyle. Yani medya durduk yerde şiddet üretmiyor. Mevcut olan şiddeti yansıtıyor. Bir ihtiyaç da var zaten. Bir yanımız hayvani.

Medeniyet dediğimiz şey de şiddetin kontrol altına alınması. Çünkü çıkar, tahakküm, insan ilişkilerinde sürtüşme hâlâ var. Şiddeti ancak gündelik yaşamımızı engelleyecek boyutlara vardırılmayarak geriletebiliriz. Uygarlık şiddetin kontrol altına alınması hali.

SORU – Peki, medyanın bu şiddet türlerini kullanım biçimlerine değinebilir misiniz?

CEVAP – Ben bu soruyu hepimizin zihninde vızıldayan haline dönüştürüp öyle yanıtlamaya çalışayım.

Soru herhalde, şu: Medya çağdaş toplumdaki şiddet iklimini pekiştirip sertleştiriyor mu? Bu soruya yanıt vermeden önce bir gerçeği hatırlamakta yarar var: Uygarlaşma dediğimiz süreç, esasında açık şiddetin denetim altına alınmasının ve bu denetimin giderek güçlenmesinin öyküsüdür. Şimdi, hemen bir başka gerçeği de bu söylediğimize ekleyelim: Şiddet, insan olarak hepimizin mayasında olan ve sonuna kadar da mayamızda kalacak olan bir özelliğimizdir. Sorun bu özelliğin yıkıcılığına set koyabilmektedir. Bir de itiraf: Ben kendi payıma şiddetin ne hepten yok olacağına inanıyorum, ne de yok edilmesinin doğru olacağını sanıyorum. İnsanı insan yapanın biraz da bu hayvanı yanı olduğunu düşünüyorum. Bunu söyledikten sonra medya çağdaş toplumdaki şiddet iklimi üzerinde nasıl bir rol oynuyor sorusuna dönmek istiyorum.

Unutmayın ki çağdaş toplum bağrında bir ikilem taşı-

yor: Bir yandan tarih boyunca hiç tanık olunmamış ölçüde şiddet uygulamalarına sahne oluyor, beri yandan hemen hemen bütün toplumların vicdanı –dil birliği içinde– tarih boyunca hiç tanık olunmamış biçimde bu şiddet uygulamalarını kınıyor. Medya da bu tarihsel koşullar içinde işliyor. Bu genel saptamadan sonra şimdi de yukarda saydığımız şiddet türleri ile medya türleri arasındaki ilişkiye bakalım.

SORU – İsterseniz önce siyasal şiddetten başlayalım.

CEVAP – Hedefi propaganda olan siyasal şiddet ile medya arasında doğrudan bir ilişki var. Şiddetin en irkiltici olanını siyasal terör olaylarında yaşıyoruz. Birlikte hatırlayalım. Hasını sindirmekten çok, üçüncü tarafların dikkatini çekip mücadelesinin daha sonraki aşamalarında kendi davalarına duyarlı kılma-yı amaçlayan siyasal grupların baş vurduğu siyasal terör olayları televizyonun bütün ülkelerde yaygın hale gelmesiyle ivme kazandı. Bu şiddetin hedeflediği esas yer ekranlar ve antenler. Medya, siyasal terörün mevcudiyet sebebi. Teröristin derdi Harrods mağazasını havaya uçurmak değil. Bu çarpıcı eylemiyle medya katında görünürlük kazanmak. Nitekim, kimi terör olaylarında, gazetecilere önceden haber verilip onların eyleme tanık olmaya davet edildiğini okuyoruz. Bu davet uygulamasına devlet güçlerinin de aynı amaçla –karşı propaganda amacıyla– başvurduğunu da yine hep birlikte izliyoruz. Kısacası, propaganda niyetli şiddet medya ile oksijenini buluyor.

SORU – Ya diğer şiddet türleri?

CEVAP – Medya dediğimizde, temelde akla ilk gelen televizyon. Televizyonda da iki boyut var. Biri kurgu (*fiction*) filmler, diğeri de gerçeğe bire bir ilişkisi olan haberler. Haberlerle kurgu yapımlar arasında bir ayrım yapmak lazım. Kurgu filmle-ri de diğer kurgu ürünlerinin yanına (tiyatrolar, romanlar, öyküler) koymak lazım. Romanlarda, özellikle de Kıta Avrupası romanlarında, açık şiddet oldukça sınırlı. Yani bam! diyor kurşun adamın beynini parçalıyor ve duvara kan fışkırıyor, ya da 10 dakika boyunca kızın ırzına geçiliyor, ya da 10 dakika boyunca adama baltayarak vurduruyor gibi yüksek sektörde şiddet yok.

Haber medyasının (gazeteler, dergiler ve TV haberleri) hangisinde daha fazla şiddet var, diye düşündüğümüzde, bir başabaşlık olduğunu görüyoruz.

Açık şiddet herhangi bir incelikli anlatıma gerek bırakmayacak kadar ayan-beyan ortada. Sizin ince iş yapmanıza gerek yok. "Irak'ta acı var" demek için, bombanın parçaladığı adam fotoğrafını vermek yetiyor. Oysa siz eğer çok fotoğraf kullanmıyorsanız ve okuyucunuz televizyon izleyicisi gibi ortalama bir okuyucu ise bir fotoğrafla bunu anlatabilirsiniz.

Televizyonun izleyicisi dünyanın her yerinde olduğu gibi en büyük kitledir. En büyük kitle olmasından dolayı da eğitim düzeyi oldukça düşüktür. En düşük eğitim düzeyindeki insana derdini anlatmanın ve onun dikkatini çekmenin yolu onun duygularına hitap edebilmek ve görsel tanıklıklar verebilmektir. Böyle olunca o kitleye ulaşma noktasında şiddette korkunç bir yoğunlaşma yaşanıyor. Dolayısıyla televizyonun, diğer haber türü yayınlar içinde okur tipi dolayısıyla açık şiddete eğilimi daha fazla.

Bunu biraz daha açabilmek için televizyonun tarihine de bakmak gerekli. Televizyon bir Amerikan icadı. Dizileriyle, filmleriyle ve en geniş kitleye ulaşma biçimiyle de Amerikan izleri taşıyor. Buradan bakınca da Amerika'daki bu sektörün bir-iki çok belirgin yanı var: Amerikan rüyasına tercüman olması, kovboy ve gangster hikâyeleri. Bu üçü aslında Amerikan hayatının bütününe kuşatıyor. Eski dünyada ise şiddet olayı Amerika'daki kadar açık değil. Sınıflar arası, topluluklar-arası ilişkiler önceden belirlenmiş ve tanımlanmış. O nedenle kıtanın şiddeti çok daha sinsice. Amerika'daki şiddet, vahşi doğa içinden gelen bir toplumun öyküsünü de anlatmak üzere kurulduğu için daha aslına yakın.

Televizyonun ABD'de topluma mal olması 1950'li yılların başıdır. 50'li yıllar ise kovboy hikâyelerinin filan 60 yıl sonrasıdır. Yani ABD'de ilk televizyon yayını başladığı yıllarda son kovboyar dağlarda birbirlerini kovalıyorlardı. Amerika'da çıplak şiddet ile TV arasında neredeyse organik bir ilişki var. O toplumun oluşmasında vahşi doğanın zaptedilmesi var. Vahşi doğada henüz kuralları olmadığı için şiddet en açık biçimiyle

var. Çıkarların savaşımında tabanca ve ölüm en baş sırada. Amerika kendi tarihini yazmaya başladığında şiddet kaçınılmaz oluyor. Buna ahlakı da ekleyen Amerikalılar dünyanın en ahlak yoğun filmlerini yapıyorlar. Bu filmlerde iyiler ve kötüler var ve filmin sonunda mutlaka bir kıssadan hisse yer alıyor. Galiba Amerikalılar çıplak şiddetten kaçmadan, tanrının keliması ya da adaletin yerine getirilmesiyle düğümlenen bir anlam geleneğine sahipler. Aynı gelenek kent yaşamında da sürüyor. Ama burada artık ahlaka yer yok.

TV kanallarının –eğer reklama dayanan özel girişim kanallarıysalar– izleyici çekmek üzere göstereceği sinema filmleri de aynı ilkeye göre seçilecektir. Nitekim, ABD’de 1967 ve 1968 yıllarını kapsayan bir araştırma, TV kanallarında gösterilen eğlence amaçlı programların tümü bir arada incelendiğinde, bunların yüzde 80’inin bir veya daha fazla şiddet içeren durumlar içerdiğini ortaya koymuştur.

SORU – Ya basın?

CEVAP – Basın da son yıllarda benzer bir eğilim gösteriyor. TV’nin ezici cazibesi karşısında yazılı basın kendi alışkanlıklarına olan güvenini yitirmek üzere. Basın, kendi mahiyetine uygun yenilikler düşünmek yerine TV’ye öykünme peşinde. Hangi gazetede bu öykünme derecesi yüksekse, şiddet boyutlu görsel malzeme ve anlatım da o derece yüksek oluyor.

SORU – Medyanın haber ölçütünde, şiddete yakın bir yaklaşım var mı? Örneğin mutlu evlilikler haber olmuyor da, cinayetle biten evlilikler haber oluyor.

CEVAP – Biraz önce belirttiğim gibi, ‘dikkati çekmenin yolu duygularla oynamaktır’ ilkesi bir kez belllenmiş. Duygularla en çok oynayabileceğiniz noktalar ise uç noktalar. Öyle olunca, “Halim Bey, çok da zor olmayan bir iş gününü bitirdi. Çok tatlı bir karpuz satın aldı, evine gitti. Çoluk çocuk bu karpuzu keyifle yedi” haberinin bir uç noktayla alakası yok. Halim Bey’in üzerinden hızlı tramvay geçmeli ki, haber olsun. Mesleki kural bu.

Bu kütüphanenin PDF sonuçlarını <https://arxiv.org> adresinden indirebilirsiniz.

rüyoruz. Ne zaman çevre ülkelerden kitle iletişim araçlarıyla bize bir haber ulaşsa, bu mutlaka, şiddet ögesine yabancı olmayan bir olayla ilgilidir.

Uluslararası iletişimle ilgilenenlerin çok yakından bildikleri gibi, merkez ülkelerin medyası dikkatlerini kendi kültürel alanlarının dışına yöneltmeye sadece ortada üç “c”lik bir durum –İngilizce’deki darbe (*coup*), kriz (*crisis*), felaket (*catastrophy*) sözcüklerinin ilk harflerini hatırlayalım– varsa razı gelirler. Sonuçta, bizlerin zihninde çevre ülkelerin insanları ile şiddet aynı cümle içinde anılır.

SORU – Medya şiddete karşı bir kültür oluşmasına yardımcı olabilir mi?

CEVAP – Elbette. En kolayı da siyasal şiddet konusunda olsa gerektir. Değil mi ki bu tür şiddete başvuranların temel hedefi kendilerine görünürlük sağlamaktır, bu görünürlüğü el birliğiyle sınırlarsanız, ister resmî olsun, ister başkaldıran, her türlü şiddet taraftarının şevkini bir ölçüde de olsa kırarsınız.

Yalnız unutulmaması gereken bir konu da, esas işin topluma düştüğüdür. Örneğin, İngilizler bunu yaptılar: IRA Londra’nın göbeğinde, giderek hızı azalan bir biçimde de olsa, 1990’ların ortalarına kadar hâlâ şiddet uyguluyordu. Ama İngilizler bu gerçeğe yaşamayı öğrenip olayın psikolojik tahrip gücünü en aza indirmeyi becerdiler. Bu da toplumun kendisine güvenme duygusunun sürmesini sağladı.

Medyanın şiddete karşı bir kültür oluşturulmasına katkısının en önemli yolunun dolaylı bir yol olduğunu düşünüyorum.

Nasıl mı?

Gerek toplumlararası, gerekse toplum-İçi şiddete kaynaklık eden en can alıcı olgunun, tarafların birbirleri hakkındaki önyargıları, yanlış bilgilendirmeleri olduğunu düşünüyorum. “Öteki” her zaman –eğer yakından tanıımıyorsak– bilinmezliğinden, öngörülemezliğinden ötürü “biz” için bir korku kaynağı olmuştur. Korkunun boy gezdirdiği ilişki ortamlarında şiddetin su yüzüne çıkması ise an meselesidir.

Medya, aralarında “başkalık” durumu olan toplumsal kesimleri, tarafları birbirleri hakkında bilgi sahibi kılmak doğrul-

tuda çalışabilir. Toplumu oluşturan mozağin parçalarının seslerini duyurmasına katkıda bulunabilir. “Öteki”lerin sesini dinlediğimizde, önyargılardan arınmış gerçek yüzlerini tanıdığımızda onların da “biz”im gibi olduğunu, aynı özlemleri ve insani özellikleri taşıdığını anlamamız kolaylaşacaktır. Şiddet yerine diyalog arayışına girmek kolaylaşacaktır.

Kapımızdaki Yeni Televizyonculuk

Belki ilk kez 1991 Ocagında, toplum olarak, iletişim olgusunun ne denli can alıcı bir konum kazandığının farkına vardık. Lafını bir ölçüde duymuş olduğumuz “iletişim devrimi”nin ne demeye geldiğini, ilk kez, naklen savaş yayınıyla anladık.

Naklen savaş yayınının yanı sıra, gündemimizde iletişimi en üst sıralarda tutmamızı kolaylaştıran bir iç gelişme de tam bu sıralara rastladı. Özel TV tartışmaları ve ilk özel kanalın devreye sokulması, savaş yayınındaki yeni iletişim teknolojileri gösterisiyle aynı zamana denk düştü. CNN unsuru ise bütün bunların üzerine eklendi.

Böylece, Türk toplumu, yeni iletişim ortamlarının –hem teknik, hem içerik bakımından– becerilerini ve sınırlılıklarını aynı anda görme fırsatı kazandı.

Bu deneyim henüz zihinlerimizde tazeyken, gerisindeki oluşumu biraz deşmekte yarar var.

Bir kere, naklen savaş yayınında gördüğümüz yayıncılık tarzını yalnızca savaş haline özgü bir yayıncılık diye düşünmemek gerek. Kimilerimizi “hayran” bırakan, kimilerimizi ise tedirginliğe, hatta gerilime sevk eden, ama hepimizi ekran karşısına çivileyen habercilik faaliyetindeki yüzeysellik, bütün bütüne, üstü kapalı sansürün doğurduğu bir olgu değil, yeni televizyonculuk anlayışının uzantısıdır.

Televizyonculukta yeni anlayış lafıyla ne demek istiyorum? Bunu açıklığa kavuşturmak için, izninizle kısa bir toplumsal çözümlemeye başvuracağım.

Batı'da "iletişim çağı"ndan söz edilmeye başlanan dönemde, yani 1980'lerin başında, bir dizi toplumsal süreç iç içe gelişmekteydi. İletişim teknolojileri olağanüstü bir sıçrayış gösterdiği sırada, büyük 19. yüzyılın ideallerinden bir kısmı gerçekleşip gündelik hayatın parçası haline geliyor ve ısınıyı yitiriyordu; bir diğer kısmı ise aşı tutmadığı ya da işlevini yitirdiği için yüzüstü bırakılıyordu. Modernite projesinin bağrında taşıdığı büyük ahlaklar, adlarına yapılan tahribattan ötürü Batı'da kuşku görmeye başladılar. Bu arada, kitlelerine refahı götürebilmiş olan Batı toplumları mutlak, tek ve büyük doğruların yaşanan gerçekliği aşip gelecekte üst hedef gösteren yanlarına itibar etmez oldular. İlerdeki güzellemenin çekiciliği, yerini henüz tanışılmamış olan ve mevcut toplumun öteki yakalarında saklı olduğu düşünülen çekiciliğe bıraktı. Bunun sonucunda, iletişim-yatayına, çaprazına iletişim- Batı'da en büyük erdem niteliği kazandı. Teknolojinin desteği, ekonominin talebi de buna eklenince, iletişim son on yılın baş kahramanı haline geldi.

Bütün bunlara bağlı olarak eski televizyon anlayışı da bir dönüşüme girdi.

Eski anlayış nasıldı?

Eski televizyon anlayışına göre, izleyiciler bir çeşit öğrenci kitle idi; televizyon profesyonelleri de bu kitlenin hocalarını oluşturuyordu. Bu pedagojik iletişimin üç temel özelliği vardı.

Hedefi, bilgilerin aktarılmasıydı;

Yayıncıdan izleyiciye uzanan doğrusal bir iletişimdi ve zihinleri yönetme, adam etme niyeti ağır basıyordu;

Rollerin hiyerarşisine ve ayrılığına dayanıyordu; bir yanda bilgiye sahip olanlar duruyordu, beri yanda bu bilginin zerk edileceği izleyiciler.

Bu bizim alıştığımız televizyonun tarifine oldukça yakın, değil mi?

Gelgelelim, mutlak bilgi anlayışının sarsıntıya girmesi, dikey değil de yatay çapraz iletişimin değer kazanmasıyla birlikte televizyon programcılığı da tarz değiştirdi. Tek yönlü iletişim ilkesi karşılıklı iletişime yenik düştü. Yeni televizyonculuk, her dakika, ister sunucunun sorularıyla olsun, ister telefonla gelen sorularla veya ekrana yansıyan izleyiciyi kurcalayan sorularla veya ekrana yansıyan izleyiciyi

maya, izleyiciyi müdahaleye teşvik etmeye, onun görüşünü almaya öncelik tanır oldu.

Batı'da konuşma, forum, tartışma, soruşturma vb. niteliğindeki programların sayısı hızla çoğaldı; çoğalmaya devam ediyor. Yeni televizyonculuk anlayışı, ekranı hep "iletişilen" bir forum haline getirme iddiasında. O kadar ki, televizyon programları Batı toplumunda insanların birbirleriyle konuşmayı sürdürdükleri belki de biricik yer haline geldi. Bu düzlemde konuşulan ise, gerideki temel erdem anlayışına uygun olarak, gündelik yaşam. Artık, bir bilginin nakli söz konusu değil; esas olan görüş değiş-tokuşu; herkesin herkese kendi derdini açması. Dertler ise eksenlerinde gündelik-olanı taşıyorlar; gündeliğin iletilmesini sağlıyorlar.

Yeni televizyon da, bu gelişmelerin etkisinde, hep bir temel cümleyi söylüyor: "İletişelim" Dizilerdeki kahramanlar nasıl iletişeceğimizi, iletişim için ne yapılması gerektiğini anlatıyorlar. Yarışma programları da öyle, tartışma programları da, röportajlar da. Sonuçta, iletişimin içeriği önemini yitiriyor; iletişim edimi, faaliyeti kendi başına öne çıkıyor. Gerçeğin kendisinden çok onun tartışılması için sunulan sahneleme değere biniyor. Bu arada, televizyonun mekânına taşınamayan, zaman ritmine sokulamayan konular/sorunlar da devre dışında kalmaya mahkûm oluyorlar. Ya da her sorun televizyoncaya tercüme edilip, 10 saniye içinde dile gelmeye zorlanıyor. Bu nedenle, ayrıntılı gerekçeleri açımlayarak sürdürülebilecek siyasal tartışmalar TV ekranında kendilerine yer bulamıyorlar. Derken, siyaset, ideolojik zenginliğini bir kenara bırakıp az zamanda çok etkileme amacına yönelerek rol kesmekten ibaret kalıyor.

Bizim ülkemizde 90'ların ortasında başlayan yeni "soluk", esasında bu hastalıkları da peşinden sürüklemeye aday.

Naklen savaş yayını da, işte bu yeni anlayış ikliminin ürünüydü. Savaş halinin, oracıkta keşfettiği bir tarz değildi.

Video-klip: Yeni Teknoloji ve Sanat

Filmsel alanda önce sinema doğdu; sonra televizyon geldi. Şimdi yeni bir olguyla karşı karşıyayız: Video.

Sıradan kullanıcı, videoyu bir tek yönüyle, görüntü ve ses taşıma ve depolamadaki kolaylığıyla tanıyor. Oysa, videonun getirdiği esas yenilik kayıt aşamasına ilişkin. Video kaydında sinema filmine oranla önemli bir üstünlük bulunuyor. O da, video kayıt stüdyosunda bilgisayar aracılığıyla özel efektlerin yaratılabilmesindeki kolaylık. Gerçek dünyada olmayan imgeler bilgisayar eşliğinde üretilip anlatıya sokulabiliyor.

Film ile bilgisayar imgelerinin kaynaştığı bu yeni olgunun en uç örneklerini izleyebildiğimiz ortam ise televizyon olmakta.

Gerçekten de, televizyon ekranlarımıza son yıllarda yeni bir biçim girdi: Müzik videoları. Bunlar, bin bir renk ve görüntünün sesle yoğrulduğu, planların durmaksızın değiştiği havai fişek edalı kısa filmcikler.

Müzik videoları, aslında birer reklam filmi. Müzik endüstrisine piyasaya sürülen albümlerin içerdikleri parçaları tanıtmayı amaçlıyorlar. İstenilen o ki, izleyici müzik videosunu gördükten sonra gidip albümün kendisini alsın.

Gelgelelim Türk tüketicisinin böyle bir olanağı yok. O yüzden, biz Türkler müzik videolarına reklam gözüyle bakmıyoruz. Elbette, bir kesim Türk genci için müzik videoları “beğeni ithali”nde başvurulana prospektüs niteliğinde. Ama, büyük çoğunluğumuz videoları birer eğlence parçası niyetine izliyor.

Ancak, başlangıçta albümlerin tanıtımını yapma hedefiyle sınırlı olan bu yeni filmsel biçim giderek Batı'da plak-kaset-CD'nin kendisinin de önüne geçmeye başladı. Artık, videoklip'i olmayan şarkı yok. Herhangi bir müzik parçası yaratılırken onun görüntüsel boyutu da, daha bestelenme aşamasında dikkate alınıyor. Örneğin, bir David Bowie'nin, şarkısı inşa halindeyken, onu hangi görüntülerle videolaştıracağını hesapladığı biliniyor.

Müzik videoları kendi aralarında ikiye ayrılıyorlar. Birinci tipte, şarkıcı ya da müzisyen topluluğu parçayı icra ederken gözüküyor; müzisyenler bir çeşit sahne düzeni içinde yer alıyorlar. Buna bilgisayar eşliğinde gerçekleştirilen bir dizi efektle alengirli bir konser havası katılıyor. Bu tipe, meslek jargonunda "performance video" adı veriliyor. İkinci tipte ise, parçanın üreticileri öykümsü kısa bir anlatının kahramanları rolünü üstleniyorlar. Buna "concept video" deniyor. Bu tipte, bazen müzisyenlerin hiç gözükmemesi, bunların yerini bambaşka kişilerin, görüntülerin ya da sayısal (digital) efektlerin alması söz konusu olabiliyor. Üzerinde durulması gereken ve yeni bir türden söz ettiren müzik videoları da bunlar.

Bu müzik videolarının bir dizi ortak özellikleri var: Hemen hepsi uzunçalar alışkanlıklarına uygun olarak dört ila yedi dakikalık oluyorlar. Ortaya bir öykü dökmek için, güftenin önünde çok ufak bir zaman dilimi var: Üstelik nakarat yani tekrarlar olacak ki, parça belleklerde iz bırakabilsin. Dolayısıyla tamamlanmış bir öyküye temel olacak ayrıntıları verecek vakit yok. O zaman, sözler ancak belli bir duygulanım havası yaratmaya yetecek miktarla sınırlı kalmak zorunda.

İşte, biraz da bu sınırlamanın getirdiği çaresizlikle, özellikle "concept" tipi videolarda görüntüler sözcüklerin peşini bırakıyor. Parçalardaki sözler ile ekrandaki görüntüler arasında mutlaka bir bağıntı bulunması kuralı aranmıyor. Şarkıcı "sana bayılıyorum" derken bir bomba patlayabiliyor. "Evet, sana bayılıyorum" diye yinelerken, o bombanın yarattığı mantarın içinden bir uzay gemisi çıkıp bir göldeki nilüferin üzerine konabiliyor. Bu konuş yıldızların saçılmasına yol açabiliyor vb, vb... Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Müzik terimini ödünç alırsak, görüntü ile sözlerin “proso-di”si kayıyor; bilerek kaydırılıyor. Bu arada, planlar birbirlerini süratle izliyor. Televizyonun hızlı anlatı ritmine sadık kalınıyor. Ama bir plandan ötekine bir mantık izleyerek geçmek gerekmiyor. Kâh bir gökdelen, kâh bir yapay orman, kâh bir dev hindistancevizinin içinden fıskıran kahramanlar...

Bu hızlı, ama sözlerle ve birbirleriyle ilintisiz göz kamaştırıcı görüntüler koşusu, daha çok “concept” videolara özgü. Marsha Kinder, bu görsel fantezilerin anlatı mimarisiyle gece düşleri arasında benzerlik bulmuş.¹ Ona göre, “concept” videoları tıpkı düşlerimiz gibi kurgulanıyor: Anlatının akışı, yapı itibarıyla kopuk kopuk. Anlatının seyri çağrışım düzeni içinde. Görüntüleri merkezi bir tema etrafında dönmüyor; infilak etmiş bir öykünün mozaiklerini oluşturunlar.

Müzik videolarında görüntünün çağrışımların ardından koşması, anlatının infilak etmesi, o kadar da ilintisiz bir oluşum değil. Anlatının sıçrayışları ile pop müzik tarihinin kültürel arka-ülkesi arasında bir yakınlık var. Bu yakınlık, narkotik deneyimden geliyor. Özellikle, 1960’ların sonunda pop müzik narkotik kullanımına pek yabancı değildi. LSD alımından sonra görülenler ile ekranda görülenler şaşırtıcı benzerlikler taşıyorlar. Müzik videoları, elbette LSD alındıktan sonra yapılmıyor. Ama, tasarım sürecinde, imgelem gücünün çeperleri taranırken anımsananlar arasında narkotik deneyim oldukça önlerde yer alıyora benziyor.

Gerçek hayattan uzaklaşma eğilimi müzik videolarının mekân tasarımlarına ve karakter çizimlerine de egemen. “Concept” videolardaki dış mekânların çoğu bizde, televizyondaki Helix reklamında olduğu gibi –düşsel, metalik, çöl kılık. Fantazmagorik boşluklar, ürperten kıvrımlar. Mekânı kucaklayan aydınlatma da öylesine. Yapay olduğu hissediliyor, ama insanı gerçekmişçesine etkiliyor; geriyor. Sanki, bilinenin ötesinden gelen pırıltılar.

Gerçek hayattan uzaklaşma iç mekânlarda da gözleniyor. Hiçbir zaman öyle olmamış bir Ortaçağ şatosunun, hiçbir zaman öyle aydınlatılmamış devasa salonu; içinde uzay adamı giysileri taşıyan pırzalı kapılar, ya da papaz giysisi taşıyan

uzay-ötesi adamlar. Mekânda, tiplerelerde bir tarih-dışılık, daha doğrusu bir tarih-sizlik.

Müzik videolarında ilk bakışta günümüzle ilintili gibi duran karakter çizimlerinde de yapaylık görülüyor. "Concept" videoları bu tipleri gerçek hayattaki asıl halleriyle değil de, kültür endüstrisindeki, çizgi-romanlardaki, popüler sinemadaki, vapur iskelesi romanlarındaki şemalaştırılmış izdüşümleriyle ödünç alıyor. Bir diğer deyişle, "concept" videolar karakter çiziminde gerçek hayata değil de, kültür endüstrisinin hazır klişelerine yaslanıyorlar. Göndermeler evreni, devresini yapıntı düzeninde tamamlıyor. O devreyi kurup yalın "tarih"e değmeyi seçmiyor.

Kültür endüstrisinin bu kapalı devresine üç ayaklı bir örnek verelim. İlk elde bir sinema filmi: John Landis'in yönettiği *Kurt Adam Londra'da* adlı film. Sonra bir müzik videosu: Michael Jackson'ın *Thriller* albümü için yapılmış müzik video. En sonda da bir reklam filmi: 1986'da ABD'de yapılmış bir Chevrolet reklamı.

Kurt Adam Londra'da adlı film masal geleneğinde köklü bir geçmişli olan ve sinema tarihinde çokça işlenmiş bir temayı, dolunay çıktığında dönüşüm geçirip kurtlaşan adam temasını işliyor. Ancak, belli bazı yenilikler de katıyor. Örneğin, mizah öğeleriyle beziyor. Efekt ve makyaj alanındaki gelişmeden yararlanıp adamdan kurda dönüşüm sürecini bütün ayrıntılarıyla gösteriyor. Ekranda kahramanın dişlerinin uzamasını, ellerinin pençeleşmesini, tüylerinin kıllaşmasını adım adım izliyoruz.

Michael Jackson'ın *Thriller* adlı albümünün reklamını yapan müzik videosu da hemen hemen aynı şablon üzerine kurulmuş. Bütün zamanların en çok satmış bu albümünün tanıtım videosunu da yine John Landis yapmış. Mizah öğeleriyle beslenen anlatının odağındaki M. Jackson, gözümüzün önünde, dolunayın kendini göstermesiyle birlikte yavaş yavaş kurtlaşıyor.

Örneğimizin üçüncü adımı bir reklam filmi. 1986'da yapılmış bir Chevrolet reklamı. Ünlü *Advertising Age* dergisinin yılın en başarılı reklamları arasında yaptığı seçmede yer alıyor. Kısaca şöyle: Sevimli bir köpek uyuklarken birden irkiliyor. Endişe içinde terk edilmiş bir hangara yöneliyor. Hangarın ortasında

dökülen bir araba, toz içinde. Derken dolunay gözüktüyor. Önce, arabanın motor kapağı bir şimşekle birlikte yepyeni hale geliyor. Sonra, yırtık ve patlak koltuklar yavaş yavaş bombelerini kazanıyor, dikişleri geriliyor. Kurt adama dönüşüm sürecinin tersten bir benzerine tanık oluyoruz. Kumanda tablosu ışımaya başlıyor. Araba, karanlığın içinde artık pırıl pırıl ışımakta. Köpekçik kaçıyor. Hangarın kapısı kendiliğinden açılıyor. 1986 model Chevrolet bütün görkemiyle karşımızda.

Art arda birbirinden beslenen, kültür endüstrisinin klişeleri içinde dolanan ve bütün anlatısını bunlarla kuran bu bir başka gerçeklik çemberi, her geçen gün animasyon, grafik ve özel efekt tekniklerindeki sıçrayışla daha da genişliyor. İmgeler, giderek, kendi aralarında alternatif bir dünya yaratır hale geliyorlar. Bu alternatif dünyanın en göz kamaştırıcı ürünleri video alanında görülüyor. Müzik videoları en yeni tekniklerin uygulamaya geçirildiği öncü alanı oluşturuyorlar. Burada denenen yeni teknik olanaklar neredeyse anında reklamcılarca benimseniyor.

Zaten kendileri de birer “yumuşak” reklam olan müzik videolarının öteki reklamlarla kan kardeşliği teknik düzlemle sınırlı kalmıyor. Her iki tür de, artık bütün kurallarıyla oturmuş olan Batı’nın tüketim toplumlarındaki hazcı duyarlığın temel talebine, baştan çıkarılma (*seduction*) talebine yanıt verme ilkesine göre çalışıyorlar. Eğlendirme, gönülleri çelme bilgilendirmenin önüne geçiyor.

Müzik videolarında, imgelerin kendi aralarında alternatif bir dünya oluşturma özelliği, bizi, video ile sanat arasındaki ilişkinin kavşağına getirip bırakıyor.

Bu özellik, Pat Aufderheide’ye göre, postmodernizmin estetik duyarlığıyla örtüşmektedir.² Aufderheide’ye bakılırsa, postmodernist estetiğin temel niteliklerinden biri Fredric Jameson’ın belirttiği gibi,³ simgenin gerçekliği oluşturduğu bir ötedünya kurmak ise ve buna koşut olarak simge ile onun gerçek hayattaki göndergesi (*referent*) arasındaki sınırın kaybolması ise, müzik videoları tam anlamıyla postmodernist estetiğin ürünleridir.

Öte yandan, video ile sanat arasındaki ilintiyi bir başka aç-

dan kurcalamak da olası. Akla hemen gelen soru şu: “İlk örneklerini müzik videolarında gördüğümüz ürünlerle acaba yeni bir sanat türü mü doğuyor?” Dikkat edilirse, sorunun formülasyonunda bir temkinlilik var. Bu temkinliliğin kökeni sinemanın ilk yıllarına kadar uzanıyor. Sinema dilinin kurucularından D.W. Griffith’in kendisi bile 1900 başlarında, elindeki yeni teknolojinin bir gün gelip de sanat yapıtları oluşturmaya elverecek bir çıkış sunduğunu kabul etmeye pek yanaşmamış. Oysa, günümüzde, sinemanın getirdiği yeni teknolojik ortamın sanatsal etkinliğe yepyeni anlatım olanakları sunduğundan kimsenin kuşkusu yok. Acaba, video da böylesi bir olanaklar yelpazesi bahşediyor mu? Bir başka soruyla, video yeni bir sanatsal tür mü?

Galiba, yanıt, şimdilik olumsuz olmak zorunda. Çünkü, videonun getirdiği yenilik, sinemanın kurduğu ve hâlâ merkezinde durduğu alanın sınırları içinde kalıyor. Video, en hallice kabelle, televizyon filminde bir aşama olarak görülebilir.

Bu tartışmanın bir benzerini de, müzikte synthesizer’ın etrafında kurabiliriz. Videoda nasıl bilgisayar görüntüyle iç içe geçiyorsa, aynı biçimde, synthesizer’da ses bilgisayarla iç içe geçiyor. Bu yeni teknolojiyle pop müziğin edasında bir şeylerin değiştiği açık; ama, yeni bir sanat türünden söz etmek pek doğru olmasa gerek.

Notlar

- 1 Marsha Kinder, “Music, video and the Spectator, Television, Ideology and Dreams”, *Film Quarterly* (Fall 1984), s. 2-15.
- 2 Pat Aufderheide “Music Videos: The Look of the Sound”, *Journal of Communication* (Winter 1986), s. 58.
- 3 Fredric Jameson, “Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism”, *New Left Review*, 146 (July-August 1984), s. 53-92.

Yüzyıl Kapanırken Türkiye'nin İletişim ve Kültür Haritası

Yüzyıl kapanırken Türkiye nihayet kendini keşfetme sürecine girdi. Kendisini olması gerektiği gibi değil, olduğu gibi görmenin ilk adımlarını atmayı öğrendi. Neredeyse 80'lerin sonuna kadar ülkenin gündemini de, o gündemin tartışılmasında kullanılabilecek söz ve bakış dağarcığını da, büyük ölçüde, siyaset ile devletin merkezinde duranlar tayin ederdi. 90'larla yeni bir şeye tanık olundu: Türkiye toplumu bütün çeşitliliği ile gündeme ağırlığını koymaya başladı.¹

Toplum öne çıktı; devlet geriledi; çünkü Cumhuriyetin başından bu yana alttan alta süregiden bir dizi değişiklik artık etkisini hissettiriyordu: Köylülüğün adım adım azalmasının yanı sıra, eğitim seferberliği toplumun giderek büyüyen bir kısmının, yaşadığı dünyanın kopuk parçalarını zihninde, iyi kötü, bir araya getirebilmesine yardımcı olmuştu. Kesintilerle de olsa neredeyse yarım yüzyıldır bir demokrasi çabası süregitmiş; geniş kitleler demokrasinin kapalı rejim dönemlerine kıyasla kendi çıkarlarına çok daha yakın düştüğünü gündelik yaşamlarındaki somut etkilere bakarak sezmışlerdi; hızla artan iletişim olanakları sayesinde yurttaşların "efendi" olduğu kimi ülkelerde dengelerin ne yönde kurulduğunu görmüşlerdi. Devlet ise çağdaş yaşamın taleplerini karşılayacak biçimde kendini yenileyememişti. Ne etkin ve güvenilir biçimde adalet dağıtabiliyor; ne sağlıkta, ne yaşlılıkta destek çıkma konusundaki vaatlerini tutabileceğe benziyordu. Bu kendi haline bırakılmışlık noktasında Türkiye toplumunun alt basamaklarındakiler ayakta

kalmanın yollarını kendilerince bir bir icat ediyorlardı. Konut gereksinimini gecekonduyla, taşımacılığı dolmuşla vb. gidermeye çalışıyorlardı. Üst basamaktakiler ise geçen zaman içinde belli bir gelişmişlik çizgisini yakalamışlar; kimileri örneğin sanayi girişimlerinde dünya standartlarını tutturmayı başarmışlardı. Birinci kesimin gözünde devlet hem vaadini tutmayan, hem de hoyrat ve buyurgan bir varlık niteliği kazanmıştı. İkinci kesim içinse devletin eski önemi azalmış; devlet ihaleleri dışında da geniş bir pazar oluştuğundan, artık, devlet her dediği sorgusuz sualsiz kabul edilmek zorunda olunan bir "büyük patron" olmaktan çıkmıştı. Sonunda, bütün kesimleriyle Türkiye toplumu kendini "dillendirme" arayışına girdi. Ancak her dil bir başka şeyi –kendini tarif etmeyi– gerekli kılar.

Toplumsal Değişik Kesimleri Kendi Tariflerini Arıyor

Gelgelelim bu dillenme arayışı, sistemin bünyesindeki merkezkaç eğilimlerin güç kazanması süreciyle iç içe geçiyor. Dünyanın hemen her yerinde olduğu gibi Türkiye’de de ulus-devlet, yurttaşları katındaki merkezkaç eğilimleri (etnik, dinsel, "milliyetsel" vb. farklılıkları) yumuşatırken, en çok, modernizasyonun tek taşıyıcısı olduğu savına başvurmuştu. Geniş kitleler devletin vaatlerini kendi talepleri olarak içselleştirmişlerdi. Şimdi ulus-devletin, meşruiyetinin üzerinde temellendirdiği yapılarda çöküntü görünür hale gelince merkezkaç eğilimler bırakılan boşluğa gelip yerleşiyorlar.

Öte yandan yerküre ölçeğindeki ekonomik bütünleşme diğer ölçeklerde parçalanmayı da beraberinde getiriyor. Bu parçalanma, kimliklerin oluşmasında benzerliklerin değil de farklılıkların başrolü üstlenmesiyle el ele gidiyor. Yeni kimlik arayışları bazı durumlarda ulusal-ötesi aidiyet bağlarını öne çıkarıyor; örneğin dinsel cemaat üyeliğini vurguluyor; bazı durumlarda ise tam ters yöne gidip ulusal-altı bölgesellikleri aidiyet duygusunun eksenini yapıyor. Her iki durumda da ulus-devletin durduğu ufuk çizgisinden uzaklaşıyor.

Bu yeni stratejiler yollarını Cumhuriyet’in başından bu ya-

na geçerli olan resmi yurttaşlık kodu ile çatışma içinde çiziyorlar. Cumhuriyet, başından beri yurttaşlık kategorisinin içeriğini tanımlarken siyasal bir bütünlüğe ait olmayla yetinmemiş; siyasal yurttaşlığı (yurttaş ulusal-etnik kültürün bir parçası yapmayı amaçlayan) kültürel yurttaşlığa doğru zorlamıştı.² 90'lara doğru devletin krizinin belirginleşmesiyle birlikte bu zorlamaya tabi tutulanların gözünde zorlama zorbalık niteliği kazanmaya yüz tuttu; tepkiler arttı. Bu tepkiler bir dizi karşı-tepkili harekete geçirdi. Siyaset alanında tutuculuk ağır basar oldu. Şimdi, yüzyıl sona ererken, "farklı kimliklerin kültürel anlamda baskıya uğradığı bir ortamda, yurttaşlık olgusu etrafında biçimlenmesi gereken hak iddialarının kültürel talepler doğrultusunda ifade"³ edildiğine tanık oluyoruz.

Köklerini geçmişte bulan bu kimlik arayışlarının yanına günün içinden filizlenen, daha uçucu, yeni kimlik öbekleri eklendi. Kentlerde, gençler katında, duygudaşlığa dayalı, örneğin, aynı müziği dinlemekten, aynı mekânları paylaşmaktan ileri gelen yeni kimlik grupları biçimlendi.⁴

Gelgelelim bütün bu arayışlarda sosyo-ekonomik parametrelerin koyduğu çerçevenin dışına çıkılıyor. Söz alanlar, dile gelenler kendi tariflerini sosyo-kültürel zeminden türetiyorlar. Bu gelişmenin etkisiyle, daha 1990'ların başına kadar siyasal kaygıların hükümrânlığı altındaki kamusal alan kültürel meselenin hükümrânlığı altına kayıyor. Medyanın taşıdığı, aydınların sürdürdüğü tartışmalar yoluyla kurulan kamusal alan kültürel meselenin egemenliğine geçiyor.

Türkiye toplumu kendi çoğulluğunu, iç çeşitliliğini bir yandan icat ederken, bir yandan da keşfediyor.

Medya Sahneye Çıkıyor

Türkiye toplumunun kendisiyle tanışmasında olduğu kadar, kendisini tanımlamasında da medya birinci derecede rol oynadı. Toplumun demokrasi, haklar, özgürlükler konusunda hassaslaşmasına büyük katkıda bulundu. Çok yakın bir tarihe kadar "ortalık yerde" dile getirilmeyen, getirilemeyen

siyasal, kültürel, cinsel vb. konuların deşilmesine zemin hazırladılar.

Bu zeminin temelleri 80'li yıllarda atılmaya başlamıştı. Gerçekten de 1980-1990 arası, Türkiye'de iletişim dünyasının köklü değışimlere uğradığı bir dönem oldu. Yepyeni bir dizi gazete yayın yaşamına atıldı. İlk özel TV kanalı devreye girdi. Telekomünikasyon altyapısı çok büyük ölçüde geliştirildi ve yaygınlaştırıldı. Uydu bağlantısı günlük yaşamın parçası haline geldi. Kısacası, 1990'a gelindiğinde, karşımızda on yıl öncesine kıyasla bambaşka bir iletişim araçları panoraması vardı.

Türk basını 12 Eylül 1980'den başlayarak bir dizi siyasal ve ekonomik engeli göğüslemek zorunda kalmıştı. 80'lerin başında Türk basınının aşmak zorunda olduğu en önemli zorluk siyasal nitelikteydi. Askeri yönetimin uyguladığı sansür ile kapatılma endişesi taşıyan gazetelerin kendi kendilerine koydukları kısıtlamalar üst üste gelince ve bunlara okurlardaki 12 Eylül öncesinin kutuplaşma havasından uzak durma eğilimi eklenince, basın 1980 öncesi döneme kıyasla çok daha belirgin biçimde magazin konularına ve bu arada toplumsal haberlere yöneldi.

1980-1990 dönemi haftalık basın açısından da çok hareketli geçti, çok büyük bir çeşitlenme görüldü. Türk basın âleminde geleneksel olarak "haftalık siyasi haber dergisi" diye adlandırılan yayın organları ilgi alanlarını genişlettiler. *Aktüel*, *Tempo* ve *Nokta* dergileri siyasetin yanı sıra günlük yaşama, çevreye, kadın ve gençlik sorunlarına ağırlık veren bir yayın anlayışını benimsediler. Ekonomik konularda uzmanlaşmış birçok dergi yayına başladı. Kadın okura yönelik dergi sayısında da bir patlama yaşanıyordu. Belli uzmanlık alanlarında, örneğin bilgisayarlıkta olduğu kadar hobilere yönelik yayınlarda da çeşitlenmeye tanık olundu. Türk basınında 1980-1990 arasında gözlenen çeşitlenmenin bir diğer örneğini ise "Müslüman kesim"e hitap etmeyi hedefleyen iki yeni gazetenin, *Türkiye* ve *Zaman*'ın yayına başlaması oluşturdu. Özellikle *Türkiye* 400.000 dolaylarına erişen bir okur kitlesiyle dikkatleri üstünde toplamayı başardı.

80'ler sona ererken, sıradanlık ve farklılıklarıyla değışik toplumsal kesimlerin üyelerine basında daha sık rastlanır ol-

muştı. Medya, aynasını, yavaş yavaş topluma doğru döndürüyordu.

1990'da Magic Box'la başlayan TV yayıncılığında devlet tekelini delme operasyonu kısa sürede sonuç aldı. 1990-1994 arası hukuksal kural yokluğu dönemi oldu. Açılan gedikten, önce *Show TV* ve *Tele-On* geçti. Onları bir özel radyo ve TV seli izledi. Sadece 1994'ün eylül ayında 25 il ve 18 ilçede 70 adet radyo-TV şirketi kuruluyordu. Aynı tarihte Türkiye'deki toplam radyo istasyonu sayısının 2000'i bulduğu, TV kanalı sayısının 400'e yaklaştığı söyleniyordu.⁵

Yeni TV'lerle gelen yayın anlayışı Türkiye toplumunun alışık olduğundan çok başkaydı. Yeni TV'ler Batı'da genel geçer hale gelmiş olan "İkinci Televizyonculuk" anlayışıyla çalışıyorlardı.⁶ Özel televizyon kanallarımız da kuruluşlarından itibaren "ikinci televizyonculuk" anlayışına uygun bir yayıncılık tutturdular. Batı'daki gelişmelere paralel olarak bizde de konuşma, forum, tartışma, soruşturma niteliğindeki programların sayısı hızla çoğaldı; çoğalmaya devam ediyor.

Bu çoğalmayı, bu programların yapım maliyetlerinin görece çok düşük olmasına borçluyuz, belki; ama, haksızlık etmemek gerekir: Türkiye toplumunun bu "iletişim ortamları"nı müthiş bir ilgiyle izlediği ortada. Bu ilginin kimi zaman Batı TV âleminde sarsılmaz kuraldır diye bellenmiş olan kalıpları yıktığı da bir o kadar ortada: Sekiz saat süren tartışma programları, bu ülkede, gerçekleşebiliyor; tan vaktine kadar izleyici direnebiliyor. Üstelik, bu, Batı kalıplarıyla en olmaz güne oturabiliyor; hafta sonuna denk geliyor: Özellikle, sonradan kesintiye uğratılamayan canlı programlar esnasında Türkiye toplumu çeşitliliğini dile getiriyor.

Yalnız tam da bu noktada bir büyük paradoks karşımıza di-kiliyor. Bu paradoksun bir örneğini 26 Mart 1995 gecesi *Kanal 6*'da yayınlanan "Duvar" programı sırasında gerçekleştirilen bir telefon anketinin sonuçlarında gördük. Soru şuydu: Medyaya güveniyor musunuz? Evet ya da hayır? Gerçi, örneklemin, kullanılan yöntemin güvenilirliği yüksek değildi; sadece 1116 telefon katılımı olmuştu. Ama sonuç çarpıcıydı. Arayanların % 6.37'si güveniyordu. % 93.63'ü ise, hayır, güvenmiyordu.

Aynı güvensizliğin bir diğer tezahürünü yazılı basının tiraj dalgalanmalarında yakalamak olanaklıdır. Dünyadaki basın incelemelerinde giriştikleri promosyon uygulamalarıyla yer alan gazetelerimiz bu yolla tirajları neredeyse iki katına çıkarmayı başarıyorlar; ama promosyonlara son verdiklerinde okur sayısının birden eski noktaya çok yakın bir yere düştüğünü görüyorlardı. Oysa gerek yazılı, gerekse elektronik medya hem teknolojik altyapılarını güçlendirmiş; özellikle yazılı medya ürünlerinin teknik kalitesi –renk, baskı tekniği vb.– dünya standartlarıyla bakıldığında bile övünülecek bir düzeye varmış; hem de son yıllarda topluma yakın durma konusunda ciddi atılımlar yapmıştı. O halde okurdaki, toplumdaki bu tutukluğu nasıl açıklamalı?

Kanımca, bu tutukluğun bir sürü nedeni arasında bir tanesi var ki, bu yakın durmayla, bu yakın durmanın tarzıyla yakından ilişkili. Medya hem toplumun kendiyile tanışmasında başlıca rolü oynuyor, hem de toplum tarafından kuşkulu bir yere konuyor. Bu ne biçim toplum? Kendisine tutulan aynanın içindekini beğenmeyince, aynayı tutanı mı suçluyor? Hayır. Medyanın toplumu yansıtmasının yanı sıra bir de kendini toplumun yerine koyması, onun adına söz alması var ki, tedirginlik nedenlerinin başında geliyor. Okurda çelişik duygular uyandırıyor. Medya –hükümet ve ordu ile birlikte– ülkeyi yönlendiren üç güç odağından biri olduğunu fazlaca sezdiriyor. Üstelik, bu gücünü de toplum adına, giderek onun yerine konuşmaktan alıyor. Oysa, toplumun çeşitli kesimleri kendi adlarına henüz korkusuzca konuşamıyorlar. Medya onların yerine, kendi belirlediği oranda ve yönde, söz alıyor. “Onların yerinlik” manşetlerde, haber dağılımında kurduğu dengelerde ifadesini buluyor. Zaten medya denge oyunlarında ülkedeki en mahir güç. Bazen başbakan tayin etmek işine bile soyunacak kadar kudret gösterisine girişebiliyor. Ama, sonra, aynı medya, örneğin kredi alma devresine girdiyse, bir süre önce acımasızca hırpaladığı bir siyasetçiyi açıkça kollar görünmekten çekinmiyor. Medya, özellikle, 1990’dan bu yana ince dengeler içinde işliyor. Kimi medyanın, kimi önde gelen mensupları bu dengelerde ustalaştıklarından, sıradan yurttaşları zora sokacak eleştirileri de

sayfalarda, ekranlarda dillendirebiliyorlar. Sıradan yurttaşın bu güç gösterisinden etkilenmemesi imkânsız. Sıradan yurttaş medyayı kimi zaman kendi derdinin tercümanı, kimi zaman da devası olarak algılıyor. Medya da bu algılayışı pekiştirecek yönde deva arayışının üzerine gidiyor. Toplumun beklentilerinin çok gerisinde kalmış olan hizmet kurumlarının işlevlerini sırtlanıyormuş gibi yapıyor. Kendini adalet mekanizmasının yerine koyuyor. Sık sık hukuksal yargıyı beklemeden suçu ve suçluyu kendi bildiğince saptıyor. Elinde sağlam veriler olmadan bu hükmü giydirdiği kimi olaylarda bazılarının hayatlarını yerle bir edebiliyor. Eğitim kurumlarının boş bıraktığı yerlerde devreye giriyor; sınav sorularını ve doğru yanıtlarını yayınlıyor vb. Bir siyasal parti, kendi ölçüsüne göre, yeterince etkinlik gösteremiyorsa, arada, medya, siyasal partinin işini üstleniyor. Örneğin, Refah Partisi'nin yükselişini önlemek üzere RP'nin İstanbul Büyükşehir Belediye Başkan adayının oturduğu konunun gecekondu niteliğinde olmasını, yasal usullere uygun olarak yapılmamış olmasını öne çıkartıyor ve böylece büyük çoğunluğu gecekondu bölgesinde oturan seçmenle gerçek anlamda ilişki içinde olan herhangi bir siyasal partinin, o seçim koşullarında, kolay kolay düşmeyeceği bir tuzağı kendisi kurup içine düşüyor. Davasına yarardan çok zarar verebiliyor. Üstüne üstlük bir siyasal partinin vereceği hesabı da verecek değil; seçime gitmiyor. Kısacası, sorumsuz yetkili gibi davranıyor. Sorumsuzluğu sık sık pervasızlık sınırına taşıyor. Farklı kesimlerin kendi söz ve seslerini tam çıkaramadıkları bir ortamda onların "yerine" medyanın varlık göstermesini bu kesimlerin her zaman sadece sevinçle karşıladıklarını söylemek oldukça zor.

Medya ilgi kadar tedirginlik de doğuruyor.

Medya, Kimliklerimizi Kuruyor / Kurduğu Sırada Dönüştürüyor

Medyanın bir toplumdaki çeşitli kesimlerin kendilerini algılamaları ve ifade etmeleri üzerindeki etkileri esasen uzun dönemde hissedilir. Ancak, kısa dönem kimi ipuçları sunar.

Türkiye’de de bu etkilerin yönüne ilişkin ilk ipuçları gözüküyor.

İlk görüleni, tıpkı diğer ülkelerdeki gibi, bu etkilerin düz aklın beklentilerinin tersine de işlediği. Düz akıl, modern dünyanın araçlarının *yalnızca* ileriye dönük değerlere, evrensel olan değerlere geçit vereceğini düşünür. Oysa etkileşim süreci o kadar basit değil. Modern dünyanın en ele gelen aracı –medya–, kökleri modern-öncesi dönemden beslenen değerlere, özsuyunu yerel-olandan çeken özelliklere, bu değer ve özellikleri vurgulayan kimlik arayışlarına da güç katıyor. İletişim araçları sayesinde bu arayışlar, hem eski değerleri örgünleştirebiliyor, hem de yaygınlaştırabiliyor. Bunun en çarpıcı kanıtını İslami harekette bulmak mümkün.

Ancak, medyanın bir tür etkisi var ki bütün toplumsal yaşamı aynı yönde biçimlendiriyor; ona yakından bakmak gerek. Bunun için de önce toplumu oluşturan kültürel kimlik gruplarını meydana getiren “aidiyet duygusu”nun oluşma dinamiklerini kısaca anımsamakta yarar var.⁷

Aidiyet duygusunun doğması, sonra da ayakta kalabilmesi belli koşullara bağlıdır. Aidiyet duygusu, her şeyden önce yalnızca o gruba özgü olan ve o grup üyelerinin ortaklaşa yaşadıkları bir deneyimler bütünüyle yakından ilişkilidir. Bu deneyimlerin başında, öteki grupların üyelerine kapalı tutulan, ancak aynı grubun üyelerinin diğer her bir üyeyle ortaklaşa paylaştığı “enformasyon” yani yola, yordama, usule, iç geleneğe ilişkin bilgi gelir.

Bir grup kimliğini ayakta tutan bir başka boyut, genellikle, ortak fiziki mekânlardır. Öteki kimlik gruplarının üyelerinin genellikle dolaşmadığı, dolaşmayı düşünmeyecekleri, o gruba özgü mekândır. O mekânların müdavimi, sakini, kısacası “sahibi” olmaktır. O mekânlar ortaklaşa kullanma ayrıcalığıdır. Sizin grubunuzun ortak fiziki mekânı sizin grubunuzun ortak bakış açısını, perspektifinizi tayin eder. Bir ülkenin doğusundan görünen manzarası başkadır, batısından görüneni başka. Bir kenti kenar mahallesinden bakarak algılamak, yaşamak, hiç kuşkusuz, merkezindeki bir mahalleden bakarak algılamaktan farklıdır.

Bir kimlik grubunun aidiyet duygusunu kuran ve besleyen bir başka dinamik ise grubun mahrem yüzünün, sahne-arkası

yüzünün yalnızca o grup üyelerine açık olmasıdır. Geniş kamuya sunulan yüz, grubun içerden bildiği yüzden değişiktir ve genellikle çelişkilerle, zaafarla yüklüdür. “Kol kırılır yen içinde kalır” derken, atalar bu dinamiğin veciz bir formülasyonunu vermektedirler. Tartışmaya bile değmez: Solcular kendi iç derbederliklerinin solcu olmayanlarca, Kürtler kendi iç anlaşmazlıklarının ötekilerce çokça bilinmesini istemezler vb. Aidiyet duygusu, bu iç mutfağın gizli yüzünün elbirliğiyle saklanmasıyla da pekişir.

Şimdi kültürel kimlik oluşumlarının hemen hemen hepsi için geçerli olan bu genel dinamiklere ilişkin söylediklerimizi akılda tutarak, 90’lı yıllarla birlikte Türkiye’nin yaşadığı iletişim patlamasına dönelim. Sayıları hızla artarken içeriklerini de değişime uğrattırıp topluma yakın durmaya başlayan medyanın devreye girmesinin kimlik arayışlarının üzerindeki etkilerine bakalım. Bu arada, unutmayalım: Birbirini karşılıklı olarak dönüştüren (medya-toplum) bir süreçten söz etmekteyiz.

Medya, aynı anda, bütün farklı yaş kuşaklarını, farklı eğitim düzeyindekileri, farklı meslek mensuplarını, farklı etnik grup, inanç cemaati, sosyal sınıf vb. üyelerini; hepsi için, üç aşağı beş yukarı aynı olan bir “enformasyon havuzu”nun parçası haline getiriyor. Herkes ötekini, her kültürel grubu, hem aynı anda, hem de aynı biçimde, aynı veçhesiyle görüyor,⁸ öğreniyor, biliyor. Örneğin, Alevilerin Cem ayinini herkes görüyor, Aleviler de herkesin “ayinlerini” görüyor.

Öte yandan, medya fiziki olduğu kadar sosyal mekânda da durmadan dolaşılıyor. Sürekli değişen –hadi eski deyimimle söyleyelim– “nokta-i nazarlar”dan, değişen bakış açılarından dile getirilenlerle toplumsal gerçeği yansıtıyor. Bu yansıtmada, elbette, medyanın kendine göre yaptığı bir seçim var. Ama, her durumda, izleyici olarak siz, sizin gibi bütün farklı grupların üyeleri, medya aracılığıyla çok değişik perspektiflerle yüz yüze geliyorsunuz. Ülkenin, toplumun, devletin doğudan, batıdan, kuzeyden bakıldığında nasıl gözüktüğünü herkesle birlikte ve aynı ayrıntılara tanık olarak öğreniyorsunuz. Artık, yalnızca kimlik grubunuzun gözlüğüyle bakma şansınız/sınırlılığınız elinizden kaçıyor.

Bu arada medya, her bir kimlik grubunun sadece kendi üyelerine açık olan mahrem yüzünü geniş toplumun öteki üyelerine de sergiliyor. Öteki kimlik gruplarını mahrem yüzleriyle tanımak bizim üzerimizde daha önce o grup hakkındaki "hissiyatımızın" olumlu ya da olumsuz olmasına bağlı olarak iki değişik yönde etki yapıyor. Daha önce üstün gördüklerimizin tıpkı bizim gibi sıradan olduklarını keşfediyoruz: ve afra-tafralarını, artık, haklı görmüyoruz; ayrıcalıklarını meşru kabul etmiyoruz. İngiltere toplumu için Birinci Dünya Savaşı ne yaptıysa, medya da Türkiye toplumu için sanki aynı şeyi yapıyor. Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz işçisi, köylüsü soylularla, üst sınıf üyeleriyle cephede dirsek dirseğe geçirdiği süre içinde eskiden korkmaz, ağlamaz, direnci hiç çözülmez sandığı bu sınıf üyelerinin bal gibi korktuğunu, ağladığını görmüştü. Siyaset sosyologları, daha sonraki dönemde, İngiltere'de geniş halk kesimlerinden gelen demokratikleşme, eşitlenme taleplerinin yoğunlaşmasının bu deneyimle yakından ilişkili olduğunu söylemektedir.

Medyanın mahrem yüzleri aleni kılmasının tam ters yön-deki etkisi ise; önceden olumsuz gözle baktığımız, giderek korktuğumuz, nefret ettiğimiz bir kültürel grubun üyelerinin tıpkı bizim gibi zaafıları, coşkuları vb. olduğunu görüp onlara yüklediğimiz tehdit boyutunun gücünü azalmış olarak algılamamız biçiminde ortaya çıkıyor.

Bütün bu etkiler iç içe geçip bir çeşit "yeni kitlesel çoğunluk" yaratıyor. Ortak enformasyon deneyimi ortaklaşa paylaşılan bir imgelem, ortak bir aidiyet havuzu inşa ediyor. Ortaklaşa paylaşılan perspektifler de, sahne arkasındaki yüzleri herkesle birlikte görmenin getirdikleri de bu havuzun kurulmasına yardımcı oluyor. Eskiden kendini bir köşede unutulmuş hissedен gruplar bu ortak havuz duygusunun itmesiyle herkesle eşit hak ve benzer uygulama talep ediyorlar. Kendilerine de herkese davranıldığı gibi davranılmasını bekliyorlar. O herkesten oluşan tek büyük çoğunluğun içinde kendilerine farklı davranılmasına rıza göstermiyorlar. Bu yeni durumun çarpıcı bir örneğini, Aralık 1995'te ATV'deki "Siyaset Meydanı" programına katılan, ancak diğer katılımcılar arasında bir kadın olduğu ge-

rekçesiyle kendisine ayrı bir stüdyo ayrılmasını sağlamış olan Aczmendide gördük. Oradaki mevcudiyetinin dile getirdiği, galiba, şöyle özetlenebilir: “Ben kılığım, değerlerimle, yaşam tarzı tercihlerimle sizden farklıyım; işte elimde 7. yüzyıldan esinlenen âsâm, işte sarığım; farklıyım, bundan gurur duyuyorum. Ama bana da başkalarına ne veriyorsan aynısını, hatta fazlasını vermelisin, hem bu tercihlerimle de olsa 20. yüzyılın son teknolojisi TV stüdyosunda yerimi almalıyım.” O da, tıpkı bütün kimliklerin yani “çoğunlukla tanışmalarından sonra” söyledikleri ana cümlede ısrarlıydı: “Senden farklıyım; ama tıpkı sen’im; sendenim”

Enformasyon düzlemindeki entegrasyon, sosyal entegrasyonu da kimileri için açıkça, kimileri için gizliden gizliye istenir kılıyor. Ne var ki, esas gerilim de tam bu noktada başlıyor. Entegrasyonun istenmesi ille de gerçekleşmesi anlamına gelmiyor. Tam tersine, aynı enformasyon evrenini paylaşmaktan, aynı duygu havuzunda yer almaktan türeyen istekler eskiden beri ayrıcalıklardan yararlananlar tarafından hemen kabul görmüyor. Eski efendiler sadece kendilerine ait diye göregeldikleri sosyal mekânları, fiziki alanları kolay kolay yeni taleplere açmıyorlar. Ortak enformasyon coğrafyasının ortaya çıkışı ilk ağızda sosyal uyum ve daha fazla bütünleşmeye neden olmuyor. Tatminsizlikleri, itilmişlik duygusunu, gerilimleri, çatışmaları artırıyor. Şu anda Türkiye bu evreyi yaşıyor. “Yakın (ekonomik, sosyal) ve uzak (ulusal) çevrenin sunduğu olumsuz koşullardan kaynaklanan güven eksikliği korkuyu, korku ise sığınacak bir aidiyet duygusunu güçlendiriyor. Savunmacı kimlik öne çıkıyor. Başka bir deyişle, toplumun farklı noktalarında, farklı ilişkiler içinde olan kötümser kesimler için onlara en yakın, en sağlam, en dayanışmacı, en cemaatçi kimlik formüle edildiği zaman o toplumsal kesimin kimliği oluşuyor. Bu yeni kimlikler ‘ötekinin’ negatif tanımı üzerine dayanıyorlar. Dolaşısıyla totalleştirici ideolojilerin karşısında konumlanan farklılaşmış kimlikler de tek doğrunun kendilerinde olduğu inancına”⁹ yaklaşıyorlar. Herkes ötekine kendi doğrusunu dayatma yoluna giriyor. Farklı kimlik grupları kendilerini her ne kadar “büyük ve tek çoğulluk” içine dahil olmuş hissetseler de, bu

tekliğin getirmesi gereken sonuçları getirmediğini gözlemledikçe “farklıyım; ama sen'im” cümlesinin ilk kısmını yüksek sesle bağırırken, ikinci kısmını ağızlarının içinde mırıldanmakla yetiniyorlar.

Sistemin, sivil toplum alanında her türlü kültürel, etnik, dinsel temelli kimliğin açıkça faaliyette bulunmasına, kendini ifade etmesine, talepleri doğrultusunda örgütlenmesine koyduğu yasaklar da ısıyı arttırıcı rol oynuyor. Kuruluş senedinde Alevi sözcüğü geçen bir vakfın onaylanması yıllarca sürünce-medede bırakılabiliyor. Kürt kültürünü araştırıp tanıtmayı hedefleyen girişimler sonuçsuz kalıyor. Siyasal hayatın tabiileştiği bir ortamda, sivil toplum kertesinde ifadesini bulup çözümünü arayacak talepler o alanın yasal tıkanıklığı dolayısıyla mecra değiştiriyorlar; siyasal topluma taşınıyorlar. Alevi partisi, Kürt partisi vb. yönündeki girişimler çoğalıyor. İlk başta belirtildiği gibi, (sivil toplum / siyasal toplum / devlet üçgeni içindeki etkileşimin dillendiği anların, süreçlerin, tartışmaların bütününden oluşan) kamusal alan kültürel meselenin tekeline giriyor.

2000 ve Ötesi

Gerçekçi olunmak isteniyorsa, önümüzdeki kısa vadede, somut bir menzil koymak şartsa, diyelim 2000 yılına kadarki zaman diliminde bu durumun tersine dönmesini beklememek gerekir. Sancıların şiddetinin bu dönemde artacağını görmek gerekir. Ne var ki, bu sancılar şiddetlenirken, aynı esnada alttan alta bir başka izleğin de –toprağın altından ilerleyen ve birden kafasını dışarıya çıkartan bir köstebek misali– yol alacağından emin olunabilir. Bunda Gümrük Birliği birinci derecede etken olacağına benzemektedir. Enformasyon havuzunun şimdilik uzakta duran çitinin yakınlaşmasına Gümrük Birliği'nin yardımcı olacağını söylemek çok yanlış olmayacaktır. Bilindiği gibi, Gümrük Birliği ekonomik yaşamın yanı sıra bir sürü toplumsal yaşam alanında Avrupa Birliği standartlarına uyum sağlanmasını zorunlu kılacaktır. Bu doğrultuda, demokratik hak ve özgürlüklerin bireyi her türlü idari, siyasal ve ekonomik

iktidar odakları karşısında, en azından şimdiki durumuna kıyasla, daha güçlü kılacak biçimde genişlemesine ve yaygınlaşmasına tanık olunacaktır. Kültürel taleplerin karşılanması daha rahatlayacaktır. Ancak, Gümrük Birliğinin darbe vurması muhtemel küçük esnaf, küçük üretici vb. kesimlerin kırgınlıklarının etkisiyle, kendi içlerine kapanan cemaatlerin saflarını çoğaltmaları da beklenen bir sonuç olarak kabul edilmelidir. Dolayısıyla iki farklı telden çalan Türkiye görüntüsünün kısa vadede yok olacağını söylemek fazla iyimserlik olacaktır. Uzun vadede ise, elbette o sıradaki dünya konjonktürüne bağlı olarak, örneğini Türkiye'deki müzik âleminin geçirdiği değişimde gördüğümüz bir güzergâhın gerçekleşmesi şaşırtıcı olmamalıdır.

Türk müzik âlemi 70'lerin ortasından başlayarak 80'lerin sonuna kadar uzanan bir arabesk rüzgârı yaşadı. Arabesk, temalarını Doğu kültür evreninden alıyordu; merkezinde "hüzün" duruyordu. Ama Batı enstrümanlarının sesini, rengini de kullanıyordu. Ayakları Doğu'ya basan, sırtında Batı'nın izleri olan bir müzik duyarlılığıydı. 90'lı yıllarla birlikte arabesk geriledi, yerini yeni bir oluşuma bıraktı. Türk Pop müziği patlaması içine girdik. Pop, temalarını bu günden, günün Batı'ya dönük yanından alıyor; bünyesinde hüzne yer verdiğinde bir "iklim" olarak değil, bir "an" olarak yer veriyor. Doğu, çağrıştırmaya işlevini karşılayacak kadarıyla, girip çıkan kıvrımlarıyla içerde.

Kısacası ayakları Batı'ya basıyor, sırtında Doğu'nun izleri var. Uzun vade Türkiye'sinin alacağı formu buradan sezebiliriz.

Notlar

- 1 Aynı dönem bir başka dönemece daha tanık oldu: Türkiye'de kentsel yörelerde yaşayanların sayısı kırsal kesimde yaşayanları yakaladı ve geçmeye başladı; bu, artarak sürüyor.
- 2 Füsün Üstel, "Bir Aidiyet Biçimi Olarak Yurttaşlık ya da Yurttaşlığın İki (Buçuk) Yorumu", *Türkiye Günü*, Sayı 37 (Kasım-Aralık) 1995
- 3 F. Üstel, a.g.e., s. 24.
- 4 Bu tür yeni kimlik gruplarının özgün bir analizi için bakınız. Ali Akay ve diğerleri, *İstanbul'da Rock Hayatı* (İstanbul, Bağlam Yay.), 1995.
- 5 Ancak 13 Nisan 1994 tarihinde çıkarılabilen 3984 sayılı Radyo ve Tele-

vizyonların Kuruluş ve Yayınları Hakkında Kanun'un getirdiği Radyo ve Televizyon Üst Kurulu'nun 2002 yılına gelindiğinde hâlâ frekans planlaması yapmamış ve durum tespitini kamuoyuyla paylaşmamış olması yüzünden sağlıklı bilgi edinmek olanaksız.

- 6 "İkinci Televizyonculuk" anlayışı ve Batı'yı bu anlayışa götüren gelişmeler konusunda daha fazla bilgi için bu kitaptaki "Kapımızdaki Yeni Televizyonculuk" adlı makaleye bakılabilir.
- 7 Aidiyet duygusu ve bu duygunun medya karşısında uğradığı değişiklik konusundaki analizde çok büyük ölçüde Yoshua Meyrowitz, *No Sense of Place*, New York, Oxford University Press, 1985'ten yararlandık.
- 8 Bir mesajın her alıcısının o mesajı alımlarken kendi özgül koşullarına gönderme yaparak diğer alımlayıcılardan, her seferinde, farklı bir "okuma" yaptığı bilinen bir gerçek. Diğer bir deyişle, bir mesajın, alımlayıcı sayısına eşit sayıda okuması var. Ama, kültürel kimlik gruplarının sayısının her şeye rağmen bir toplumdaki birey sayısından çok daha düşük olmasına sığınacak ve grup okumalarının görece daha az çeşitlenme gösterme eğilimine yaslanarak, biz, yine de, "aynı biçimde görüyor" demenin riskini üstleniyoruz.
- 9 Ferhat Kentel, "Totalitarizm Anaforu ve Ortalama Türk Kimliği", *Yeni Yüzyıl* gazetesi, 15 Aralık 1995.

Veri, Öğreni, Bilgi

1980'lerle birlikte, Batı toplumlarına ilişkin yeni bir çözümleme sosyal bilimlerin gündeminde öne çıktı. Bu çözümlemeye göre, dünya yeni bir devrim süreci içine girmiş durumda: İletişim Devrimi. Bu devrimle bir eşik aşılmakta; sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçilmekte.

Aslında iletişim insanlıkla yaşıt. Toplumu mümkün kılan bağlantılar, özünde, iletişim adı verilen olgunun değişik çehreleri. İletişim alanında bir devrimden söz edilmeye başlandıysa, birtakım köklü değişikliklere tanık olunuyor demektir.

Düz mantık, iletişim devrimini hep getirip bilgisayara bağlamaktadır. Oysa, daha bu ilk adımda bir düzeltme yapmak, bilgisayar yerine bilgisayarın da içinde yer aldığı işlemsel zemine işaret eden bilişim terimini yeğlemek doğru olacaktır. İkinci adımda yapılması gereken düzeltme, iletişim devriminin kökeninde sadece, bilişimi gören sınırlı bakıştan uzaklaşmak olmalıdır. Çünkü, iletişim alanında yaşanmakta olan köklü değişimin temelinde, çok yakın zamana kadar, birbirinden ayrı gelişme doğrultuları tutturmuş olan üç faaliyet alanının bütünleşmesi yatmaktadır. Bunlar;

Bilgisayar sistemleri,
Telekomünikasyon altyapısı,
İletişim araçlarıdır.

Bu bütünleşme süreci o kadar yenidir ki, henüz bilim çevrelerinde hangi deyimle adlandırılacağı konusunda bir uzlaşma oluşmamıştır.

İngilizcede, bir kesim yazar, iletişim (*communication*) ile bilgisayarlar (*computers*) sözcüklerinin bir bileşimi olan *communications* terimini yeğlerken, bir diğer kesim telekomünikasyon sözcüğü ile bilişim (*informatics*) sözcüğünün birleştirilmesiyle elde edilmiş *telematics* terimini kullanmaktadır.

Bu bütünleşmiş teknolojiler, her şeyden önce, iletişim sektörünün iç bünyesini baştan sona değişime uğratmaktadır. İletişim etkinliklerinin çerçevesini çizen yasal düzenlemeler yeni teknolojiler karşısında yetersiz kalmaktadır. Aynı biçimde, iletişim kuruluşlarının örgütlenişi de yeni hizmetleri verimli biçimde karşılayamaz hale gelmektedir. Bilgisayar sistemleri, yayıncılık kuruluşları ve PTT'ler arasında, geleneksel olarak çizilmiş sınırlar giderek belirsizleşmekte; bu farklı kurumların faaliyetleri örtüşmektedir.

Öte yandan, genel kanı odur ki, 1970'lerden sonra biçimlenen yeni teknolojiler, birbirlerinden kopuk ve tekil buluşlar olarak değerlendirilemezler. Bu niteliklerinden ötürü, yeni iletişim ortamlarıyla bağlantılı olarak, üretimi ve toplumsal örgütlenişi yeniden biçimlendirebilecek yeni bir oluşumdan söz etmek mümkün olmaktadır.

Nitekim, yeni teknolojilerin bu birbirlerini tamamlayan özelliklerinden yola çıkan bazı sosyal bilimciler, iletişim alanında tanık olunan dönüşümün sadece, iletişim olgusunu yeniden tanımlamakla kalmadığını, bundan çok öteye, toplumun bütününe değişmeye ittiğini ileri sürmektedir. Bu olası değişmeyi de "bilgi toplumu" olarak adlandırmaktadır.

Bilgisayar, telekomünikasyon ve kitle iletişiminin iç içe geçerek bütünleşmesi bu alanlarda çalışanların karşı karşıya kaldıkları soru ve sorunlar yelpazesinin genişlerken karmaşılaşmasına neden olmaktadır.

Sorunlara, üzerinde herkesin birleşeceği tanılar koyabilmek ise, önce olguları tanımlarken kullanılan kavramlarda bir dil birliğini zorunlu kılmaktadır. Gelgelelim, Türkçede en temel olguların adlandırılmasında bile bir meslek grubundan bir diğerine farklılıklar gözleniyor. Örneğin aynı olgudan söz ederken dilbilimcilerin çoğunluğu "bildirişim" demeyi yeğliyor; buna karşılık kitle iletişimcileri, adları üzerinde, "iletişim" teri-

mini kullanıyorlar; telekomünikasyon mühendisleri ise “haberleşme” sözcüğünü terk etmiş değiller. Öte yandan, bir o kadar daha uzman, yaptıkları işi “muhabere” terimiyle karşılamaya devam ediyor. Alanların ortak yöreleri bu kadar genişlerken, Türkçede hâlâ bir dil birliğinin sağlanamamış olması, bizim mesleki taşralılığımızın bir göstergesi olsa gerektir.

Mesleki taşralılık, beraberinde bir özensizliği, bir belirsizliği de getirmektedir. Kullanılan düşünsel araçların berrak olmasına özen gösterilmemektedir.

Tipik bir örnek olarak “bilgi toplumu” terimi ele alınabilir.

Bu sözcüğün vurguladığı somut oluşumların tartışmasını şimdilik bir kenara bırakalım; işin yalnızca dilsel yanına yönelim.

İlk elde bir çeviri yanlışıyla karşı karşıyayız. İngilizcedeki “*Information Society*” terimini biraz da gazeteci kolaylığıyla, doğrusu olan “bilişim toplumu” yerine “bilgi toplumu” sözcüğüyle karşılama alışkanlığını benimsemek üzereyiz. Böyle bir karışıklığın da kendine göre bir açıklanabilir nedeni var. *Information* sözcüğüne karşılık olarak bilgiyi yerleştirmiş gibiyiz. Görüldüğü gibi zincirleme giden bir akış.

Belki de yapılması gereken ilk iş kimi yüzyılımızın son yarısında üretilen, kimi ise tanım değişikliğine uğrayan bir dizi kavramın içeriklerini durulaştırmak. Örneğin veri ile bilgi, bilgi ile enformasyon, enformasyon bilimiyle bilgisayar bilimi arasındaki ayırım konusunda zihnimizin belirsizliklerini gidermeye çalışmak.

Kavramlar Hiyerarşisi: Veri-Öğreni-Bilgi

İletişim bilimi kuramsal etkinliklerini sürdürürken bir dizi kavramdan yararlanmaktadır:

Veri, enformasyon, bilgi, bilişim, haber vb...

Göndermede bulundukları zihinsel işlemlerin karmaşıklık derecesini temel alarak bu sözcükleri hiyerarşik bir sıralamaya sokabiliriz.

İlk basamakta veri durmaktadır.

Türk Dil Kurumu'nun bilişim terimleri sözlüğü veriyi şöyle tanımlıyor.¹ Olgu, kavram ya da komutların iletişim, yorum ve işlem için elverişli, biçimsel ve uzlaşımsal bir gösterimi.

Elverişlilik, kişiler ya da özdevinimli makinelerle iletişim, yorum ya da işleme uygunluk biçiminde düşünülür. Kısacası, üzerinde çalışılacak ilk birim. İngilizcesi "*data*", Fransızcası "*donnée*" Faruk Çubukçu'nun bilgi işlem sözlüğü ise İngilizce *data*'yı bilgi, veri olarak karşılıyor ve ekliyor: "Bilgi işlemin çıktısı olan bilgiler özgül amaçları desteklemedikçe yararsız ve anlamsızdır. Veri ile bilgi arasındaki fark da budur."²

Diğer bir tanımla bilgi, anlamlı bir biçime sokularak kullanıcısına güncel ve olası kararların alınmasında yardımcı olan bir veri olarak tanımlanır. Görüldüğü gibi daha ilk basamakta bir bulanıklık hissediliyor. Burada 'bilgi'den kastın İngilizcedeki *information* olduğu anlaşılıyor.

O halde, ikinci basamağı kuralım: Enformasyon.

Şimdilik herhangi bir Türkçe karşılığa itibar etmeyelim. Yabancı dilden Türkçeye ilk geçtiği ham haliyle enformasyon biçimiyle kullanalım. Enformasyonu nasıl tanımlarız?

Daniel Bell'in bu konuda bir önerisi var.³ Bell'e göre enformasyon, eşittir, en geniş biçimiyle veri-işlem. Bu işlem üç dal-daki etkinlikleri kapsıyor:

1. Kayıtların işlemi,
2. Sayım ve döküme yönelik işlemler,
3. Veri tabanları.

Bell'e bakarsak veriler işleme tabi tutulunca üst konuma çıkıyorlar, enformasyon niteliği kazanıyorlar.

Bu noktada bana, "niye şimdi enformasyonun yerleşik karşılığı olan 'bilgi' sözcüğünü kullanmıyorsun?" diye sorulabilir. Kullanmıyorum, çünkü, tam burada Bell'in "bilgi" ile enformasyon arasında yaptığı ayırım duruyor. "Bilgi," diyor Bell, "olgulara ilişkin bir önermeler kümesidir ya da bir fikirler kümesidir; düzenlenmiştir. Us'a dayalı bir yargı, ya da bir deneysel bulgu sunar; bir iletişim aracıyla başkalarına sistematik bir biçim içinde iletilir."

Bell'in tanımı çok önemli bir noktanın altını çizmekte, bilginin enformasyondan öteye bir şey olduğunu vurgulamakta. Enformasyon, bilgi-düşüncesi-öncesi, belki de en basit işlem olan hesaplama düzlemine ilişkin olması gereken bir birimcik. Bu özelliğinden ötürü anlam içeriğinin karmaşıklık düzeyi bakımından bilgiden fakir. Peki, öyleyse, enformasyonu Türkçede hangi sözcükle karşılamak gerekecek? Elde bir öneri var. Hüseyin Batuhan ve Bilge Karasu kullanıyorlar: Öğreni (doktrin karışılığı olan öğreti ile karıştırmayalım).

Bu sözcüğü benimsemekle iki işi birden yapmış oluyoruz; hem verileri düzenlemekten ibaret olan işlemi yerine oturtuyoruz, hem de bilgi kavramını esirgeyip, onu düşünsel etkinliğin daha zengin yörelerine işaret etmeye ayırıyoruz.

Bir uğraş alanının bin bir çabayla geliştirdiği bir dağara ters düştüğümü biliyorum. Gelgelelim, teslim ediniz, öğreni sözcüğü bilgiyi sayarlardan kurtardığı gibi, enformasyonun yabansılığından da uzaklaştırıyor.

Şimdi karşımızda bir kavram merdiveni duruyor.

Veri - Öğreni - Bilgi.

Bu basamaklar düşünsel etkinliğin yükseldikçe zenginleşen, karmaşıklaştan yörelerine denk düşüyorlar. Bu aşamada, bilgi ile uğraşanların uslarından hiç uzak tutmamaları gereken bir diğer kavrama, bilgelik kavramına değinmek zorunlu gözüküyor.

Bilgelik herhalde sistematik olarak düzenlenmiş öğreniler basamağında duran bilgiye bir şeylerin daha katılmasıyla varılan bir düzen. Bilgelikten söz edilebilmesi için bilginin bir etika ile yoğrulmuş olması gerek. İnsanın çarpma, toplama, bölme-den öteye, başlı başına bir değer olduğunun farkına varan bir etika ile bilginin bulunduğu alanın adı, bilgelik.

Artık elimizdeki kümeleri eşleyebiliriz: Bir yanda öğreni, 'bilgi', bilgelik; beri yanda hesaplama, 'uslama', düşünme. Veri işlemekten ibaret olan etkinliklerin ancak ihtiraslarının boyutunu doğru saptarlarsa herkese yararlı olabileceklerini söylemek çok ters olmasa gerek.

Enformasyon / Bilgi

Teknik süreçlerdeki iç içe geçme gerek firmaların, gerek yönetsel kuruluşların eski ayrımlara dayanan yapılanmışlıklarını temelden sarsıyor. Çok yakın bir gelecekte bu alanda uğraş veren bütün kurum ve kuruluşlarla birlikte yasal düzenlemelerin baştan sona gözden geçirilmesi zorunlu hale gelecek. Bu büyük dönüşüm sırasında iletişim ile bilişim kıtasında yer alan kuruluşlar yeni yapılarını kurmak üzere geriye dönecekler, temel kavramlara yaslanarak işlerini yeniden tanımlamak zorunda kalacaklar; başka çareleri yok.

Temel kavramlara geri dönülecekse, bu fırsatı doğru değerlendiren, kavramsal temizliği şimdiden denemek yerinde olacaktır.

Yukarıda belirttiklerimizi özetleyelim:

Çevreden alınan her türlü uyarı, itki, haber vb. birimciğini veri diye adlandırmıştık ve merdivenin ilk basamağına koymuştuk. İkinci basamak ise öğreni'den (enformasyon) oluşuyordu.

Anımsayacağız: Herhangi bir işlemde geçen ve bir dökümün, bir dizinin vb. içine yerleşen veri ise bizim tanımlama girişimimizle öğreni (enformasyon) adını alıyordu.

Bilgi üçüncü basamağı oluşturuyordu: Olgulara ilişkin bir önermeler kümesi ya da fikirler kümesi söz konusuysa; bu küme düzenliyse, usa dayalı bir yargı ya da deneysel bir bulgu sunuyorsa ve sistematik bir biçimde iletiliyorsa, o zaman bilgi den söz ediyorduk.

Şimdi bu önerdiklerimizin paralelinde giden bir başka sınıflandırmaya bakalım. Sınıflandırma Van Cuilenburg'a ait. ⁴ Van Cuilenburg, öğreniyi sinyallerden ve simgelerden oluşan karmaşık bir küme olarak tanımlamakla işe başlıyor. Bir sinyalin kullanımı konusunda toplumda sözbirliği varsa, onun simgeye dönüştüğünü belirtiyor ve trafik ışıkları örneğini veriyor. Kırmızı sinyali, üzerinde toplumsal sözbirliği olduğundan durmak gerektiğinin simgesi haline dönüşmüştür, diyor.

Sinyal ve simge kavramları sayesinde, Van Cuilenburg'a göre, iki tür öğreni arasında ayrım yapabiliyoruz:

Sözdizimsel (sentaks ağırlıklı) öğreni,
Anlamsal (semantik) öğreni.

Sözdizimsel öğrenide vurgu iletiyi yollayanın tutumu üzerinde. Gönderici, kendince, rastlantısal olmayan, açıklıkla tanımladığı bir sinyaller bölümü kuruyor. Oysa anlamsal öğrenide göndericinin tutumu yetmiyor. Ancak, alıcı da işin içinde olduğunda bir anlamsal öğreniden söz açmak mümkün olabiliyor.

Anlamsal öğreni, sözdizimsel öğreniden daha zengin bir işlem bütününe denk geliyor. Sinyallerin, toplumsal sözbirliği ve uzlaşma çerçevesinde yüklendiği anlamları içeriyor. Bu yönüyle anlamsal öğreni bilgi ile yakından ilişkili. Bilgi diyebileceğimiz oluşum bu düzlemde ortaya çıkıyor. Anlamsal öğreni düzleminde temel sorun, bir alıcılar kitlesinin kendilerine bir gönderici tarafından yollanan sinyallerden ne gibi bilgi ve anlam süzüp çıkardığı sorunu.

Van Cuilenburg bir sonraki basamağı pragmatik (eylemsel) öğreni olarak tanımlıyor. Pragmatik öğreni, öğreninin toplumsal kullanım boyutunu da içeriyor. Alıcılar kitlesinin üzerinde, sözdizimsel ve anlamsal öğreninin etkilerine işaret ediyor, öğreniyi hangi işlerine koştukları sorununu kapsıyor.⁵

Bu kavramlarla düşünmeyi sürdürelim: Herhangi bir verinin herhangi bir alıcı tarafından yorumlanmadığı sürece yalnızca sözdizimsel öğreni niteliğinde kalacağını görüyoruz. Öğreninin, öyle kendiliğinden yığıldıkça birden bilgiye dönüşmediğini görüyoruz. Anlam, mutlaka sözdizimsel öğreni üzerinde bir işlem yapılarak meydana getirilecektir.

Şimdi, bir de bilişim çerçevesinde bilgi dediğimizde kastettiğimize bakalım. Bilişim bağlamında, evet ya da hayırdan oluşan ikili seçimle karşı karşıya olunan bir durumda, belirsizliğin ortadan kaldırılması demek olan bilgiden farklıdır. Sayısal olan öğreni hesaplandıkça ya da kategorilere ayrıldıkça birikir, miktarı çoğalır. Oysa parçaların toplamına indirgenemeyen anlam zincirlemesi –ki anlambilimcilerin bilgi dedikleri şeydir– öğreni miktarının çoğalmasıyla kendiliğinden artmaz.

Bütün bu sıralamalara katılıyorsak, veriler artıyor diye bilginin arttığını öne sürmememiz gerekir. Bilgisayar ortamların-

da dolaşan verilerin miktarının artışına dayanarak toplumda bilginin arttığını öne sürmek biraz kestirmecilik olacaktır. Gelgelelim, ülkemizde bilişim toplumu yerine kullanılan bilgi toplumunun lafı geçtiğinde zihinlerde biçimlenen, böylesi bol verili bir toplum tasarımı ibaret kalmaktadır.

Bilgi, Bilgelik

Veri-öğreni-bilgi-bilgelik kavramlarının oluşturduğu hiyerarşik basamakların sıkça karıştırıldığına tanık olmaktayız. Ne var ki, genelde bu kayma, kavramlar hiyerarşisinin “alttan yukarıya giden” yönünde karşımıza çıkmaktadır. “Yukarıdan aşağıya giden” yöndeki kaymalara daha ender rastlanmaktadır. Bu, biraz da, kavramların mahiyetleri karmaşıklaştıkça bu kavramları hiç kullanmamayı tercih etmek gibi bir kolaycılığın tezahürüdür.

Yukarıdan aşağıya giden yöndeki, bilgelikle bilgi arasındaki çizginin gözden kaçırıldığı durumları örneklemek üzere Enis Batur’la *Monitör* dergisinde yapılan bir söyleşiyi ve bu söyleşinin doğurduğu tartışmayı ele alabiliriz.

Monitör, 23 Temmuz ile 30 Temmuz 1990 tarihli sayılarında ilginç bir tartışmaya sahne oldu. Tartışmayı Enis Batur, Uğur Geylanı’nın teknoloji ve bilişim alanlarındaki gelişmelere ilişkin olarak sorduklarına verdiği yanıtlarla başlattı. Söyleşiyi izleyen sayıda (30 Temmuz 1990) Batur’un bakışına iki tepki geldi. Cemil Türün “Bilgisayar Soğuk Değildir. Çok Isınır, Eliniz Yanar” başlıklı yazısıyla, Mustafa Arslantunalı “İğneyi Kendimize” başlığı altında Batur’un söylediklerine karşı durdular.

Bizde, yazıya dönüşen tartışmalar, neredeyse iki konunun içine hapsedilmiştir: Ya birisi tuttuğunuz siyasal çizgiye karşı bir şeyler söyler; o zaman tartışmaya girersiniz. Ya da edebiyatçısınızdır, yapıtınıza “laf edilmiştir”, kaleme sarılırsınız. Bu iki konu dışında metinler, genellikle, tartışmaz, yan yana, birbirinden habersiz ürerler.

Monitör’deki tartışma, belki de türünün Türkçedeki ender örneklerinden: Taraflar, yakın çıkarlarına ya da inançlarına do-

kunmayan –dokunmadığını düşünebileceğiniz– bir konu etrafında, bilgideki, bilişimdeki gelişmeler etrafından saf tutuyorlar.

Batur'un ilk adımını koyduğu tartışmaya bir iki nokta getirmek istiyorum.

Bilgisayar soğuk bir araçtır (Bkz. Enis Batur) ya da bilgisayar sıcaktır, el yakar (Bkz. Cemal Türün) gibisinden gerilimi yüksek tutan analizlere girmeyeceğim. Kendi payıma herhangi bir aygıt ya da işlem aracı için ne nefretimi ne de sevgimi seferber etme niyetim var. Kaldı ki, esas sorunun aygıtın gerisindeki, temelindeki düzlemde, öğreni (enformasyon) ve bilgi üretiminde yattığı kanısındayım.

Enis Batur'un bu düzleme ilişkin söylediklerine dikkatimi yöneltiyorum. Batur, şöyle diyor:

Eski Yunan'da pozitif bilimler alanında (pozitif alanlara girmeyen edebiyat, felsefe, tarih bilgisi, sosyal bilimler dahil) belirli bir düzeye varılmıştır... Bunların, bugün vardıkları nokta ile eski Yunan dönemi arasında niteliksel (altını ben çiziyorum A.U.) açıdan çok önemli bir fark oluşturduğu kanısında asla değilim... Ama 2 bin 500 yıl içinde insanoğlu bütün bütüne yeni bir bilgi bulmayı öğrenememiştir.

Anlaşılan o ki, Enis Batur'un bilgi olgusuna bakışı eski simyacılar müdevver. Simyacılar gibi bir mutlak'ın peşinde. Hakikat taşı'nı arıyor. Ezeli hakikatin bilgisi, mesela Cıpan-go'nun ülkesinde, bizi bekliyor.

Nasılsa, Aristoteles ilk parçayı buldu. O gün bugündür, insanlık ikinci parçanın kâşifini yaratamadı. Simya ilminin doğruları ile düşünce tarihi nasıl çözümlenebilir?

Mustafa Arslantunali, Batur'un bakışına çağdaş epistemolojisinin düzeltici müdahalesini uzatıyor:

"(...) bilgi, Aristoteles'in keşfedip bizim kullandığımız bir şey değildir; her tür bilgi, toplumsal bağlamı içinde anlam kazanır (...) Bilgi, bir dönemin yaşama pratiklerinden, atmosferinden, söylem adını verdiğimiz ifade ve form oluşturunca yapılar ve bağlamdan damıtılır." (Bkz., *Monitör*. 30 Temmuz 1990).

Ben bu noktayı biraz daha açmak istiyorum.

Niteliği üzerinde, görece, en çok açıklık getirilmiş bilgi tü-

rü olan “bilim”i ele alalım. Bu tür için bile tarih boyunca sürekli, evrensel ve mutlak bir tanım bulamayız; Mısırlıların, bilimden anladıkları şey, Yunanlılarınkinden çok farklıdır. Ortaçağ’ın bu sözcükten kastı ise bambaşkadır. Örneğin, Ortaçağ’da “bilimlerin bilimi” yani “*sciencia scienciarum*” denilen şey ilahiyat bilgisiydi. Günümüzde ise, bilim denildiğinde ilk akla gelen ilahiyat bilgisi olmasa gerektir. Demem o ki, her çağ bilimi kendine özgü bir içerikle işleyecektir.

Batur, günümüzde hemen her aydının artık tartışılmaz biçimde benimsediği bu analiz aşamasına neden itibar etmiyor diye kendime sorduğumda aklıma bir yanıt geliyor. Sakın Enis Batur, meramını aşmış olmasın. Asıl sorunu, Batı düşüncesinin şimdiye dek ana çizgisinin Akıl (*ratio*)’dan yola çıkması. Olumsallık (*contingency*) kıstasından bakarak, niye bir başka yola çıkış noktası bulunmasın, demek istiyor. Bu durumda, yani bu kadar iddialı bir önermeye soyunduğunda ise savruk olma hakkı yok.

Aslında, Enis Batur’un *Monitör*’deki söyleşide, oldukça kapsamlı bir yöreye daldığını, bir çeşit insanlık tarihi değerlendirmesi yaptığını düşünüyorum. Geçmişe bakıyor. 2500 yıldır yerinde sayma görüyor. Geleceğe bakıyor: “(...) insanların bilgi edinme, bilgi depolama ve depolanan bilgileri iletme, biçime sokmalarının son derece negatif bir kutba doğru gittiği” kanısına varıyor. Herhalde daha önce pozitif bir kutba yöneliniyordu; işler, örneğin 1600’lerde daha olumlu bir yönseme tutturmuştu, sonradan bozuldu, demek istemiyor... İstemiyorsa bile, en iyi niyetle, savrukluğundan ötürü, bu anlam çıkıyor. Modernitenin özlemlerinden, ülkülerinden uzaklaşıyor, deme külfetine katlanmıyor.

İnsanlık değerlendirmesinde, karamsar olunamaz görüşünde değilim. Batur’un karamsarlığına da, ilke olarak, engel konulmasını doğru bulmuyorum. Ama insanlık tarihi analizinin yalnızca mizaç karamsarlığından esinlenen bir güdüyle kurulmasına karşıyım.

Düşünceyi uyaran karamsarlığın, çağın içinden kanatlan, çağa kulak kabarttığı için kuşkuyla beslenen karamsarlık olduğu fikrindeyim. Örneğin, *Özgürleşen Dünya* (The World Set

Free) adlı romanında H.G. Wells'in tutturduğu karamsarlıktan etkileniyorum. Wells, 1914'te, yani 1. Dünya Savaşı öncesinde kaleme aldığı bu yapıtında, 1958'de Avrupa'da çıkacak bir savaş anlatıyor. Bütün yeryüzüne yayılan savaşta Carolinum adını verdiği bir radyoaktif maddeden yararlanarak yapılan bombaların uygarlığı yerle bir etmesini anlatıyor. Bombalara da, romanda "atom bombası" diyor. Yıl 1914. Wells karamsar.

Çağından haberdar olduğu için, atom çekirdeği üzerinde çalışmalar yapan Ernst Rutherford'un uğraşından haberdar olduğu için, imgeleminde bilim adamını önceleyebildiği için karamsar. O yüzden de, neredeyse, 80 yıl öncesinden gelen sesi duyuluyor hâlâ.

Öğreni Bilimi ve Bilgisayar Bilimi

Bu bağlamda üzerinde durulması gereken bir ikili daha var: Öğreni (enformasyon) bilimi ve bilgisayar bilimi. Avrupa'da bu iki dal arasında bir farklılık olduğu bilinci yavaş yavaş doğuyor. Bu iki dalın, her ne kadar birbirlerinin tamamlayıcısı olsalar da, ayrı ayrı ele alınmaları gerektiği yolundaki görüşler ağırlık kazanıyor.

Nedir öğreni bilimi? Öğreni bilimi, verilerin toplanması için, saklanması, işlenmesi, sunumu ve dağıtımına ilişkin bilgilerin bütününe verilen ad. Öğreni biliminin uğraş alanına verilerin belli bir bilgi edinme hedefine uygun olarak ayıklanması, ayıklanmış verilere dayanılarak öğreni inşa edilmesi; hedeflenen belli bir bilgiyi edinme açısından öğrenilerin güvenilirliğinin, geçerliliğinin ve uygunluğunun değerlendirilmesi de giriyor.

Oysa bilgisayar bilimi, verilerin bilgisayar ya da başka otomatik aygıtlar kullanılarak saklanması, işlenmesi, sunumu ve dağıtımını kapsıyor. Tahmin edileceği gibi verilerin belli bir bilgi edinme hedefine uygun olarak bilgisayar aracılığıyla ayıklanması bu dalın uğraştığı konuların başında geliyor. Aynı biçimde, bilgisayarların mimari özellikleri ile işletim yordamları bilgisayar biliminin konusu. Algoritmalar ve programlar geliştirmek de öyle.

Görüldüğü gibi öğreni bilimi ile bilgisayar bilimi birbirlerinin tamamlayıcısı olan iki dal. Öğreni bilimi, önceden saptanmış bir hedef için hangi tür veri ve hangi tür öğreniye gerek olduğu sorusuna yanıt arıyor. Bilgisayar bilimi ise "bilgisayarı; ham verilerden, işlenmiş veri türetmek üzere nasıl işe koşabiliriz?" sorusunu kendine yöneltiyor. Dolayısıyla bu iki uğraş dalı arasında bir öncelik sıralaması yapmak gerekiyor.

Sorulması gereken ilk soru "hangi amaç için hangi öğreni" ise, ikinci soru "hangi öğreni için nasıl ve ne zaman hangi bilgisayar verisi" olmalı.

Kısacası önce öğreni biliminin araçlarını kullanmalı, sonra bilgisayar biliminin sunduklarına yönelinmeli. Bilgisayar gibi çok önemli bir yardımcıyı verimli bir biçimde kullanmak istiyorsak, anlaşılan, önce öğreni biliminin doğrularını kavramamız gerekecek. Giderek gereğinden fazla verinin ortalığı kaplayacağı bir dünyaya yöneliyoruz. Bu nedenle bilgisayarları ortaya çok sayıda lüzumsuz veri saçan bir makine gibi değil de, tam tersine öğreniyi toparlayan bir yardımcı olarak kullanmak istiyorsak şimdiden eğitim sistemimizde öğreni bilimine ağırlık vermeliyiz.

Ancak, öğreni bilimi eğitiminin sağlam zemine oturmasının bir temel şartı vardır. O da, veri olgusunu bütün boyutlarıyla kavramaktır. Bu kavrayışa "veri bilinci" diyebiliriz.

Veri Bilinci

Ülkemizde, öğreni (enformasyon) teknolojisi, henüz, yalnızca bilişim dizgesi içinde yer alan donanım ve yazılım olarak algılanmaktadır. Ne var ki, bu yazılım ve donanımın işe yaramasının ilk koşulu elde belli bir amaç açısından anlamlı verilerin olmasıdır. Donanım ve yazılım aracılığıyla işleme tabi tutulup öğreniye dönüştürülecek verilerin oluşturulması ve bu verilere ulaşma becerisi de öğreni teknolojisinin bir yüzü olarak kabul edilmelidir.

Öte yandan, ülkemizde bilgisayardan ve öğreni teknolojisinden yararlanım, şimdilik çok büyük bir ölçüde kantitatif di-

zilerle ilgili olarak düşünülmektedir. Bunun nedeni, kuşkusuz, bilişim ortamıyla tanışıklığı olan kesimlerin çoğunlukla mühendis kökenli olmasıdır. Elbette, bir küçük azınlık da bulunmaktadır; bu azınlık, örneğin beste yaparken bile, bilişimden yararlanmayı öğrenmiştir. Yine de, veri denildiğinde, ezici çoğunluğun aklına sayı dizilerinin geldiği su götürmez. Üstelik, aynı çoğunluk bilişimi, yalnızca, eskiden beri yapageldiği işlemleri şimdi daha hızlı yapmak üzere kullanmaktadır. Oysa, artık biliniyor ki, bilişimden gerçek anlamda yararlanmak eski hantal iş yapma tarzını değiştirmekten, iş akışını, örgüt yapısını etkinleştirmekten geçmektedir. Eğer, bilgisayarla olan alış-verişimiz alıştığımız iş götürmeyi hızlandırmakla sınırlı kalıyorsa; bu veriden öğreni çıkarma becerisini kazanmadığımızın da bir göstergesidir. “Veri bilincimizin” düşük olduğunun bir kanıtıdır. Gerçekten de, çoğu kişi ve kuruluş, elindeki dosyalar dolu-su belgenin esasında değerli veri demek olduğunun bilincinde değildir.

Veri, daha meydana gelişinde bir özel nitelikle doğan bir şey sanılmaktadır. O özel nitelik ise kantitatiflikte aranmaktadır.

Özellikle kamu kuruluşları, bünyelerinde, –eğer farkına varılır ve erişilir biçime sokulursa, toplumsal yaşamın daha gelişkinleşmesine katkıda bulunabilecek– bir yığın veri barındırmaktadır. Ama ne yurттаş, ne de kamu kuruluşları bunların bilişim ortamlarında işlenebilecek şeyler olduğunun henüz bilincine varmıştır. Örneğin Yargıtay içtihatları ya da Diyanet İşleri Başkanlığı’nın talep üzerine verdiği fetvalar bilişim dizgesi içinde, pekâlâ, etkinliği arttırmak ya da bilgilenimi yükseltmek üzere kullanılabilir mahiyette verilerdir. Bu türden kantitatif dizilerin de veri niteliğini taşıdığı, genellikle gözden kaçmaktadır. Kuruluşların, dosyalarında birikenleri yararlı kılabilmeleri için “veri bilinci”nin yaygınlaşması tek çıkar yol gibi gözükmektedir.

Gerek kişiler, gerekse kuruluşlar katında bir “veri bilinci” yaratma girişiminin sonuca ulaşması için akla bazı yollar geliyor. Bu yolların bir tanesi, kamu kuruluşlarının ellerindeki bilgi birikiminin ek gelir sağlayabileceğinin gösterilmesidir. Örne-

ğın, Adalet Bakanlığı, halen sıradan avukatlar için erişilmesi çok zor, hatta olanaksız olan bazı değerli bilgileri bilgisayar ortamına geçirip, piyasanın böyle bir iş için talep edeceği fiyatın altında bir fiyatla kullanıma neden sunmasın?

Kuruluşların, dosyalarında unuttukları malzemenin para ettiğini görmeleri veri bilincinde ciddi bir mesafe alınmasına katkıda bulunacaktır.

Notlar

- 1 Aydın Köksal, *Bilişim Terimleri Sözlüğü*, (Ankara, TDK. Yay.,1981).
- 2 Faruk Çubukçu, *Bilgi İşlem Sözlüğü*, (İzmir:Daisy Yay.,1984).
- 3 D. Bell, "The Social Framework of the Information Society", Tom Forester (der.), *The Microelectronics Revolution*, (Cambridge, Mass.: MIT Press,1981), s. 505.
- 4 Öğreni bilimi ile bilgisayar bilimi arasındaki ayrım konusunda Jan J. van Cuilenburg, *a.g.m.*'den yararlanıyoruz.
- 5 (Jan J. van Cuilenburg "The Information Society, Some Trends and Implications", *European Journal of Communication*, Cilt 2, Sayı:1, (Mart 1987), s. 105-121.

Temiz Enformasyon

Yeni bir yıla girerken iki şeyden biri yapılır, genellikle. Ya geçmiş yılın muhasebesine girilir, ya da gelecek günlerin nele-re gebe olduğunun kestirilmesine çalışılır. *Business* dergisinin Ocak 1998 sayısı ikinci yolu seçmiş. Derginin "2000 + " bölümü de, aynı doğrultuda, toplum yaşamımızda giderek belirginleşen eğilimleri yakalamayı deniyor.

Elbette, her öngörü çabası, sadece bir temenni olmaktan öteye geçmek istiyorsa, geçmişten gelen koşulların değerlendirilmesi üzerine oturtulmalıdır. Bu iş hakkıyla yapıldığında eğilimleri (trendleri) yakalamak mümkün olabilir, ancak.

1997, temelde Türkiye toplumunun kendi kendisiyle yüzleşmesine giden yolda ilk adımları attığı bir yıl oldu. Toplumun her kesiminin bu yüzleşme sırasında gördüklerinden memnun olduğu söylenemez. Özellikle de, kendine hep olumlu nitelikleri yakıştırmaya alışmış merkezlerin bu yüzleşmeyle ortaya çıkan kirli yönlerinin üzerine gün ışığının düşmesinden hazzetmedikleri açık. Ne var ki, bir o kadar açık olan bir başka trend ise, toplumun geniş kesimlerinin temizlik konusundaki ısrarlı talebi. Üstelik bu temizlik talebi yalnızca yönetim yapımıza ve anlayışımıza yönelik değil. Yönetimin yanı sıra, yaşanan çevrede, tüketilen ürün ve hizmetlerde de temizlik talebi ağır basıyor. İş bunlarla da kalmıyor. Belli ki, zihinlerimizin donatılması ve beslenmesi –yani eğitim ve enformasyon– konularında da yurttaşlar yeni arayışlar içinde. Ben, bu yazıda, daha çok enformasyon üzerinde duracağım.

"Temiz enformasyon"un asgari iki boyutu var. Bir kere,

gerçekleri çarpıtmama özelliği taşımalı. Bu kadarı yeterli değil. Hayata ilişkin karar alırken ihtiyaç duyduğumuz ayrıntılı veri zenginliğine sahip olmalı.

Özellikle AB'ye üyelik tartışmaları sırasında Türkiye kamuoyunun temiz enformasyon yokluğundan ötürü nasıl çelişkiler, gerilimler, şaşkınlıklar içine düştüğüne hep birlikte tanık olduk. Sadece sınırlı bir kesim bu badireyi soğukkanlılıkla atlatabildi; zira AB'den çıkacak karar konusunda başından beri yüksek bir beklenti içinde değildi. Bunun dışında kalan hemen herkes –medyanın önde gelen kimi isimleri ve siyasetçiler dahil– ‘bu iş oldu, oluyor’, havasındaydı. Kamuoyu da, bunlara bakıp kendini üyeliğe hazırlamış durumdaydı. Yüksek beklenti içinde olmayanların bu davranışları mizaçlarının menfiliğinden mi kaynaklanıyordu? Elbette, hayır. Kuşkuları ellerindeki enformasyona dayanıyordu. Bunlar, büyük olasılıkla, Batı'yı izleyen, yüzeysel enformasyonla yetinmeyen, Batı'nın neleri, nasıl tartışmakta olduğundan haberdar olan katmana mensuptular. Ve, ne acı ki, ortak noktaları yabancı dil bilgileriydi. Batı'yı batılı kaynaklardan izliyorlardı. Yabancı dil bilgisinden yoksun olanlarımızınsa tek haber kaynağı siyasilerimizin söyledikleriyle medyanın yorumlarıydı. Gelgelelim, siyasi sınıf ile medyanın önde gelenleri arasında son yıllarda artan yakın ve yoğun işbirliği sonucunda medyanın sorunlara mesafeli bakma becerisini yitirdiği, AB olayıyla bir kez daha kanıtlandı. Basının haber vermekten ziyade moral ve akıl verme işine ağırlık tanıdığı bir kez daha ortaya çıktı. Ne var ki, artık, ülkede kendi akli yeterince olan, dolayısıyla akla değil de enformasyona ihtiyaç duyanların sayısı hiç de azımsanacak gibi değil.

Küreselleşme diye adlandırılan süreç çok sayıda sektörü kuşattı. Hemen her faaliyet alanında uluslararası dünya ile iş yapan, uluslararası normları yakalamış, uluslararası düzlemde ürkmeyen çok sayıda insanımız var. Bunlar açısından, artık, uluslararası dünyaya ilişkin “temiz enformasyon” ihtiyacı can alıcı nitelik kazandı. Öte yandan AB şoku atlatılıp, gururu incinen sert erkek tepkileri dinelip, sağduyulu düşünme evresine girildiğinde dış dünyaya ilişkin “temiz enformasyon” arayışı birden hızlanacak.

Basın, 80'lerin ortasında ülkenin piyasa ekonomisine yönelimini yakından izlemiş, toplumda doğan yeni bilgilenme ihtiyacı doğrultusunda ekonomi sayfalarına ağırlık vermişti. Kısa sürede bu sayfalar doyurucu nitelik kazanmışlardı. Şimdi, sıra "dış haber" bölümünde. Basın 80'lerdeki duyarlılığı gösterirse, yeni yılda basında dış haberin kalitesinin artışına tanık oluruz. Yok, eğer geç kalınırsa, iki vitesli bir toplum olma yolunda daha da ileri gideriz: Temiz enformasyona erişme olanağı olanlar dış dünyayla olan ilişkilerinde sağlam adımlar atar, kendilerini sakınabilirler. Bu olanağı olmayanlar eksik, çarpık değerlendirmelerin pençesinde oradan oraya savrulurlar. Kimileri de bundan çıkar umar.

Unutmayalım: Yeni düzende ortaya çıkan en önemli eşitsizliklerin biri de enformasyon varsıllarıyla enformasyon yoksulları arasında giderek büyüyen uçurumdan kaynaklanıyor.

Enformasyon Toplumu ve Medya

Çalışmamızın başlığı –her ne kadar sükûnet içinde, yan yana dikilip duran– iki kavramdan oluşuyorsa da, biz (deneyimli okurlar) biliyoruz ki, iş daha karışık: Asıl başlık harflerin ardında, seziliyor. “Enformasyon toplumu diye adlandırılrsa da ne idüğü belli olmayan oluşumda, her nedense, basın sözcüğüyle değil de medya lafıyla kuşatılmak istenen kurum(lar) hangi biçimlere bürünecek, hangi işlevleri üstlenecek?”

Burada tek bir soru değil, deyim yerindeyse, bir “soru hevengi” var. Çalışmamız bu hevengi oluşturan soruların ilkinin açıklığa kavuşturma arayışıyla başlayacak. Birinci bölümde “enformasyon toplumu” yaklaşımının gelişim öyküsüne eğileceğiz, bu yaklaşımın sosyolojik gelenek içinde nereye oturduğuna bakacağız. İkinci bölüm, kitle iletişim araçları lafıyla karşıladığımız yapıların son yıllarda yaşadığı radikal dönüşümün sergilenmesine ayrılacak. Son bölümde ise, “yeni çağda bu yeni medyanın mülkiyetinin dağılımı nasıl olacak, mesajların üretimini kimler denetleyecek ve en nihayet farklı kesimlerin medyaya ve enformasyona erişim olanakları nasıl bir seyir izleyecek” sorularının yanıtı aranacak.

Enformasyon Toplumu: Kısa Bir Tarihçe

“Enformasyon toplumu” kavramı neredeyse son yirmi beş yıldır sosyoloji literatüründe yer alıyor. Ancak analitik yönlerinden ziyade polemik ortamlarındaki kullanımıyla tanınıyor.

Önümüzdeki dünyayı açıklamakta enformasyon toplumu kavramının geçerli olduğunu düşünenlerin çok büyük kısmı ile bu kavramın bir göz boyamacılığı işini üstlendiğine inananların çoğunluğu, kavramın taşıdığı kavrayış imkânlarıyla pek ilgili değiller. Taraftarları “enformasyon toplumuna giriyoruz, artık eski dünya bitti; eskiyle hiç ilgisi olmayan bir sosyal düzen kuruldu, kuruluyor; eski çatışmaların esamisi okunmayacak; pembe bir geleceğin eşiğindeyiz” biçimindeki düz ve çok yüzeysel bir okumayla yetinirken, karşıtları duydukları tepkide bir adım daha atıyorlar ve kavramın işaret ettiği dönüşümleri görmezlikten gelebiliyorlar. Biz bu çalışmada kantarın topuzunu ortada tutmaya çalışacak, içine girdiğimiz toplumsal evrede hem eskinin devamı niteliğinde olan yapı ve süreçleri, hem de yeni oluşumları bir arada görmeyi deneyeceğiz.

Birey, Enformasyon, İlerleme

II. Dünya Savaşı'ndan bu yana “sanayi-sonrası toplumu” tartışmalarıyla başlayan ve kapitalizmin eski çelişkilerini, iç gerilimlerini aştığını öne süren bir dizi açıklama geliştirilmiştir. Bu açıklamaların ortak geometrisi bir kopuş momenti ile onun öncesi ve sonrası üzerine bina edilmiş bir periyodizasyon önermesinden ibarettir. Kopuşun öbür adı ise “enformasyon devrimidir” Liberal düşünce geleceği içinde yer alan bu açıklamaların temelinde üç düşüncel varsayım vardır. Bunlar bireycilik, bilim ve ilerleme anlayışlarıdır.¹

Doğal hukuktan gelen haklara sahip olan bireyin mutlak önceliği ve değeri liberal siyaset kuramının temel taşıdır. Bu özerk bireye olan inanç liberal toplum kuramına da damgasını vurmaktadır: Bu kurama göre, toplum özerk bireylerin özgür anlaşmaları sonucunda bir araya gelmeyi kabullenmelerinin bir ürünüdür. Bilim ise bu bireyin, aklını kullanarak rasyonalizm ve deney yolundan ayrılmazsa, erişeceği bilgilerdir. Bireye inanç, bireyin aklının ürünü olan bilime de inancı beraberinde getirmektedir. Nesnel akıl ve bilimsel gözlem, bireysel zihnin evrenin işleyiş kurallarını ortaya koymasının yolunu açar. O

halde, liberal düşünceye göre, bilgisizlik en büyük sorundur. Kurtuluş, bilgi (enformasyon)* ile eşanlamlıdır. Enformasyon, öte yandan, kudret, iktidar demektir.

Liberal düşüncede ilerlemeye inanmak demek, enformasyona inanmak, bilgi birikiminin araçlara dönüşmek suretiyle insanlığa durmaksızın daha ileri bir mutluluk düzeyi sağladığının bilincinde olmak demektir. Ne var ki, modern toplumda her şeyin çok iyi olduğu iddia edilemez. Bir uygarlık bunalımı yaşandığına ilişkin belirtiler vardır. Liberal görüşe göre, bunların temelinde de her zamanki eksiklik, yani bilgisizlik yatmaktadır. İdeolojiler bilgiyi saptırmaktadır; beri yandan, otoritenin baskısı bilginin (enformasyonun) özgürce yeşermesine ya da özgürce dolaşımına engel olmaktadır.²

O halde, enformasyon üretimi ve iletimi, bunalımdan çıkışta başlıca etken olacaktır. Değil mi ki, her şey bilgisizlikten kaynaklanmaktadır, o halde günümüzde patlama halindeki iletişim teknolojileri bilgiyi odaklarına aldıklarından yeni bir devrimin, "Enformasyon Devrimi"nin habercileridir.³

Enformasyon Devrimi

Yeni iletişim ve enformasyon teknolojileri bireyin gerçek anlamda değerini bulacağı uyumlu, ademi merkezietçi, demokratik toplumun alt yapısını oluşturacaktır. Toplumsal hastalıklar, artan enformasyon ve iletişim miktarı ve akışıyla tedavi edilecektir.

Bir devrimden söz etmek, devrim öncesinde ve sonrasında farklı yapılar ve ilişkiler içeren toplum biçimlerinden söz etmek anlamına gelir. Nitekim, liberal görüş taraftarları toplumların tarihsel gelişimine ilişkin bir periyodizasyon önermektedirler. Önce tarım toplumu gelmektedir; bunu sanayi toplumu izlemiştir; şimdi ise enformasyon toplumu ya da sanayi-sonrası toplumu evresine girilmiştir. Bu üçleme radikal bir dönüşümden söz açan bütün araştırmacıların izlediği modeldir.⁴

Bu modeli açalım. "İnsanlık (...) teknolojilerin kullanımıyla,

* Enformasyon kavramıyla ilgili bk. s. 71, 72, 73

İlkel toplumdan *tarım* toplumuna geçti. İlkel toplumda doğanın verdikleriyle yetinen insanlık, tarım toplumunda ekip-biçerek daha çok üretmeyi başardı. Tarımsal üretimin ana girdisi topraktır. İnsanlık, elindeki sınırlı teknolojik imkânlarla toprağı işleyerek *varlığını* sürdürdü ve *refahını* artırdı. *Sanayi toplumu* döneminde, toprağın yerine sermaye malları, yani makineler ikame edildi. *Mekanik düşünce* ve *mekanik teknolojinin* ürünü olan makineler, *sanayi toplumunun* temel belirleyeni oldu. (...) Sana-yileşmek demek, *sermaye malları stokları* olarak *makine ve teçhizat donanımının artışı* anlamını taşıyordu. (...) Refah artışının kaynağı *sermaye mallarıydı*. Her iki toplum düzeninde de birer *madde* olan toprak ve sermaye ile *başka maddeler* üretiliyordu. Kısacası, tarım ve sanayi toplumlarında *zenginlik ve refah artışı maddi kaynakların* çoğaltılmasına dayanıyordu. Tarım toplumunda, uzun yıllar içinde *gelenekleşmiş değerler sisteminin* belirlediği *durağan bir dünya görüşü* egemendi. Sanayi toplumu, *Rönesans, reform ve aydınlanma* çağının birikimleri içinde bir *paradigma* değişimi yaşayarak, *geleneksel düşünceden mekanik düşünceye* geçiş yaptı. Sana-yi Toplumu'nun *teknolojileri, mekanik düşünce paradigmasının* yaşamın her alanına uygulanmasından kaynaklanıyordu. Mekanik düşünce ve mekanik ilişkiler toplumsal yaşama yansıyor ve insan ilişkilerinde de 'mekanik akıl' *rasyonalist, tekdüze, hiyerarşik* yapılar oluşturuyordu. Tarım toplumunun *geleneksel yapılarının* yerini, sanayi toplumunun *mekanik yapıları* almıştı. Sana-yi toplumunda yaşanan *bilimsel gelişme*, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, yeni bir bilimsel *paradigmanın* yani *kuantum mekaniğinin* doğuşunu müjdeliyordu. (...) Kuantum teknolojisi (...) mikro-elektronikte yeni bir devrim yarattı. Bilgisayardan iletişime, robotlardan, uydulara ve yeni malzemelere her alanda köklü devrimler yaşandı. (...) *Kuantum teknolojilerinin*, günlük yaşama taşıdığı köklü yenilenmeler, daha 20. yüzyılın son çeyreğinde sanayi toplumunu sona erdirip yeni bir *toplum yapısının* doğmasına neden oldu. Kuantum teknolojileriyle, bilgi ile bilginin üretimi başladı. Daha önceki toplum yapılarındaki madde ile maddenin üretimi yerine, kuantum düşüncesinde bilgi ile bilgi üretiliyordu. Kuantum teknolojileri, *insan beynini ikame eden teknolojiler* olarak bilgi ile bilgi üretimindeki sınırları her gün aş-

maya ve yenilemeye başladı. (...) İşte, *toprak ve sermaye* yerine, bilginin *temel üretim* aracı olduğu bu yeni toplum düzenine *enformasyon toplumu* diyoruz.”⁵

Yukarıdaki alıntı tartıştığımız modelin bütün hatlarını ortaya koyuyor. “Kuantum teknolojileri” diye adlandırılan oluşuma böylesi merkezi bir işlev atfedilmesinin oldukça istisnai olmasını bir kenara bırakırsak, periyodlaştırmaya, nedenselliklere, ilişkileri hiyerarşilendirmelere dair söylenenler enformasyon toplumu kavramsallaştırmasının en “duru” sunumlarının bir prototipi özelliğinde. Burada dikkat edilmesi gerekli nokta, sosyo-ekonomik zemin ele alınıyor gibi gözükürken, bu zeminin can damarını oluşturan mülkiyet ve üretim ilişkileri faslının tamamen analiz dışında bırakılıyor olmasıdır. Bu modelin mahiyetini tayin eden temel anlayış teknolojinin toplumsal oluşum sürecinde bağımsız değişken olarak görülmesidir. Modelin kalbinde bir ikinci özellik daha yatmaktadır. Bunun ne olduğunu görmek üzere H. Erkan’ın makalesine dönelim. Yazar, enformasyon toplumuna geçişin gebe olduğu yenilikleri şöyle sıralıyor.⁶ “Enformasyon toplumunda *insani değer ve niteliklerin* ön plana çıkması, beynin sadece sol lopunun işlevi olan matematik, mantık ve analitik düşünce ile sınırlı kalmak yerine; sağ lopun işlevi olan *yaratıcı düşünme ve duyguların* da düşünce sürecine katılımını sağlıyor. Böylece enformasyon toplumunda *yaratıcı akıl sayesinde* beynin bir bütün olarak *düşünme sürecine* katılması gerçekleşiyor. Kısaca *sanayi toplumundan enformasyon toplumuna* geçerken,

hiyerarşi yerine eşitlik,
uyum ve uygunluk yerine kişisel nitelik ve yaratıcılık,
standardizasyon yerine farklılık,
merkezileşme yerine, merkezizetçilikten uzaklaşma,
etkinlik yerine etkililik,
(...)

ürünün sayısal içeriği yerine kalitenin öne çıkması,
güvenlik yerine kendini kanıtlama ve kendini gerçekleştirme, şeklinde *değerler sisteminde* bir kayma ve yeniden yapılanma gerçekleşiyor. Görüldüğü gibi enformasyon toplumu ile her şey yeniden yapılıyor; *yeni bir dünya ve yeni bir toplum; yeni*

bir insan ve yeni bir dünya görüşü şekilleniyor. Bu süreç birçok ülkede baş döndürücü bir hızla ilerliyor."

Geleceğe ilişkin bu iyimser bakış bütün enformasyon toplumu teorisyenlerince paylaşılmaktadır. Bell, Masuda, Toffler gibi liberal düşünce geleneği içinde yer alan birçok yazar günümüzdeki toplum içi dengesizlikler kadar ülkeler arası eşitsizliklerin çaresini teknolojiden, özellikle de enformasyon ve iletişim teknolojilerinden beklemektedir.⁷

Aslında her yeni teknoloji özellikle de iletişim teknolojisi ilk çıktığı sıralar gözleri kamaştırmış, önümüzdeki güzelliklerin müjdecisi olarak algılanmıştır. Örneğin, daha 1907'de AT&T firmasının baş mühendisi olan Corty, bir gün uluslararası telefon şebekesi kurulduğunda bunun yeryüzüne barış getireceğine inanabilmiştir. Corty, "bir gün bütün halkların aynı dili konuşmasını ya da aynı dillerle anlaşmalarını zorunlu kılacak bir dünya telefon sistemi kuracağız ve bu, yeryüzündeki bütün halkları bir kardeşlik ortamı içinde bir araya getirecek"⁸ demektedir. Bilgisayarların, günümüzde, Corty'nin telefondan beklediğini gerçekleştireceğini düşünen uzmanların sayısı hiç de az değildir. 1900'lerin başından günümüze, aradan bir yüz yıl geçtikten sonra, iletişim teknolojilerinden beklenenlerin azalmamış, fakat giderek fazlalaşmış olduğu söylenebilir.

Enformasyon toplumu teorisyenlerinin hemen hepsi iki savı birbirinin tamamlayıcısı olarak öne sürmektedir. Savların ilki sanayi toplumunun geride bırakılıp enformasyon toplumuna geçildiği, ikincisi, bu geçiş sayesinde önceki dönemde yaşanan bütün toplumsal aksaklıkların kendiliğinden giderileceği yolundadır. Bu iki savın, aynı anda, birbirinin destekleyicisi biçiminde ortaya konması akla bazı sorular getirmektedir. Acaba enformasyon toplumu kavramı ve modelleri geliştirilirken gerçekten bulgular mı, yoksa temenniler mi ağır basmaktadır? Bu soruya yanıt vermek üzere enformasyon toplumu teorisyenlerinin ortak bölenlerine bir bakalım.

Bazı genellemeler yapabiliriz.

İster Daniel Bell olsun, ister Yoneji Masuda, ister Alvin Toffler, ister Alain Touraine, hepsi bir saptamada anlaşılmaktadır: Günümüzde, gerçi ekonomik düzlemde bir gelişmişlik söz

konusudur, ama bu yeterli değildir, “Birey” gibi, “kişiliğin gerçekleşmesi” gibi, Batı uygarlığının en temel değerler olarak kabul ettiği noktalarda, kapitalist ya da –tercih edilen adlandırmalarıyla– sanayi toplumu vaatlerini tam anlamıyla yerine getirememekte, yurttaşlık duygusu yitirilmekte, demokrasilerde katılım boyutu arzulanandan çok geride kalmakta, eşitsizlikler giderek pekişmektedir.

Bu gerilimli sorunların nedenlerine ilişkin –toplumsal eşitsizliği doğuran ve besleyen mülkiyet ve üretim ilişkileri gibi süreçlere hiç değinmeyen– bir açıklama çerçevesi gerekmektedir. Liberal düşünce geleneği böylesi bir çerçeveyi sunmaktadır. Bu düşünce geleneği, geriye dönüp baktığında, geçmişte, kendi koyduğu tanımlar icabı, benzer bir örnek görmektedir: Tarım toplumunun ya da feodal toplumun aşılmasında kullanılan temel kaldıraç –liberal bakışa göre– bilim ve onun ete kemiğe bürünmesi olan teknoloji tarafından sağlanmıştır. Şimdi de, yaşanan toplumsal sorunları aşmak üzere aynı kaldıraç devreye girmektedir. Teknoloji –özellikle de enformasyonun, bilginin gelişmesi ve yayılmasına yönelik olanı– benzer bir atılımın gerçekleştirilmesinde seferber edilmelidir.

İyi de, bu analizin tam da bu noktasında karşı karşıya olduğumuz önermeler bir düşünce geleneğinin alışıldık akıl yürütme doğrultusu mudur, nesnel bir saptama mıdır, yoksa temennilerden mi söz ediliyor, anlamak zorlaşmaktadır. Ancak, açık olan, enformasyon toplumu modellerinin hemen hepsinde motor gücün yeni iletişim ve enformasyon teknolojileri tarafından sağlanmasıdır.

Elbette, Ahmet İnam’ın dediği gibi, “teknolojinin altında yatan öte dünyalara uçma umudu unutulmamalı. Yoksa eksik tanırız teknolojiyi”.⁹

Ancak, bu modellerdeki sorun, teknolojinin toplumsal ilişkilerden yaratıldığına inanılmasıdır. Bu modeller bizim geleneksel bir deyişimizle, aynı nedensellik bağıntısını taşımaktadır. Hepimizin bildiği “tüfek icat olundu, mertlik bozuldu” deyişinden söz etmek istiyorum. Biraz düşünülüğünde “tüfek icat olundu, mertlik bozuldu” denkleminin, gerçekliği yanlış algıladığı görülmektedir. Tüfek kendi kendine ortaya çıkma-

maktadır. Belli ki birileri, birtakım kurumlar, ok ve yayın, kılıcın, mızrağın sınırlı menzilini aşacak, pazu gücüne gerek duymayacak yeni bir silah peşine düşmüşlerdi; tüfek o yüzden bulunmuştur. Mertlik tüfek çıkmadan, onun aranmaya başlamasıyla bozulmuştur. Doğru denklem “mertlik bozuldu, tüfek icat olundu” biçiminde konulmalıdır. Kısacası, teknoloji denetim-dışı, bağımsız değişken değildir.¹⁰ Bilim ve onun uzantısı teknoloji, esasen Foucault’nun ısrarla belirttiği gibi, iktidar stratejilerinin ürünüdür.¹¹

İşin bu yanını ihmal etmeden yeni evrenin içerdiği radikal dönüşümü açıklayanlar arasında en kapsalı ve sistematik analizi Manuel Castells önermektedir.

Ağ Toplum (Network society)

Manuel Castells’in üç ciltten oluşan, “Enformasyon Çağı” genel başlığını taşıyan ve daha şimdiden klasikleşmiş olan çalışmasında yapmak istediği –çoğu diğer enformasyon toplumu teorisyeninin yaptığı gibi– bir öne doğru kaçış yolu kurmak değildir.¹² Castells önce merkez ülkelerde başlayan ve yerküreyi hızla kuşatan yeni oluşumun ne ölçüde eski yapı ve süreçler barındırdığını, ne ölçüde radikal dönüşüm özelliğinde olduğunu yakalamak üzere, ekonomiden başlayıp devlete, oradan kimliklere uzanan, Japonya’dan Rusya’ya, ABD’den Afrika’ya bağlantılar kuran bir analize girişmektedir.

Castells içine girdiğimiz yeni toplumsal evreyi ele almak amacıyla, bir dizi yeni tanım getirmektedir. Toplamları kavramak üzere, enformasyon toplumu kavramının kurucu babaları olan Bell ve Touraine’in kapitalizm ve devletçilik (ya da Bell’in tercih ettiği adlandırmayla kolektivism) karşıtlığının oluşturduğu eksen farklı olarak, sanayi-öncesi, sanayi ve sanayi-sonrası diye giden bir eksen inşa ettiklerine dikkati çeken Castells her iki eksenin de kullanılmasının meseleleri kavrayışımıza yardım ettiğini düşünmektedir. Kapitalizm ve devletçilik (*statism*) kategorilerinin işaret ettiği üretim biçimleri ile kendisinin önerdiği “gelişme biçimleri” (*modes of development*) arasında

bir ayırım yapmaktadır. Ona göre, bir önceki gelişme biçimi eğer “endüstriyalizm” ise günümüze damgasını vuran gelişme biçimi “enformasyonalizm” olarak tanımlanmalıdır. Castells, hedefini “yeryüzündeki kurumların ve kültürlerin çeşitliliğine bağlı olarak değişik biçimlerde tezahür eden yeni toplumsal yapının su yüzüne çıkışını incelemek” olarak tarif ettiği çalışmasında “yeni toplumsal yapıyı enformasyonalizm adını vereceği yeni bir gelişme biçimiyle ilintili olarak ele alacağını, gelişme biçiminin ise 20. yüzyılın sonlarında kapitalizmin kendisini yeniden yapılandırması süreci tarafından tayin edildiğini”¹³ belirtmektedir.

Castells’e bakılırsa, evet, şimdi olduğu gibi önümüzdeki dönemde de, üretimin bağrında gerçekleştiği toplumsal ilişkilere kapitalizm damgasını vuracaktır. Bir diğer deyişle, köklü bir dönüşüm saptamasında bulunduksa da bu dönüşümün kapitalist üretim biçimi çerçevesinde, kapitalizmin parametrelerine bağlı gerçekleştiğini, yani eski mülkiyet tarzının devam ettiğini akıldan tutmak gerekmektedir.

Gelgelelim, bir başka noktadan verimlilik (*productivity*) noktasından yaklaşıldığında karşımıza yeni bir durum çıkmaktadır. Verimlilik düzeyleri emek ile maddenin ilişkisi tarafından belirlenmektedir. Bir başka anlatımla enformasyon ve enerji –üretim araçları yani teknik düzenlemeler bağlamında– işe koşulmakta, bu araçlar da emek ile maddenin ilişkisini şekillendirmekte ve en nihayet bu ilişki verimlilik düzeyini belirlemektedir. Demek ki, verimlilik üretimin teknik yakasındaki ilişkilerin oluşturduğu sürece yani gelişme biçimine bağlıdır. O halde, Castells’e göre, şöyle toparlayabiliriz: “Gelişme biçimleri emeğin –ürün yaratmak üzere– madde üzerinde çalışmasını mümkün kılan teknolojik düzenlemelerdir. Artığın düzeyini ve kalitesini nihai olarak tayin eden de bu düzenlemelerdir. Her bir gelişme biçimi üretim sürecinde verimliliğin artırılmasında esas olan unsur tarafından tanımlanır. (...) Bu doğrultuda, tarımsal gelişme biçiminde (*agrarian mode of development*), artığın hacminin yükselmesi üretim sürecinde doğal kaynakların özellikle de toprağın ve emeğin niceliğindeki artışın sonucudur (...) Endüstriyel gelişme biçiminde verimliliğin temel membaı yeni

enerji kaynaklarının devreye sokulması ve üretim ile dolaşım süreçlerinde enerji kullanımının ademi merkezileştirilmesidir. Yeni enformasyonel gelişme biçiminde verimlilik kaynağını enformasyon yaratma teknolojisi ve bilgi-işlem becerisi ile simge iletişimi oluşturmaktadır.”¹⁴ Castells de, elbette, –hangisi olursa olsun, bütün üretim süreçleri bir şekilde bilgiye ve bilgiyi işleme tabi tutmaya yaslandığından– bu unsurların her zaman çok önemli bir rol üstlendiğinin farkında. Ancak, ona göre, enformasyonel gelişme biçimine özgü olan şey, bu gelişme biçiminde verimliliğin temel kaynağının bilginin bilgi üzerinde işlemede bulunmasıdır.¹⁵ Enformasyonun sadece üretimi ve hizmetleri destekleyici bir unsur olmaktan çıkıp kendisinin en geniş faaliyet ve istihdam alanını oluşturmasıdır.

Castells’in açıklama çerçevesinin üstünlüğü hem mülkiyet ilişkilerinin hem de teknolojik dönüşüm dinamiklerinin aynı teorik kumaştan dokunabilmesinden ileri gelmektedir. Castells’in analizi teknolojiyi toplumsaldan bağımsız bir değişken gibi algılamamakta, ama, onun dönüp toplumdaki ilişkilere şekil verebildiğini görmeye olanak tanımaktadır. Ortaya çıkana; Castells, sanayi-sonrası toplum ya da enformasyon toplumu yerine “ağ toplumu” (*network society*) demeyi yeğlemektedir. Yerküreyi kucaklayan bu toplumda “akışların oluşturduğu mekân” (*space of flows*) ile “yerlerin oluşturduğu mekân” (*space of places*) arasındaki bir karşıtlık su yüzüne çıkmakta ve yeni enformasyon teknolojilerinin sağladığı olanaklar üzerine inşa edilen “yersiz iktidarlar” (*placeless power*) ile “iktidarsız yerler” (*powerless places*) arasındaki çelişkilerin temelini oluşturmaktadır. Castells’in yaklaşımında enformasyon çağı toplumunun çelişkilerden, çatışmalardan azade, pespembe versiyonlarından farklı, temennilere değil de somut verilere dayalı bir analizini bulmaktayız.

Yeni Medya

Şimdi çalışmamızın ikinci ayağına geçebilir, medyaya yoğunlaşabiliriz. Enformasyon toplumunda, medya olarak adlan-

dırdığımız kurumu iki farklı vurguyla ele alabiliriz. Analizimizi 1980'lerden sonraki gelişmelerin etkisiyle meydana gelen yeni ayrımlar çerçevesinde oluşturabiliriz. İlk yolu seçersek kitap, dergi, gazete, radyo, televizyonu tek tek ele alıp yeni teknik sıçramalarla bunların üretim, dağıtım ve tüketimindeki farklılaşmaları irdelememiz gerekir. İkinci yolu tercih edersek, yeni evrede medyadan ziyade "yeni medya" dan (*new media*) söz eden, genel bir adlandırma zorunluluğu ortaya çıktığında "yeni enformasyon ve iletişim teknolojileri" kavramına başvuran yaklaşımı izlememiz gerekir. Biz, bu ikinci yolu seçeceğiz. Basit bir nedenle: Çok yakın bir gelecekte eski medya bambaşka bir eriyik haline geleceği için.

Gerçekten de, eski ayrımları mümkün kılan sınırların epeyi bir zamandır erime süreci içine girdiğini gözlemliyoruz. Bu satırların yazarı 1988'de yayımlanmış bir makalesine şöyle başlıyor: "1980'li yıllar, iletişim alanında köklü bir dönüşüme sahne olmuştur. Birbirinden çok kesin çizgilerle ayrılagelmiş iletişim sistemlerinin aralarındaki sınırlar geçerliliklerini yitirmektedir. Çok yakın zamana kadar, örneğin telefon ile televizyon, iki apayrı âlem olarak görülmekteydi. Bilgisayar sistemlerine dayanan bilişim ise bambaşka bir alanın konusuydu. Oysa, bilişim alanındaki gelişmeler bu durumu değiştirmiştir. Telefon ile televizyon, bilişimin devreye girmesiyle bir 'continuum' oluşturur hale gelmişlerdir."¹⁶ 2002'ye geldiğimizde, yaklaşık yirmi yıl içinde, üç alanın entegrasyonu daha da belirginleşmiş, bu entegrasyonun doğurduğu, "yeni medya" adı verilen sistemler iletişim sektörüne hâkim olmuşlardır.

"Yeni Medya"yı mümkün kılan adımları, ilke ve teknikleri kısaca bir hatırlayalım:

Yüz yüze iletişim dışında kalan bütün iletişim süreçleri elektronikleşmiştir.

Bu süreç doğrultusunda, eskiden birbirinden farklı diye belenmiş olan üç ortam: a) kitle iletişim araçları, b) telekomünikasyon, c) bilgisayar sistemleri (veri iletişimi) iç içe geçmişler, "yöneşme" (*convergence*) içine girmişlerdir. Örneğin, veri iletişimi ve telefon iletişimi aynı iletim linklerini ve donanımı kullanabilmektedir; ya da, İnternet'teki enformasyon hizmetleri ile

iletişim hizmetlerinin iç içe geçmesi örneğindeki gibi hizmet düzeyinde yöneşme gerçekleşmektedir. En belirginini ise sesin, verinin, metnin ve görüntünün tek bir altyapı üzerinden iletilmesi, aynı ortamlarda işleme tabi tutulmasıdır. Yöneşme olgusunu mümkün kılan ilke ise “sayısallaşma” (*digitalisation*) ilkesidir. Hem telefon ile radyo ve televizyon yayınları hem de basıkı işlemleri sayısallaşmışlardır.

Yöneşme ile el ele giden bir diğer can alıcı olanak “karşılıklı etkileşim” (*interactivity*) yaygınlık kazanmıştır. Gerçekten de, genellikle bir kaynaktan alıcıya iletilen mesajlar tarzında işleyen tek yönlü iletişim sistemleri yerini hızla iki yönlü etkileşime bırakmaktadır.

Şimdi, 2000’lerin başı itibariyle “yeni medya” denildiğinde nelerin kastedildiğini görelim¹⁷. Her bir döküm gibi bu döküm de bazı kümelenmelerini zorunlu kılmaktadır. Üç esas kümeden söz edebiliriz:

- “On-line” (ağ hizmetleri özelliğindeki) medya;
- “Off-line” (*multimedia*) çalışan medya;
- Kombinasyonlar (*multimedia* ağları).

2000 Başlarında Yeni Medya

1. On-line (ağ hizmetleri özelliğindeki) medya:

a) Enformasyon kaynağı olup o enformasyonun içeriği, zamanı ve hızı konusunda karar mercii işlevi gören bir merkezin, söz konusu enformasyonu yerel birimlerden oluşan izleyici kitlesine eşzamanlı biçimde dağıtması kalıbına göre çalışan “söylevsi” (*allocution*) medya:

Karşılıklı etkileşimli (*interactive*) radyo-tv yayını ve yazılı basın; Talep üzerine video veya audio ; Uzaktan eğitim.

b) Yerel birimlerin istedikleri enformasyonu, o enformasyonun kaynağı olan merkezden, kendi istedikleri içerik, zaman ve hızda seçmeleri kalıbına göre çalışan “danışım” (*consultation*) medyası:

Videotex; Audiotex; Ses-cevap sistemleri; Ticari enformasyon hizmetleri.

c) Bir dizi yerel birimin yolladığı enformasyonun arasından bir merkezin kendi belirlediği içerik, zaman ve hızda enformasyon toplaması kalıbına göre çalışan “kayıt” (*registration*) medyası:

Tele-alışveriş; Tele-bankacılık; Tele-rezervasyon; Tele-oylama.

d) İki ya da daha fazla yerel birimin bir merkez yerine, ortaklaşa paylaştıkları bir ortam sayesinde, içeriğine, zamanına ve hızına kendi aralarında karar verdikleri iletişim ve enformasyon değiş tokuşuna dayalı kalıba göre çalışan “konuşma temelli” (*conversation*) medya:

Elektronik posta; Elektronik veri değiş-tokuşu (EDI); Görüntülü telefon; Tele-konferans (video-konferans, bilgisayarda konferans); Entegre ağlar; ISDN (*Integrated Services Digital Network*); Internet; Intranet; Yerel bölge ağları.

2. “Off-line” çalışan medya:

Geleneksel PC; Multimedya PC; Multimedya CD (CD-ROM, CD-I, CD-R, CD-RW, DVD); Kişisel sayısal destekleyiciler (avuç-içi bilgisayarları); Sanal gerçeklik cihazları.

3. Kombinasyonlar (multimedia ağları):

Akıllı ağlar ve yüksek hızla çalışan ağlar; Internet-2 ; Sanal gerçeklik ağları; Enformasyon otoyolları

Yeni Toplumda Medyaya Erişim ve Enformasyon Denetimi

Yukarıda tarif ettiğimiz haliyle yeni medyanın konumu dendiğinde ne anlamalıyız? İletişim bilimlerinde, medya ile toplum arasındaki ilişkiler faslı, genellikle, çok geniş bir yelpaze içinde ele alınır. Bu yelpaze medya ile enformasyonun devletlerin uluslararası sahnedeki yerlerine ve egemenlik yapılarına yönelik etkilerden, sınai ve ticari kuruluşların işleyişleri ve yapıları üzerindeki etkilere, bireyin bilişsel gelişmesinin şekillenmesinden, yurttaşların enformasyona erişmesi olanaklarını ve medyanın taşıdığı mesajların/enformasyonun denetimine kadar uzanır.

Gelgelelim, hem bütün bunları tek bir makalenin içine sığdırmak mümkün olmadığından, hem de yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerinin çalışmamızın ilk kısmında gösterildiği gibi bütün örgütlenmeleri etkiliyor olmalarından, bunun ise apayrı bir ekonomik analiz gereksindirmesinden ötürü, bu noktada, incelememizin enformasyon toplumunda yeni medyanın etkilerine değinen kısmını belirli boyutlarla sınırlı tutacağız. Devlet kertesine, bireysel gelişime, sınai ve ticari kuruluşlara yönelik etkiler faslına girmeyeceğiz. Dikkatimizi yeni medyaya erişim olanakları ve içeriğin denetiminin kimin elinde olduğu konusu üzerinde yoğunlaştıracğız.

Yeni yapılanmaların biz yurttaşlar üzerindeki etkisini yaalamak için tersinden bir yol izleyelim: Medyayı biz, yurttaş olarak hangi amaçla kullanırız? Kısaca onu hatırlayalım.

Her şeyden önce yurttaşlar olarak içinde yaşadığımız dünyayı zihnimizde "inşa etmek" üzere medyadan yararlanırız. Yakın fiziki çevremiz dışındaki her şeye ilişkin enformasyonu bir iletişim aracı sayesinde ediniriz. Bu gündelik malumat için de böyledir, bilimsel bilgi için de.

Yurttaş olarak bizim yaşamımızı –az ya da çok– etkileyecek olgulara, olaylara dair havadisleri bilmek isteriz.

Yine yurttaş olarak yaşadığımız toplumda, dünyada olup bitenler hakkında görüşümüz, itirazlarımız, önerilerimiz vardır. Bunları diğer yurttaşlarla, insanlarla paylaşmak, onları yanımıza çekmek isteriz.

Her üç durumda da medyaya yöneliriz.

Peki, medyanın yurttaşların bu arayışları karşısındaki konumları nedir? Bununla ilgili, günümüzde, en sıkça başvurulacak açıklamaları liberal bakış sunmaktadır. Liberal bakışın penceresinden bakıldığında görülen manzara, özetle şöyledir: "(...) medya toplumun aynasıdır. Yani medya toplumdaki olay ve oluşumları toplumun birey yurttaşlarına yansıtır, dış dünyanın olay ve oluşumlarıyla ilgili bilgileri rasyonel davranabilen bireylere sunarak genel çıkarın oluşmasına çalışır. Medya kuruluşları tek tek, değişik ve çatışan çıkarları vurgulasalar da, bir yarışma ortamında bütün olarak ele alınabilirler ve genel çıkarın hizmetinde oldukları varsayılır. Kitle iletişim araçlarının

toplumda dayanışmayı, bütünleşmeyi sağladığı, dirlik ve düzeni koruduğu, gelişme ve değişimin istikrar içinde gerçekleşmesine hizmet ettiği savunulur.”¹⁸ Gelgelelim, bir varsayım daha vardır. O da, bu ortamda düşüncelerin özgürce ifade edildiği varsayımdır; bizi etkileyecek hadiselerle dair her türlü havadis, görüş herhangi bir engelle karşılaşmadan gelecektir. Biz bu olgular, hadiseler hakkındaki görüşümüzü, istediğimizde, hiçbir engelle karşılaşmadan ifade edebileceğiz. Bu koşulların ete kemiğe bürünmesinin bir diğer adı da basın özgürlüğüdür. Liberal görüşe göre, böylesi ortamlarda “serbest fikir piyasası”nda herkes kendisine uygun olanı seçebilir. Çoğulcu toplumda, herkes kendine uygun olanı seçebilirse, genel çıkar da en çoklaşmış olur.

Ama, ya gerçek yaşam liberal görüşün özlediğinin tersine eğilimler barındırıyorsa ve örneğin sadece beş firma –Warner (ABD), Bertelsmann (Almanya), EMI (İngiltere), Universal Music Groups (Kanada) ve Sony (Japonya)– ABD’deki müzik kayıtlarının % 95’ini, Avrupa’dakinin % 50’sini denetliyorsa ve kayıt endüstrisinin dünyadaki toplam satış rakamı 1997’de 38.1 milyon dolarsa¹⁹ ve benzer durumlar film endüstrisinde, internette dolaşan içerikte, gazete ve televizyonlarda da gözleniyorsa,²⁰ durup içine girilen dönem konusundaki iyimserliğimizi dizginlemek yerinde olur.

Uzun bir süredir özellikle uluslararası zeminde çoğalan bir enformasyon akışının lafının edilemeyeceğini biliyoruz. Özellikle 1970’lerde, UNESCO bünyesinde “Yeni Bir Enformasyon Düzeni” arayışı biçiminde kendini ortaya koyan girişim çerçevesinde gerçekleştirilmiş yüzlerce çalışma bu yönde tanıklık etmişti.²¹ 70’lerden 2000’e gelindiğinde bu dengesizliğin azalmaktan ziyade arttığını hepimiz bilmekteyiz.

Ancak enformasyon varsıllarıyla enformasyon yoksulları arasındaki bu eşitsizliğin sadece uluslararası sahnede değil, ülkelerin iç bünyelerinde de artış halinde olduğu açıktır. Örneğin bir ABD’de bile, enformasyon otoyolları kurma niyetlerinin ifade edildiği sırada eşitsizlik çatalı açılmaya devam etmektedir.²²

Ancak enformasyon varsıllarıyla yoksulları arasındaki uçurumun esasen sosyo-ekonomik eşitsizlikle paralel gittiği de

bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla küreselleşmenin sonuçlarıyla ilgili tartışmalarda yapılan bir saptamayı buraya taşımak çok yanlış olmayacaktır: Kuşkusuz, uçurum açılmaya devam etmektedir; ancak enformasyon yoksullarının eriştikleri enformasyonun hacmi, varsıllarınki kadar olmasa da, eskiye kıyasla hızla artmaktadır. Bu süreci bir tür teselli olarak görmek de, herhalde, mümkündür.

Dünyayı zihnimizde inşa ederken başvurduğumuz enformasyonun ezici çoğunluğu merkez ülkelerden kaynaklanıyor ve kaynaklanacağı da benziyor.

Peki, dünyada olup bitenler hakkında görüşlerin aktarılması konusunda iktidar olanaklarından yararlanmayanların durumu ne olacak? Onlar seslerini duyurabilecekler mi? Bu noktada her ne kadar mevcut durumun köklü bir değişikliğe uğramasını beklemek safdillik olacaksa da, yeni enformasyon teknolojilerinin “altta kalanlara” eskiden sahip olmadıkları ifade araçları sunduğuna ilişkin bulgular da yok değildir.²³

Yeni medya içinde, üzerine en fazla araştırma yapılan İnternet ortamından yola çıkarsak, kimi olumlu ipuçları da gözlemlenebilmektedir. Türkiye’de 439 İnternet kullanıcısıyla gerçekleştirilen bir anket çalışmasına dayalı araştırma, İnternetin, elbette, sadece orta-üst kesimlerce kullanılmasından ötürü, mevcut haliyle demokratik bir kamusal katılımın merkezinde yer almadığını, ancak “internet kullanan birey ve gruplar açısından ele alındığında, bu aracın sunduğu olanakların yadsınmayacak bir özgürlük alanı yarattığı söylenebilir. Araştırma sonuçları, kullanıcıların enformasyona ulaşmada, toplumsal ve siyasal ilgi ve çıkarları doğrultusunda bir araya gelmede ve görüş-alışverişinde bulunmalarında, etkileşimci ve zaman-mekân sınırlarını aşan özelliğiyle, İnternet’in kamusal katılım için önemli bir ortam olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir. İnternet yeni bir kamusal biçiminin yaratılmasında ciddi potansiyellere sahiptir; ancak bu kamusal ortamın yeni bir kamusal alan olarak düşünülmesi, bir toplumsal ağ olabilmesi herkese açıklık ve erişim sunularının genişletilmesi ile olanaklı olacaktır.”

Ancak, yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerinin hâkim

olduğu dünya zaten ağ kurma becerisinin geliştiği ve herkesin eskiye kıyasla daha fazla söz aldığı bir dünyadır. Gelgelelim, artık merkezi bir kamusal alanda söz alındığı vakit yaratılan etkinin benzerine rastlamak olanaksızdır. Küresel iletişim ortamı, parçalanmış kamusal alanlardan oluşmaktadır. Altta kalanlar söz alma fırsatına kavuştukları sırada, sözün etkisi azalmaya yüz tutmuştur.²⁴

Ama, iş yine biz yurttaşların sırtındadır. Nasıl bir toplum düşlüyorsak ve bu düşlerimiz uğruna ne kadar çaba göstermeye hazırsak, gelecek o ölçüde adil, özgür, uyumlu, kısacası uygar bir dünya doğurabilecektir.

Notlar

- 1 Lawrence Grossberg, "Interpreting the 'Crisis' of Culture in Communication Theory", G. Cleveland Wilhoit ve Harold de Bock (der.) *Mass Communication Review Yearbook Vol. 2*, (Beverly Hills, Sage, 1981), s. 147-159.
- 2 Son yirmi yıldır iletişim alanında gözlenen özelleştirme ve kuralların kaldırılması (*deregulation*) politikalarına fikir babalığı etmiş olan Ithiel de Sola Pool da bu mantığı izlemekte ve yeni iletişim teknolojilerine herhangi bir yasal düzenleme getirilmesinin gelişmeyi, dolayısıyla toplumun mutluluğuna giden yolu tıkayacağını ileri sürmektedir. Bakınız I. de Sola Pool, *Technologies of Freedom*, (Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1984).
- 3 Aynı süreç tanımlamak üzere üç kavram –"bilgi devrimi", "enformasyon devrimi" ve "iletişim devrimi"– birbirinin yerine kullanılmaktadır.
- 4 Gerçekten de ulus farkı olmaksızın sanayi-sonrası ve enformasyon toplumu teorisyenlerinin hepsi "üç adım" modelini kullanmaktadır. Bkz. Alain Touraine, *La société post-industrielle*, (Paris, Denoël, 1969); Daniel Bell, *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting* (New York, Basic Books, 1973); Alvin Toffler, *The Third Wave* (Londra: Collins, 1980); Yoneji Masuda, *The Information Society as Post-Industrial Society*, (Washington DC, World Future Society, 1981).
- 5 Modelin açılımında, sözünü ettiğimiz kalıbı hiçbir eleştirel mesafe koymaksızın olduğu gibi yansıtan bir makaleden uzunca bir alıntı yapıyoruz. Alıntıda yazarın imlasına ve noktalamalarına sadık kalıyoruz. Bkz. Hüsnü Erkan, "21. Yüzyıla Girerken Bilgi Toplumu ve Türkiye", *Yeni Türkiye - 21. Yüzyıl Özel Sayısı*, Ocak-Şubat 1998, Yıl 4, Sayı 19, özellikle s. 134, 135, 136.
- 6 A.g.e., s. 136-137.

- 7 Daha ayrıntılı sunum için bkz. Frank Webster, *Theories of the Information Society*, (Londra, Routledge, 1995).
- 8 Marion May Dilts, *The Telephone in a Changing World*, (New York, Longman's Green, 1941), s. 188'den aktaran Ithiel de Sola Pool (der.), *The Social Impact of the Telephone* (Cambridge, Mass., MIT Press, 1981), s. 128-129.
- 9 Ahmet İnam, "Gel Şu Tayyare İle", *Cumhuriyet Bilim Teknik*, 9 Mart 2002 s. 2
- 10 Langdon Winner, *Autonomous Technology: Technics-out-of-Control as a Theme in Political Thought*, (Cambridge, Mass., MIT Press, 1977).
- 11 Michel Foucault, *Power/Knowledge: selected interviews and other writings, 1972-1977* (New York, Pantheon Books, 1980).
- 12 Manuel Castells, *The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. 1: The Rise of the Network Society*, (Cambridge, Mass., Blackwell Publishers, 1996); *The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. 2: The Power of Identity* (Malden, MA Blackwell, 1997); *The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. 3: End of Millenium*, (Malden, MA: Blackwell Publishers, 1998).
- 13 Manuel Castells, *The Rise of the Network Society*, (Cambridge, Mass., Blackwell Publishers, 1996), s. 14.
- 14 A.g.e., s. 6.
- 15 A.g.e., s. 17.
- 16 Aydın Uğur, "Yeni İletişim Teknolojileriyle Gelen Yapısal Dönüşüm: ABD örneği, 1960-1986", *Ankara Üniversitesi, BYYO, Yıllık 1988, Sayı X*, s. 203.
- 17 Bu döküm için geniş biçimde Jan van Dijk, *The Network Society*, (Londra: Sage Publications, 1999), özellikle s. 12-15 ile 242-243'ten yararlandık.
- 18 Raşit Kaya, "Medya, Toplum, Siyaset", Korkmaz Alemdar (der.), *Medya ve Gücü ve Demokratik Kurumlar*, (İstanbul, Afa ve TÜSES, 1999) s. 24-25.
- 19 David Croteau ve William Hoynes, *Media/Society. Industries, Images, and Audiences*, (Thousand Oaks, Cal., Pine Forge Press, 2000), s. 336-338.
- 20 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ben Bagdikian, *The Media Monopoly*, (Boston, Beacon, 1993).
- 21 Bkz. Aydın Uğur, bu kitaptaki "Zihinlerin Yeni Efendileri" başlıklı makale.
- 22 Herbert I. Schiller, "Information Deprivation in an Information-Rich Society", George Gerbner, Hamid Mowlana ve Herbert I. Schiller (der.), *Invisible Crises. What Conglomerate Control of Media Means for America and the World*, (Colorado, Westview Pub., 1996), s. 15-26.
- 23 Janie F. Metz, "Information Technology and Human Rights", *Human Rights Quarterly*, Vol. 18, No. 4, 1996, s. 705-746.
- 24 Nilüfer Timisi, *Yeni İletişim Teknolojileri ve Demokrasi: İnternet Ortamında Kamusal Katılım*, (Ankara, Ankara Üniv. Sosyal Bil. Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, 1999), s. 322-323.

Hede Hödöler¹ Ne Yerler Ne İçerler?
Ekşi Sözlük Üzerine
(Aydın Uğur - Erhun Geyisi)

Antik Yunan'daki *agora*, günümüz siyaset biliminin kamusal alan diye adlandırdığı toplumsal mekânın ilk belirgin örneğidir. Agora, hem fiziki coğrafya bakımından kentin merkezine denk düşer, hem de insan ilişkileri haritasının göbeğini oluştururdu. Agoraya uğrayan kent sakinleri toplumsal yaşam denen etkileşim ağını elbirliğiyle dokurlardı. Bu dokuma işlemi yüz yüze gerçekleştirilirdi. Kent sakinleri, kamusal alana dahil olurken bilumum vasıflarını sırtlamak zorundaydılar: Agoraya adımınızı attığınız andan itibaren cinsiyetiniz, yaşınız, eğitiminiz, geliriniz, geçmişiniz, hatta muhtemel geleceğiniz vb. özellikleriniz açıkça görülür, anlaşılırdı. Bu vasıflarınız o toplumdaki genel geçer değerler skalasına göre tartılır, bir kıymet üretilir; toplumsal hesabınız o kıymet üzerinden kesilirdi. Lafınız, fikriniz o kıymetle çarpıma tabi tutulurdu. Muhataplarınız sizinle kuracakları ilişkinin dilini, dozunu, tarzını bu hesap çerçevesinde ayarlardı. Bir başka deyişle, agoralar toplumsal alametlerin kişilere "yapışık" olduğu mekânlardı. Kent sakini "orada"yken ne ise, oydu.

Sözünü ettiklerimiz, tarih sahnesindeki ilk sitelerde yaşananlar. Bir de aynı sahneye en son çıkan siteler –İnternet sitelerine göz atalım; vasıf ile şahıs'ın ayrışıklarını göreceğiz.

Yeni Agoralar

İnternet siteleri, yeni agoraların tek temsilcileri sayılmayabilir kuşkusuz. Her türden sanal *dasein*'ı buna dahil etmek mümkün. Ama biz bu incelememizi İnternet üzerine bina edeceğiz.

Yeni agora ortamları olarak İnternet sitelerinde, kimlik sunumu organik yaşamdakinden daha yoğundur. Zira çeşitli ilgi alanlarına yönelen bireyler, kendileriyle benzer ilgileri paylaşanlarla kolayca ilişki kurabiliyor; çeşitli sanal cemaatlere katılabiliyorlar. Çok-kimlikliliğe yatkın bir yapıya sahip olan İnternet'te, bu kimliklerin temsil ediliş biçimiyse klasik agoralardan bir hayli farklı. İnternet'te hiçbir yerde organik bir katılımınız olmadığı gibi resmi ve daima geçerli bir isminiz olmak durumunda da değil. Ak dediğiniz şeye kara demek için başka mekânlara kaçmanıza gerek yok, rumuzunuzu değiştirerek –hatta değiştirmeyerek bile– istediğinizi rahatça gerçekleştirebilirsiniz. Böylece, İnternet'te bir “etik” altyapı oluşacaksa da bunun “tutarlılık”la paralel olması çok zorlaşmış oluyor. “Siberâlemde vakit hep gecedir. Çünkü orada iletişim temelde yazışarak kurulur, kimse birbirini göremez. Hatta yaş ve cinsiyet gibi en temel özelliklerimiz bile görünmez olur... İnsanlar günlük sıradan yaşantılarına nazaran farklı davranış kalıpları edinirler. Böylece tıpkı bir karnavalda maske takıp özel kostümlerini kuşandıklarında yaptıkları gibi, kişiliklerinin keşfedilmemiş yönlerini sunarlar.”²

İşte Brenda Danet'in sözünü ettiği bu “karnavalesk” atmosferi en bariz biçimde barındıran bir örneğe, Ekşi Sözlük adlı siteye değinmek istiyoruz bu çalışmada.

Ekşi Sözlük, <http://sozluk.sourtimes.org> adresinde konumlanmış, kullanımı teknik olarak tüm İnternet sakinlerine açık, *etkileşim* gibi İnternet mecrasının en belirleyici özelliğini alabildiğine kullanan (hatta düpedüz buna dayanan) bir web sitesi. Sitenin hedefi ve algoritması temel olarak, kimi zaman ağır kimi zaman hızlı bir ritimle ucu bucağı belirsiz bir sözlük oluşturmaya yönelik. Elbette gözümüzün önüne hemen gelebilecek olan sözlüklere gerek teknik, gerek içerik, gerekse editor-

yal olarak pek benzemiyor. Sitenin yapısına yazının üçüncü bölümünde daha ayrıntılı olarak göz atacağımız için, şimdilik bu tanıtımla yetinelim.³

Etkileşim Diye, Diye...

Elektronik iletişim mecraları, günümüzde, *etkileşim* (interaktivite) özelliğini hangi doz ve verimlilikle içerdiğiyle tanımlanır oldular. Etkileşim her zeminde değere bindi. İnteraktivite ilkesi üzerinde temellenen sayısal platformlar bir yana, her bir televizyon programında bile etkileşim aranıyor. Etkileşimin izleyici katılımı adı altındaki varyantı (başka bir deyişle telefon bağlantıları, VTR'ler, e-posta alışverişleri, "öyle değil mi" gülücükleri vb.), başkalarına karşı bir üstünlük olarak kabul ediliyor. Neredeyse tamamen etkileşime dayanan bir mecra olarak İnternet'in cazibesinin sırrını aramaya da buradan başlamalı belki.

Etkileşimi, mecra kullanımının ademi merkezileşmesi olarak tanımlarsak bir yığın çatışmayı bir kerede bertaraf etmiş oluruz. Bu muhtemelen etkileşim sorunsalının her yönünü kapsayabilecek bir tanımlamadır. Bununla birlikte biri teknik, öteki yapısal iki engel çıkıyor bu tanımın karşısına. Sorun şu ki bu ademi merkezileşme –yani bir tür sonsuzluk ve herkese açıklık– aslında o kadar da uçsuz-bucaksız sayılmayabilir. Zira sanal cemaatlerin son tahlilde ancak bir teknik altyapı bazında kendilerini ifade ettiklerini biliyoruz. Dediğimizi "lego" metaforuyla açıklamayı deneyelim: Legolarla yapılabilecek düzenlemelerin sayısını hesaplayamayız bile (artık film de çekilebiliyor); ancak neticede legolarla yapılabilecek olanlar legolardan ibaret. Bir başka deyişle aracın ne olduğu bellidir ve bu işin teknisyenlerince sınırlandırılmıştır.

Teknik alanın öznesi olan "teknisyenler"den söz açılmışken bu kez yapısal engel üzerinde de durabiliriz. İnternet dünyası ister istemez kendi elitlerini yarattı ve bu elitler, genellikle sitelerin mutfağında yer alan "*webmaster*"lar oldu. İnternet'te öylesine yapılacak bir gezinti (sörf) bile, işin teknik yönünü üst-

lenenlerle İnternet'i sadece katılımcı olarak kullananlar arasında bir mücadele olduğunu gösterecektir.⁴ Dolayısıyla bu cemaatlerin, organik yaşama ne ölçüde ve nasıl bir alternatif yaratabileceği sorusu, akla geliyor. Öyle ya, hiyerarşi oluşturma biçimi organik yaşamdakinden pek de farklı değil.

Bir başka açıdansa, bu kendine özgü editoryal müdahale⁵ olasılığının varlığı, bu olasılığın olmazsa olmaz kullanımını gerektirmiyor. Bir web sitesi açmanın ya da bir sitede katılımcı olmanın, bazı istisnalar dışında, hukuki herhangi bir engeli olmadığına göre, herkese açıklık ve sonsuzluk olanağı, dolayısıyla da ademi merkeziliğin ta kendisi, İnternet'te var demektir.⁶ "Tıpkı telefon ağı sisteminde olduğu gibi İnternet'e bağlanan kimse de, bir çağrı zinciri başlatabilir, bir ya da daha çok kişiye mesaj yollayıp bunun yanıtını alabilir. Ayrıca İnternet, temel organizasyon aşamasında da ademi merkezidir; çünkü bir kullanıcı –belli iletişim protokollerine de uyduğu sürece– ağların ağı İnternet'e istediği zaman yeni bir ağ ekleyebilir."⁷

Hem ürüne erişimde, hem de ürün sunumunda merkezi olmaktan bu derece uzak bir mecranın; ona bu üstünlükleri sağlayan yüksek düzeyde etkileşim olanağıyla birlikte düşünlüğünde, diğer iletişim teknolojileri arasında sivrilmesine şaşmamak gerekir. Bu anlamda İnternet, 20. yüzyılda iş dışı zamanın giderek daha çok ev içinde değerlendirilmesi sonucunu doğuran iletişim teknolojisi gelişmesinin de son halkasını oluşturuyor.⁸

İnternet kullanımının sık sık asosyalleşme ve kendi kendine hayranlıkla açıklanır olmasını da yine iç mekâna kapanma olgusuna bağlamak mümkün. Kevin Robins bu durumu şöyle özetliyor: "Sanal gerçekliğin yeni teknolojik çevresi içsel ve dışsal dünyalar arasındaki sınırı muğlaklaştırırken, bu iki dünya gerçekliğinin de tek ve aynı olduğu yanılsamasını yaratıyor... Sanal güç sahipliği, maddi ve manevi kendi kendine yeterlilik duygusunu besleyen ve dış nesnelerin reddini içeren ben merkezci bir olgudur."⁹

İnternet kullanımını bu nedenle (yaşamın her alanını tatminkâr biçimde doldurması etkisi nedeniyle), asosyalleşme olarak değil de kendine özgü –"alternatif"– bir sosyal durum

olarak kabul etmek; başka bir deyişle bunu bir tür gerçeklik olarak görüp “sanal gerçeklik” diye adlandırmak –hakkında sağlıklı bir zihin jimnastiği yapabilmek açısından– daha doğru olacak gibi görünüyor. Nitekim bu mecranın daimi sakinlerinin, “internotların (*internaut*)”¹⁰, organik yaşama alternatif oluşturacak cemaatler halinde örgütlenmeye başladığını gözlemliyoruz. Yalnızca bu gözlem bile, söz konusu olgunun “toplumsal” olduğunun göstergesi aslında. Sanal cemaatler konusunda en çok gönderme yapılan çalışmalardan birinin yazarı olan Howard Rheingold’un argümantasyonu da bunun kanıtı: “Sanal cemaatler, yeter sayıda kullanıcının İnternet’teki açık forumlara –yeterli insani duygulanım eşliğinde– yeter bir süre devam eden katılımı sayesinde oluşmuş, siberâlemde kişisel ilişki ağları kurmaya yarayan toplumsal oluşumlardır.”¹¹ “Yeterli insani duygulanım”la donanmış olan internotlar ve onların ortamı İnternet’in, organik yaşamdan farklı olmaması mümkün değil kuşkusuz. Çünkü her bir internot, ayrı ayrı, kendi ekranında yarattığı gerçekliğin tek sahibi konumunda. Kısacası ortada bir “kâdir-i mutlaklık (*omnipotence*)” var. Başka bir deyişle “Gölgelerin gücü adına...” bütün güçleri kendisinde topladığını hisseden/iddia eden bir “çoklu He-man” ortamıyla karşı karşıyayız demektir.¹²

Bu noktada internotların, ya da bu yazıda benimsediğimiz karşılığıyla “netperest”lerin ortak bölenleri konusunda bir şeyler eklemekte fayda var.¹³

“Netperest”, yaşça kesinlikle otuzunu geçmemiş, tercihen de yirminin üç altı, üç üstü bir yaşlarda. Daha çok erkek cinsine mensup. Peki temel tutum ve davranış özellikleri neler?

“Netperest” insanlarla doğrudan ilişkiden hazzetmiyor. Cevap vermek istemediği ya da aptalca bulduğu sorular ısrarla sorulursa, ısrarla yanıt vermiyor. Biraz değil, epey takıntılı. Hem kendinin “ötekilerden” üstün olduğunu “biliyor”, hem de onlardan çekiniyor. Daha çok bilgisayar âlemiyle bağlantılı bir tür teknik bilgisi yoğun. Günümüzde genel geçer her türlü siyasal düşünceden ve girişimden tiksiniyor. Kırkını geçmiş olanların genel kültür diye adlandırdıkları bilgi dağarcığına karşı ilgisiz. Ama, kendine özgü çok ciddi bir kültür birikimi

var. Gelgelelim, bu, sosyal bilimcilerin “popüler kültür” diye adlandırdıkları alanda edinilmiş bir birikim. Sinema, müzik ve televizyonla yakından bağlantılı. Ancak, müzik söz konusuysa, ilgi Spice Girls veya Kral TV kahramanlarına değil. Sinema, söz konusuysa, Titanic ve Cüneyt Arkın’a değil. TV ise, Siyaset Meydanı, Reha Muhtar’a, hatta Can Dündar’a bile değil. Duyguların değil de, akılcılığın ağır bastığı bir ilgi evreni. Tipik bir “netperest” çok da okuyor, ama ekrandan... Onun da bilinçaltı var, ama sanki algoritmik bir bilinçaltı. “Netperest” dedğiniz, aynı zamanda, küreselleşmenin doğal müttefiki. “Yeni Ekonomi”nin mekanizmalarını en kolay yakalayan, hatta önceleyen, gene o, yani “netperest”

“Netperest”lerinki, 68 kuşağından sonra en karakterli, neyi istemediğini çok iyi bilen, en kendine özgü gençlik dilimi. Gizli gizli, tatlı bir intikam şerbetini yudumlamaktalar. Yıllarca –tıpkı öteki kuşaktaki benzerleri gibi– “sivilceli gulyabaniler” olarak küçümsendiler. Şimdi, herkesler onların evrenini merak eder oldu. Öteki kuşaklar, “netperest”lerin becerilerine önceleri kuşkuyla yaklaştı. Şimdilerdeyse “aman, ben geri kalmayayım” telaşı ağır basıyor. Geleceğin gemisinin kaptanlarının çoğu “netperest”ler içinden çıkacak.

Ekşi Sözlük: Kutsal Bilgi Kaynağı

İlk kez 15 Şubat 1999’da internotların hizmetine sunulan Ekşi Sözlük, ele aldığımız kavramları açıp somutlamamıza yardımcı olabilecek bir ortam. Ekşi aslında dünyada biricik. Gerçi MUD (Multi-User Dungeons – Çok-Kullanıcılı Zindanlar) adı verilen ortamları Sözlük’e benzetmek mümkün. Fakat MUD’lar, web’le değil kayıtlı bütün kullanıcılara yüklü özel programlarla çalıştığı için Sözlük’ten farklı olduğunu söyleyebiliriz. Ekşi Sözlük, web ortamını, anlatacağımız biçimde kullanan yegâne site. Halihazırda çok sayıda kullanıcısının varlığı, her gün binlerce tık alışı, binlerce başlık ve on binlerce “entry”¹⁴ içermesiyle hacmi her geçen gün genleşen; buna paralel olarak veri tabanına eklenen çeşitli teknik yeniliklerle karşısında geçi-

rilen zamanı da gittikçe arttıran ve belki de artık kurucularının da (edi: SSG¹⁵ ve tör: *clairvoyant*¹⁶) denetiminden çıkmış olan bir tele-mekândan söz ediyoruz Sözlük deyince.

Adı geçen kurucuların, birkaç dostlarını da yanlarına katarak başlattıkları bu “oyun”, aslında salt niceliksel olarak değil niteliksel olarak da göz alıcı özellikler taşıyor. Kayıtlı kullanıcıların¹⁷ her birinin Sözlük’e yeni madde açma ya da zaten açılmış olan maddelere yeni *entry* ekleme hakkı var. Ekşi’nin bildiğimiz sözlükten asıl farkı da bu noktada ortaya çıkıyor: Ne girecek madde başlıklarında (birkaç istisna ve Türkçe karakter kullanımı dışında) ne de *entry*’lerde herhangi bir sınırlama yok. Dolayısıyla çerçevesi önceden belirlenmiş bir tümel metinden söz edemiyoruz; ancak hangi kullanıcının, ne zaman hangi *entry*’yi girdiğini Sözlük’ün teknik özellikleri sayesinde rahatça takip edebiliyoruz. Bu da –meraklısına– bir hayli zengin bir “çapraz okuma” olanağı sunuyor.

Böyle bir yapının ortaya çıkardığı görüntü gerçekten de incelemeye değer. Burası, her türlü anlatı nesnesinin ortaya sürüldüğü; dolayısıyla bir tür ortak âlem ya da içinden çıkılması handiyse olanaksız, oldukça girift bir kırkambar. Aslında daha İnternet’in yayılmaya başladığı sıralarda açığa çıkmış olan “Herkesin anlatacağı bir öyküsü vardır.” meâlindeki slogansı ve tahrik edici tavrın bir uç noktası bu. Poster’a bakılırsa “(İnternet’teki) anlatı patlaması matbaadan ya da elektronik medya yaygınlaşmasının ilk döneminden de farklı bir teknolojiye dayanır: ucuz, esnek, kolay ulaşılır ve hızlı. Bu teknoloji, ademi merkeziliğe dayanan telefon ve onun –yayıncılık modelinin sayısız alımlayıcılık avantajını da barındıran– çok sayıda mesaj üretme özelliğini birleştirir.”¹⁸

Mark Poster’ın “anlatı patlaması” dediğinin Sözlük’te her bakımdan yaşandığını söyleyebiliriz. Ancak yine de bu “sınırsızlık” ve “kuralsızlık” vurgusunu yaparken Sözlük’ün bazı konu ve zamanlarda kimi “gem vurmalara” da gebe olduğunu gözden kaçırmamak gerekir.¹⁹ Sözlük’teki toplumsallaşmanın, kısmen büyük harfli Uygarlığa öykündüğüne kısmen de kendine özgü bir uygarlık yarattığına da tanık oluyoruz. Nitekim bu uygarlık sentezine uyumsuzluk gösterdiği durumlarda kimi

kullanıcıların “kuraldışı” *entry*’leri²⁰ –kurucular tarafından– silinebiliyor ya da o kullanıcının kaydı –istenirse o güne dek girmiş olduğu *entry*’lerle de birlikte– tümünden kaldırılabilir. Yazının başlarında “elitler”den söz edişimizin nedeni de buydu: Bazı He-Man’lerin kılıcı, diğerlerinininkinden daha keskin olabiliyor.

Sözlük’ün bütün bütüne bir imece ürünü olup olmadığı meselesini ilerde tartışacağız; ama bir yanlış anlamayı şimdi den önlemeli: Ekşi, bir dergi ya da mevkute değil. Çünkü belli aralıklarla güncellenme durumu yok. İnternet bağlantısı ve Sözlük kullanıcı kaydı olan herkes istediği anda *entry*’sini girebiliyor ve o *entry*, yerini anında alıyor. Dolayısıyla bildiğimiz anlamda bir yayıncılık etkinliğinden söz edemeyiz Sözlük’ten bahsederken. Bu durum, İnternet’te ortaya çıkan (çıkmayan mı demeli!) yeni editoryal özelliğin ta kendisine işaret ediyor: Ya hiçbir editoryal müdahale yok ya da varsa bile bu ancak tesadüfi. 24 saat hiç durmadan güncellenen Ekşi Sözlük’ten zaten uzun boylu ve kararlı bir editoryal denetim de beklenemezdi.

Ekşi Sözlük’ün en dikkate değer yönü dili ve bu dilin örgüsü. Sözlük zaten hiç durmaksızın el birliğiyle madde madde inşa edilmekte olduğu için kıpır kıpır bir şey; dilin taşıyıcısı zemin “yürüyor” Bu durumun sonucunda, “nefes nefese” bir anlatı ürüyor. İkinci özellikse sözcük seçimleri ve ifade stratejilerine ilişkin: Bir maddeden ötekine sıçrarken, bir tür küçük patlayışla yeni bir madde açılırken sanki ekranın köşesinden bir el, ironi tozu serpiyor. Sözlük’ün ağzı bozuk. Bütün Sözlük, tek bir çarpık gülümsemeden ibaret gibi. Ama esasen gülümsemenin ele gelir, kalıcı faileri yok. Kimse hep orada değil; herkes “takılıyor” Gelgelelim infilak etmiş ve nasılsa parçalanmış olarak havada asılı duran bu “yürüyen” işbirliği, birtakım net ortak tercihlere dayanıyor: Sözlük yazarları konuşma dilinden yana, yazı dilini itici buluyorlar. Onlar için ekranlar sanki birer yüz. O halde, görüşme yüz yüze. Hitap yazı ile yapılsa da, esasen bir konuşma. Yazı dilinin burada yeri yok. Kaldı ki yazı onlara göre boş gururdan ibaret.

Akla bir savcı sorusu geliyor: Yazarlarının kendilerini lumpen entelektüel olarak tanımlamakta sakınca görmedikleri bu

girişimin amacı ne? Hedef, yalnızca kafa mı bulmak? Sakın her yeni maddeyle, alttan alta başka bir iddia dayatılıyor olmasın! Sakın, bilmeden, “siberedebiyat”ın boyatışına tanık olmayalım!

Notlar:

- 1 Ekşi Sözlük jargonunun joker sözcüklerinden olan “hede hödö”, “vesaire” kelimesinin yerine kullanılacağı gibi, ne söyleneceği tam olarak akla gelmediğinde de dillere dolanıyor. (Sözlük kullanıcısı **synthetic**, Sözlükteki, “**hede hödö**” maddesine şöyle yazmış: “sözlükte bir chok yerde hedeleyebileceğiniz hödöler”.)
- 2 Brenda Danet, “Text as Mask: Gender, Play, and Performance on the Internet” , Steven G Jones (der), *Cybersociety 2.0: revisiting computer-mediated communication and community*, California, Thousand Oaks, Sage Publications, 1998, s.131.
- 3 Biz yetiniyoruz ama Sözlük’ün kurucularından SSG bizi dürtüyor. “**ekşi sözlük**” maddesinde Sözlük’ten sonra yaşamının nasıl değiştiğini şöyle tasvir ediyor: “açıldığı tarihten bugüne kadar oluşumuna katkıda bulunmuş 1000’den fazla yazarıyla, kendi içinde oluşturduğu alt-kültürüyle, “doğru” kavramının aslında ne kadar değişken olabileceğini ve bilgiye aslında ne kadar farklı açılardan bakılabileceğini tamamen kontrolsüz bir şekilde açığa sermiş, açıldığı tarihten yıllar öncesinde içimde tomurcukları yeşermeye başlamış “tamamen alakasız ve gereksiz fakat gigantic bir bilgi hazinesi”nin gerçekleşmiş ve teknoloji sayesinde tahmin etmediğim kadar üst katlara taşımış minik ve basit program parçası (...)tüm bunların dışında sözlük olmasaydı belki hayatım boyunca yüzünü bile göremeyeceğim sevdiğim birçok insani tanıma fırsatı yaratmış, aynı fırsatı başkaları için yarattığına defalarca şahit olduğum, -eskiler bilir- beraber büyüttüğümüz, içinde binlerce farklı anı barındıran, bir gün hacker’in biri gelip database’i silse, biri kodu calip unutsa da üzerimdeki etkilerinin kolay kolay kaybolmayacağı, kaybol-sa da asla unutmayacağım harikulade eser...”
- 4 Sözlük’te yazan **athoscranos**, **veritabanı yöneticisi** maddesinde sıkı bir gözlemde bulunuyor:
“kendilerini database admin olarak çağırma larının gerisindeki nede nin, database yöneticisi tanımının apartman yöneticisi tanımını çağırış tırarak bu güzide mesleğe gölge düşürmesi olduğu loncasız meslek örgü tü. kahveyle beslenen uygulama geliştiricilerin aksine, uzun süren veritabanı sorgularının ve güncellemelerinin arasında doğan geniş boş luk dilimlerinde whooper yiyerek, burunlarını karıştırarak ve limp biz-

kit dinleyerek varlıklarını sürdürürler. Sürü olma eğilimi gösteren kodlayıcıların aksine, bireysel takılmaktan haz duyarlar. Kızdırıldıklarında ısırmaları da indeks kullanılmadan yapılan sorgular karşısında kullanıcıları tabloları düşürmekle tehdit edip azarlayabilirler.”

5 Kendine özgüllüğü özellikle de “rastgele” oluşundandır diyebiliriz. Çünkü genellikle web siteleri –en azından şimdilik– kendilerini çok formel yayın mecraları olarak görmüyorlar. Bu nedenle yazılı mecralardaki geleneksel “ince eleyip sık dokuma” özelliği İnternet’te pek görülüyor. Rastgele olması bundan.

6 Değil mi ki kaç tane birey varsa o kadar gerçeklik algısı son zamanlarda hâkim oldu, o halde “sonsuzluk” bahsini bir de metni alımlayanlar açısından düşünebiliriz. Tek süper gücün kâğıt olduğu zamanlarda, bir metnin referansları, en azından fiziksel olarak o metne oldukça uzakken; hipermetin (hypertext) eşliğindeki çift kutuplu dünyada, bizatihi metnin kendisi üzerinden, “hiperbağlantı (hyperlink)” marifetiyle, başka metinlere “aynı fiziksel ortam içerisinde” ulaşmak mümkün olabiliyor. Bu da yine bir hipermetnin sınırlarıyla, kâğıttaki metnin sınırları arasında –birincisi lehine– bariz bir fark olduğunu gösteriyor. İhtiyatlı olmak için, hipermetinleri –referansları itibarıyla– “sonsuz” addetmeyelim; ama sonsuzluğa yakınlığının kâğıda göre fazla olduğunu da vurgulamış olalım.

7 Mark Poster, “Cyberdemocracy, Internet and the Public Sphere”, David Porter (der), *Internet Culture*, New York, Routledge, 1997, s. 204.

8 “Günümüzde serbest zaman etkinliklerinin gittikçe ev merkezli bir duruma gelmesi, ev dışı eğlencelerin yerini ev içi eğlencelere bırakması, televizyonun yanında *do-it-yourself* etkinliklerinin çeşitlenmesine yardım etmiştir... serbest zaman harcamalarının büyük bir kısmı, sesli ve görüntülü yeniden üretim donanımları, telekomünikasyon ve bilgisayar teknolojilerine yapılmaktadır.” (Filiz Aydoğan, *Medya ve Serbest Zaman*, İstanbul, Om Yayınevi, 2000, s.129).

Televizyon, radyo ve diğer tüm elektronik iletişim araçlarının her geçen gün daha da sık ve derin bir biçimde İnternet’e öykünmeye başlamasını da buna yormak mümkün. Özellikle de sayısal televizyon platformları, reklam ve tanıtım yöntemlerini de “etkileşim” kavramına ve “evimizin rahatlığı” klişesine dayandırmaktadırlar.

9 Kevin Robins, “Cyberspace and The World We Live In”, *Cyberspace / Cyberbodies / Cyberpunk: cultures of technological embodiment*, Mike Featherstone ve Roger Burrows (der), Londra, Sage, 1995, s.144.

10 “Sibernot (cybernaut)” ya da “siborg (cyborg: cyber organism)” olarak da anıldıklarını belirtelim. Aydın Uğur’un, kızıp, “netperest”lerden

bahsettiği de oluyor. (Netperest'in kısaltılmışı ise "NP")... deyip geçmeyin. Bu bilgi metnin ilerleyen bölümlerinde işinize yarayacak.

- 11 Howard Rheingold, *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*, (Reading MA: Addison-Wesley, 1993), s. 5'ten aktaran Shawn P. Wilbur, "An Archeology of Cyberspaces: Virtuality, Community, Identity", David Porter (der), *Internet Culture*, New York, Routledge, 1997, s. 7.
- 12 Toplumsal cinsiyet analizi yapmaya bu makalede yerimiz pek yok; ancak She-ra'ların da He-man'ler karşısında –organik yaşamdakine oranla– artık daha atak davrandığı notunu düşmüş olalım.
- 13 İnternetlerin ortak özelliklerinin ele alındığı bu kısmın ilk versiyonu için bkz. Aydın Uğur "Selam Olsun Geek'lere" (Medyakronik, 2000'in bir yerinde).
- 14 Sözlük'teki en küçük yazı birimine "entry" deniyor. Başka bir deyişle, Sözlükçülerin yaptığı iş temel olarak "entry girmek". **Entry** başlıklı maddeye **lord aragorn** şunları "girmiş":
 "sözlükte adam gibi kullanıcı olmak için belli bir miktarda ödenmesi gereken bağış, ya da sözlük olayında kendini ispatlama çırpınılarının hissedilen ilk tekmeleri....ay ay ay beeeey, bak bu tekmelemeye başladı...nea? nasi tekmeliyo yani? - ne demek nasi lan eşşoolu, çıkarın lan beni buradan...."
- 15 **ssg** Sözlük'ün patronu konumunda. *blackwind* onun hakkında şöyle demiş:
 "coder kişi " seni seviyorum gaye " nin kısaca yazılmışı (...) beni mümkün olduğunca hayatından uzak tutmaya çalışan kurum kuruluş:"
chete'nin "ssg" tanımlaması biraz daha aydınlatıcı:
 "muhabbet adamı, gönül adamı, teknoloji adamı, düşünce adamı, bilim adamı... nickini açıklamayan adam. (ya da eskiden açıklamıyordu.. ne ish? gaye maye? hani vuruyodun?) esbbs cosysopu. hitnet te koordinatör. coder. wolverine. off.. taptiim adam.. :) hade lan.. sprite.. ae. eskişehir. basketbol, asist, doors, .. hmmm.. uzun oldu.."
- 16 Diğer patron **clairvoyant'ı**, **cobra**, şöyle tarif ediyor:
 "chattin 24 saat online olan iki adamından biri (diğeri de ssg 'hatırı kalmasın') her zaman yardıma hazır bir insan (tabii sorun computersa) ama birinden nefret etmeyedursun (aman ha sakının) tek derdi ssg den uzak olması kısacası harika bir insandır...(kıskanma ssg)"
- 17 Kullanıcı kabulü tamamen Sözlük'ün kurucularının inisiyatifinde. İstemedikleri ya da gerekli görmedikleri zamanlarda kimseyi sisteme dahil etmeyebiliyorlar.
- 18 Mark Poster, "Postmodern Virtualities", *Cyberspace / Cyberbodies /*

Cyberpunk: cultures of technological embodiment, Mike Featherstone ve Roger Burrows (der), Londra, Sage, 1995, s. 91.

19 Bu konuda Sözlük'teki sayısız örnekten bir seçme yapmak gerekirse, **g.tümüze girecek entryler** maddesinde b23 adlı kullanıcı yazmış:

"sözlüğün cia tarafından izleniyor olması olasılığı söz konusu, dolayısıyla girilen her entry aleyhte delil olarak kullanılabilir. sözlüğü incelemeye tabi tutacak bir şahıs, örneğin bir cia analisti, bir sürü voltranın gönüllü bir şekilde ortalığa saçtığı şahsi bilgilerini elde etme fırsatını bulacaktır ki bu fırsat social engineering bazında az bir fırsat değildir. ayrıca bilgiler entrylerden oluşan bir database halinde depolandığından kronolojik inceleme de mümkün, bir kullanıcının girdiği entryler tarih sırasıyla incelendiğinde söz konusu kişinin belli bir seviyede zihinsel aktivitelerinin kronolojik bir haritası elde edilebilir. sözlüğün herkese açık olduğu göz önüne alınırsa bu noktada kritik husus tüm bu bilgileri organize edilmiş, taranabilir bir database olarak elinde bulunduran sözlük adminlerinin bu bilgileri ve voltranların mail adresleri ve şifre'lerini bir "üçüncü şahıs"a en azından database formunda iletmemeleridir."

eyco ise aynı maddeye girdiği entry'de şöyle söylemiş:

"eğer burayı kaale alıp da okuyan 'g.te entry sokucular' varsa, birinci olarak bakmaları gereken başlık. işbu bağlamda; bu başlığın, içindeki entrilerin ve buraya verilen bkz'ların varlığı ispiyonculuktan başka bir şey değil."

yeni gelenlere öğütler adlı diğer bir başlık altındaysa **elmyra**

"bu entry'ye baktım ve düşündüm acaba öğüt verebilecek kadar kıdemli miyim diye... ama en azından yeni gelenlerin yazmadan önce iyi düşünmeleri gerektiğini savunuyorum."

Derken **abani** daha "ciddi takılmış":

"evet, sözlüğümüz... yani kutsal bilgi kaynağımız... insanın bildiği ya da tam bilmediği ama hakkında bilgi almak istediği eklemesi, yeri geldiği zaman dozu iyi ayarlanmış minik bir geyiğin döndürülmesi, görüşlerin aktarılması, ufak tefek notların eklenmesi bunların hepsi ama hepsi çok güzel... ama bazen bazı entryleri okuduğumda bi yere kadar diyorum... ha elbet hepimiz zaman zaman bazı şeyleri abartıyoruz ve kendi kendimize de çok ileri gittin diyoruz... sanırım hepimiz bunu yapmalıyız... ve bir de şu var dikkate alınması gerekenler içinde, herkes aynı şeyi düşünemez, aynı şeyi sevemez, aynı şeyi savunamaz, zaten bunun olabilmesi için herkesin tek kalıptan çıkmış olması gerekirdi ki bu da imkânsız ... ama önemli olan bu ayrılıkları doğal bir sabırla ve doğal bir tepki ile abartmadan takip etmek... sonuç olarak burası bir

sözlük, ve sözlüğün kelime anlamı ise, bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasına göre alarak tanımlamalarını yapan, açıklayan veya başka dillerdeki karşılıklarını veren kaynaktır... ve bu kelime anlamı içinde hiç bir şekilde geliniz burayı hipodroma çeviriniz, geliniz burayı argohaneye çeviriniz, geliniz burayı geyik sahası yapınız, geliniz burada ilanı aşk yapınız, geliniz burada açık yakalama yarışı içine girip birbirinize hakaret ediniz diye ibareler yoktur... bunları da dikkate alınız... evet sözlük edi ve tör'ün... ama zamanla biz de sahiplendik, hepimizin dedik... ve belli saygı, sevgi ve anlayış kuralları içinde öyle kalsın ...”

ssg, sözlüğün konsept limitleri maddesinde buyuruyor:

“başka bir sözlük user'ına hakaret niteliği taşımayan her türlü bilgi kimsenin 'bahsedecek bunu mu buldunuz' yargılaması yapmaya hakkı yoktur onu yapana kadar daha değerli bir şey üretiniz ve daha çok takdir görünüz ... (bkz: batacak yer arayan insan modeli)”

20 legal entry örnekleri maddesinde Sözlük'ün “racon”una dair birkaç açıklamada bulunuyor. Bunlardan bir tanesi şöyle:

“Bütünleme... sözlük'te bir başlık aynı zamanda bir ifadedir ve tüm entryler bu ifadenin bir parçasını oluştururlar. dolayısıyla daha önce yazılmış bir entry'yi devam ettirmek o entry'yi legal bir entry yapar.. örn: laetitia casta aşırı güzel göğüsleri war.. (abaza salya 21.12.2000)

bu hatalı bir entry'dir.. ama şu entry'den sonra geldiğinde doğru olur: laetitia casta 1. manken hatun... (fiktif 21.12.2000) 2. çok güzel göğüsleri war... (johannesburg 21.12.2000) Benzer bir durum ilk entry'nin tanım olup geri kalanının fikir yürütmeden ibaret olduğu başlıklarda sıkça rastlanabilir. (bkz: starwars ve star treki bilimkurgu sanmak) Dolayısıyla bu tur bir kullanımda dedirten başlık, hissettiren entry, titreten dildo gibi soneklere gerek kalmaz. okuyan zaten bu akıştan rahatsız olmaz “ulan foruma mi geldik” demez. bir kompozisyonun parçaları oluşmaktadır çünkü ... (bkz: romantik bitişler)

II. BÖLÜM
GÜNLÜK HAYATIMIZIN
BEŞİĞİ: KENT

Tarih Tahterevallisinde Ankara-İstanbul

Bu, nesnellik iddiası taşımayan bir yazı. Ömrünün son otuz yılı üniversite etrafında örülmüş bir orta sınıf üyesinin ben-merkezci bakış açısıyla kaleme alınıyor. Yazarın kuracağı Ankara-İstanbul karşılaştırması alabildiğince kişisel önceliklere yaslanıyor. Bizdeki burjuvalaşma serüvenine ilişkin, sınırlı da olsa, bir tanıklık getirebilirse, ne âlâ.

Yazar Ankara'da yaşamış olmaktan memnun nadir İstanbullulardan. Üç yıllık bir Paris arasını saymazsak, 1970'ten 1989'a, yaklaşık yirmi yıl, Ankara'da oturmuş. Öncesi yirmi, sonrası on yıl İstanbul. Toplam elli yıllık ömrün kentleri, bunlar. Çocukluk ve ilkgençlik ile orta yaş İstanbul'da. Aradaki üniversite ve çalışma hayatının ilk evresi Ankara'da. Tersisi olsaydı, bu denli iç rahatlığıyla Ankara'nın hakkını helal eder miydi, bilinmez.

Lise bitmiş. Dünyada 68 olayları yaşanmış; bizde de izdüşümleri sürüyor. Yaşıtlarımın çoğu gibi siyasal/sosyal konulara meraklıyım. Babam siyasetin içinde. Yakın çevrede birçok yazar, çizer, öğretim üyesi. Üniversiteye İstanbul'da devam etmeli mi? Gönlümü çelen belli bir okul yok İstanbul'da. İstanbul Teknik Üniversitesi zaten konu dışı. İstanbul Üniversitesi ise özel bir cazibe taşıyor. Köklü, heybetli, ama elime gelen bir çizgisi yok. Dev bir eğitim makinesi gözümde; o kadar. Güzel Sanatlar Akademisi (Mimar Sinan'ın atası) ise o sıralardaki arayışlarıma denk düşmüyor. Kalır, Robert Academy. Henüz Boğaziçi olmamış. Daha çok Amerikan kolejlerinde okumuşların tercih ettiği, kapalı devre yaşayan, mühendislikleri güçlü, esasen İstanbul

şirketlerine eleman yetiştirmekle yetinen, küçükçe bir kuruluş. Adı üniversite bile değil.

Ankara'da ise, Siyasal Bilgiler bir fakülte, ama tek başına bir üniversite şöhretinde. Hacettepe yeni kurulmuş, ama bir performans harikası olarak anılıyor. ODTÜ henüz genç, ama çok iyi yetişmiş, genç kadrosu ve kendini uluslararası camianın parametreleriyle tanımlaması göz kamaştırıyor.

Ne var ki, bütün bir hayat çizgisine karar verme noktasında, tek kıstas üniversitelere dair fikirlerim değil, elbette. Kentler de başlı başına, ağırlıklı bir faktör o yıllarda, bu satırların yazarı için.

İstanbul, 60'ların sonu, 70'lerin başında kendi tarihinin oldukça tatsız bir döneminden geçiyor. 50'lerin ortasına kadar kentin önemli bir rengi olan Rumların 250.000'i bulan nüfusu hızla eriyor. Bakırköy, Etiler, Boğaz, Bağdat Caddesi gibi yeni merkezler henüz biçimlenmemiş. Eski merkezler –Beyazıt, Ak-saray, Eminönü, Beyoğlu, Şişli, Teşvikiye– duraklamada. Yeni bir açılım vaadi taşımıyorlar. Kent sanki yerinde sayıyor; kimi yanlarıyla da geriliyor. Trafik durmuş; altyapı köhneleşmiş. Ülkenin siyaset sahnesinde bir sürü yeni konu, yeni çözüm önerisi. İstanbul'un kulakları sanki bu yeni laflara hepten tıkalı. Hem de pişkin: Tüketiyor sadece, üretmiyor. İstanbul'da canlı, yalnızca şiir var: Edip Cansever'i, Turgut Uyar'ı, Melih Cevdet Anday'ı, Oktay Rifat'ıyla...

Ankara ise, ülkenin geleceğini temsil ediyor, gibi. Ülkenin kalkınması için kafa orda yoruluyor, temel kararlar orda alınıyor, geleceğin talipleri orda. Özveri, akıl, sistematik düşünce, dünyayla bütünleşme fırsatı sanki Ankara'da yoğunlaşmış. Belki ki, böyle düşünen bir tek ben değilim. ODTÜ'de sınıf arkadaşlarımla önemli bir kısmı okumak için kalkıp Ankara'ya gelmişler. Maliye müfettişi, Merkez Bankası ya da Devlet Planlama Teşkilatı uzmanı, ya da akademisyen olmayı düşünüyorlar. Para değil ilk öncelikleri. Ülkenin yürümeyen bir şeylerini düzeltmek. Zaten daha şimdiden işe üniversiteyi düzeltmekle başlamaya niyetliler: Forum üzerine forum düzenliyorlar, yeni boykotlar tasarlıyorlar. Ankara, o yıllarda, insana bir şeyler ürettiğini sandırıyor. Hem şairi de eksik değil. Cemal Süreya,

İlhan Berk, Cahit Külebi, Tahsin Saraç, Attilâ İlhan, Enis Batur orda.

60'ların ikinci yarısından başlayın, 80'lerin başına gelin: O yıllarda Ankara İstanbul'a kıyasla daha bir "entelektüel" dururdu. "Nezih" arayışlara daha çok karşılık verirdi. Tiyatronun ülkedeki merkezi Ankara'ydı. Hem Devlet Tiyatroları, hem de AST (Ankara Sanat Tiyatrosu) gibi, avangard yapıtlar sahneleyen girişimler Ankara'nın övünç kaynaklarıydı. Benzer bir durum klasik müzik alanında da gözlenirdi. Devlet Opera ve Balesi'nin İstanbul'da karşılığı Belediyeninkiydi ve oldukça sönüktü. İstanbul, Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası boyutlarında ve kalitesinde bir formasyondan yoksundu. İstanbul Devlet Senfoni Orkestrası'nın kurulması için 80'leri beklemek gerekecekti. O yıllarda müzisyenler hep Ankara izleyicisinin, İstanbul'dakilere kıyasla çok daha bilinçli olduğunu söyler, dururlardı. Gerçekten de plağın, kasetin zor bulunduğu, CD'nin olmadığı bir ortamda Klasik Batı Müziği sevenlerin bir ayını gibiydi, Cumhurbaşkanlığı Senfoni'deki Cuma akşamları. Siyasetin, hariciyenin, öğretim üyelerinin, basının kaymak tabakasıyla, üniversite gençliği, konservatuvar öğrencileri başta olmak üzere, konser salonunun fuayesinde her hafta yeniden karşılaşılırdı. Geçen haftalarda gelmemişlerin sağlıklarından sual edilir, dostluklar tazelenirdi. Hiç tanışmamışlar, gözlerinin hatırladıklarının yine orada olduklarını görünce içten içe sevinir, bir tür cemaat sıcaklığını paylaşırlardı.

Sadece müzik sevmezdi Ankara'nın kalbur üstüsü, çok da okurdu. İstanbul, 50'lerin sonunda kapanan, Beyoğlu'ndaki Mavi Köşe boyutlarında kitapçılara kavuşmak için neredeyse otuz yıl bekledi. Oysa Ankara 70'lerin ortalarından sonra Türkiye'nin en büyük kitapçısının, Dost Kitapçısının Karanfil Sokak'ta açılışına tanıklık ediyordu. Koskoca İstanbul öylesi bir mekânı henüz besleyemiyordu. Gerçi, Ankara'nın koşulları insanları kitap okumaya daha çok sevk ediyordu, denebilir. Mesafeler kısaydı. Gece çıkılacak çok yer yoktu. Lokantalarda yemeye para pek yetişmezdi. Gerçekten de, 70'lerin başında, ilk Ankaralılık yıllarımda gördüğüm ev içlerinin hemen hepsinde bolca kitap göze çarpardı. İstanbul salonlarındaysa kitap mev-

cudiyeti daha ender bir durumdu. “Fer forje” ince profillerin taşıdığı, rafların takılıp çıkarılabildiği ucuz kütüphaneler hemen hemen her Ankaralı öğrenci odasının demirbaşı gibiydi. Hazır eviçlerinden açılmışken, ömrünün ilk 19 yılında yalnızca İstanbul ve biraz da Bursa görmüş biri için Ankara orta ve üst sınıf evlerinin sunduğu hoş bir sürprizden de söz edeyim: Şömineden. İstanbul’da hâlâ pek ender görülen ve hakkı verilme-yen bir mimari unsur, şömine. Oysa, Ankara’da bayağı bir kul-lanılırdı. Ev içleri, biraz da şöminenin –bir tür simetri dikte eden– varlığından ötürü bana hep daha düzenli ve sıcak gel-miştir. Bu izlenimde, ev ziyaretlerinin İstanbul’a kıyasla çok da-ha sık olmasının, herhalde, payı büyüktür. Daha önce de dedi-ğim gibi, Boğaziçi yok, seyranlık yer az, doğru dürüst lokanta nadir, para sınırlı. Ankaralıya evlerde, dostlar eşliğinde gönül eğlendirmek kalırdı...

Bu yüzden olsa gerek, Ankara evleri, benim belleğime sa-dece aile yuvaları olarak değil, keyifli buluşma gecelerinin sah-nesi olarak da nakşolmuşlar.

Okumuş Ankaralı; üniversitelisi, hariciyecisi, sanatçısıyla, esasen devlet memuruydu. Gerçi biraz eleştirel, biraz dik kafa-lydı ya, yine de memurdu. Maaşıyla, gönlü aksa da, yurtdışı gezisi pek kolay girişebileceği bir iş değildi. Buna karşılık, mo-dern anlamda iç turizmi ilk başlatanlar yine Ankaralıları oldu. Güney Ege sahillerini, Antalya’yı ilk onlar gün ışığına taşıdı. Gerçi Mavi Yolculuk İstanbullu Eyüboğlu tayfasının icadıydı, ama İstanbul duymuş, lakin hemencecik taklide yeltenmemişti. Niye yeltensin ki? Sayfiyeler kentin hemen yanı başındaydı. Adalar’dan, Modalar’dan, Caddebostan’dan, Boğaziçi’nden, Ye-şilköy’den hâlâ denize giriliyordu. Bütün Bağdat Caddesi civa-rı yazlıkçı semtleriydi. Kalkıp güneye inmek gereksiz, uzun bir maceraydı. Oysa Ankaralı için öyle mi? Eğer İstanbul’da aile-nin bir kolu bir yazlık olanağı sunmuyorsa, güney hem daha ehven, hem daha oyun doluydu. O yüzden, güneyin kitlesel kâşifleri Ankaralılarıdır.

Ankara’nın genel hatları da insaniydi. Kentin, bir iki nokta-sı dışında, anıtsal görüntüsü pek yoktu. Üst ve orta sınıfın ya-sadığı semtlerde sokaklar genellikle ağaçlıydı. Evler bitişik ni-

zam içinde değildiler; hiç değilse bir bahçe yavrusuyla çevriliydiler. Sokaktan geçenin üstüne üstüne gelmezlerdi. Kentin çeperlerinde Amerikanvari siteler henüz kurulmamıştı. Varsa, yoksa Or-An. O da Doğu Bloku seçkinlerinin bir araya toplandığı köy irilerini andırırdı. Genel hatlarıyla mütevazı, ama özenli bir kentti Ankara, 70 ve 80'lerde. Dökülüyor duygusu veren yeri azdı. Gecekonducular İstanbul'unakilere kıyasla daha bir köy evi edalıydılar, asla eksik olmayan kavak ağaçlarıyla. Gecekondu sakinleriyse daha çok İç Anadolu göçmeni. Kentte, servis sektörünün elemanları bunlar arasından çıkardı. Kadınlar kentli görüntüsünü nasılsa hemen kaparlardı. Erkeklerin sınıf atlamak için özel bir gayretleri yok gibiydi; köylülüklerine sıkı sıkıya sadık kalmaya niyetliydiler. TBMM oturumlarında Genel Kurul içinde gel-git işini üstlenen, frak giydirilmiş kavasların bacaklarını aç aça, frakın çatal kuyruğunu zıplata zıplata dolanışlarına tanık olmuştum bir keresinde. Görülecek şeydi.

İstanbul'un seslerine alışmış bir kulağa Ankara sesleri çok kaba gelmişti. Dolmuş şoförlerinin konuşmaları, garsonların hitapları bayağı irkiltmişti, önceleri. İstanbul'un "siz" dediği yerde, bunlar –biraz da yakınlık tınısıyla– "sen" diyorlardı. Zor alışmıştım.

Zor alıştığım şeylerden biri de "hamburgersizlik" olmuştu. İlaç için, koskoca kentte bir Atlantik'in, bir Pasifik'inki gibi hamburger yapan yer yoktu. (Unutmayalım: MacDonald'a daha on beş yıl var...) Yapmayı beceren, demiyorum. Yekten yapan yoktu. Başkent bilmediği, tek bir yerde bile satılmayan şeyler arasında keşkül, tavukgöğsü, acıbadem kurabiyesi de vardı. Tek –o da felaket– muhallebicisi, Ulus'taki Akman'dı. Pideci, kebabçı ise gırla. Ankara yemek yemeyi sonradan öğrendi. Bence, sinemayı da. Hem sinema salonu azdı, hem de kimi filmler Ankara'da vizyona bile girmezdi. Anlaşılan, seyir sanatlarına ilgi –devlet desteği olmayınca– kurumları yeterince besleyecek boyutlarda değildi. Şimdi kendi film festivalini oluşturdu, götürüyor; o başka...

Ankara'nın duraklama devri 80 Eylül'ünde başladı. Siyaset sustu. Üniversite en büyük darbeyi Ankara'da veda. ODTÜ İda-

ri Bilimler, Siyasal Bilgiler, Ankara Hukuk, 12 Eylül'ün gözü kapalı tırpanlamasına hedef oldu. Öğretim üyeleri İstanbul'a hicrete başladı. Şairler de terk etti Ankara'yı. O biraz eleştirel, biraz dik kafalı devlet memurları ortalıktan çekildi. Basın bakımından başkentin önemi azaldı. İstanbul ve günlük yaşam havadislerine öncelik verildi. Basının iddialıları İstanbul'a döndüler. Derken özel televizyonlar ortaya çıktı; kamuoyunun ağırlık merkezi tamamıyla İstanbul'a kaydı. Özal ile birlikte dışa açılma hızlandı. Eskiden dünyaya yüzünü ilk dönen Ankara olurdu. Bu sefer İstanbul oldu: Ticaret üstünden küreselleşme sürecine ite-kaka dahil olmaya başladı. Birikim elle tutulur hale geldi. Hepimizin tanıklık ettiği dönüşümler birbirini izlemeye koyuldu. Festivaller patladı, kentin kokusuna *jazz* sindi. Dünya mutfakları parası olanlara açıldı. 90'larda Doğu Bloku'nun çözülmesiyle, coğrafya 3000 yıllık hükmünü yeniden icra eder oldu: İstanbul mal, para ve insan kavşağında durduğunu hatırladı.

Şimdi terazinin İstanbul kefesi ağır basıyor. Üstelik, artık, sadece tüketmiyor, üretiyor da. Ankara ise frenleyen konumunda. Ülkenin geleceğinin tohumları artık İstanbul'da atılıyor, günahı ve sevabıyla.

Ankara, canım Ankara...

Yeni Bir Yaşam Gramerine Doğru

Kırk yedi yaşındayım. 1998'de Türkiye'de kırk yedi yaşında olmak, dünyanın bir başka yerinde kırk yedi yaşında olmaya benzemiyor. Burada, bu yıl, bu yaş, bir bakıma, ciddi bir ayrıcalık demek. Toplumsal "kırılma noktası"nın hem öncesine, hem de sonrasına tanık olmuş olmak, demek. Toplumsal dönüşümün gündelik hayata dışlerini geçirmeye başlaması 1960'lara denk düştüğüne göre, bu, "önce"yi bilen son kuşağın üyesi olmak demek.

Önceleri, yani benim çocukluğumda, örneğin mahallelerin dokusu farklıydı. Kapitalizm henüz hükmünü tam anlamıyla icra etmemişti. Gerçi "mutena" semt ile "mütevazı" semt ayrımı başlamıştı, ama fakir ve zengin semtleri henüz kesin çizgilerle kopmamıştı. Aynı mahallede mütevazı evlerle iri kıyım konaklar komşuluk ederlerdi. Her sokağın hem zengini, hem orta hallisi, hem de fukarası olurdu ve hepsi de birbirini tanırdı. İş, sadece mahallelinin birbirini tanınmasıyla kalsa iyi. Mahallenin hizmetlileriyle mahallenin sakinleri de tanışırdı. İnandırılması zor bir sahne hatırlıyorum: 50'lerin son yarısı, Bayram arifesi, Nişantaşı. Dört yolun göbeğinde, trafik polisi noktası. Silindir, Coca Cola tenekesinin ortasından kesilmiş. Silindirin kenarından içindeki memuru güneşten ve yağmurdan korusun diye konulmuş şemsiyenin sapı çıkıyor. Özel otomobiller silindirin yanından geçerken yavaşlıyorlar. Şoför mahallinden çıkan bir el herhalde lokum, şeker gibi bir şeylerle dolu bir kutuyu memura uzatıyor. Memur memnun; selamlaşıyorlar. Bayram kışa geldiyse, aynı mahallenin çocukları memnun. Zira, kar ya-

ğacak. Öyle fazla araba geçmediği için, erimeyecek. Ve bağrış çığrış içinde onlarca çocuk şehrin merkezinde kızak kayacak. Sokaklar, şehrin her semtinde, yaz kış, oyun yeri. Farklı kesimlerin çocukları da birbirlerinin dünyasını biliyorlar. Tanışmışlar.

Bir başka şehir, Bursa, yine 50'lerin sonu. Sokaklar burada da oyun alanı. Büyükler bakımından biraz fark var. Selamlaşma mesafesi mahalleyle sınırlı değil. Şehrin merkezinde, ana cadde üzerinde sık sık selamlaşıyor. Aynı semtin değil de, sanki bütün şehrin sakinleri birbirini tanıyormuş, gibi.

O yıllarda gördüğüm bütün şehirlerde henüz doğa bütün bütüne şehir dışına atılmamış. En azından kaldırım taşları arasından çimenler çıkıyor. Eski duvarların orasından burasından incir ağaçları fırlamış. Doğa sadece rengiyle değil, kokusuyla da orda. Koku ise hâlâ şehrin tarifinde ağırlıklı yer tutuyor. En azından benim için bunun böyle olduğunu bir kez daha, yakınlarda anladım: 1998 yazı Marmaris'teyiz. Akşam. Dört yaşındaki oğlumla el ele tutuşmuş geziniyoruz. Bir sokak köşesinde irkilerek çakılıyorum: İzmir! Orası çocukluğumun İzmir'i gibi kokuyor! Kokuyla başlayan bir anılar koşusu zihnimde... Oysa, ben 50'lerden bu yana birçok defa İzmir'e geri döndüm. Ama hiçbir sefer, İzmir'de iki yıl yaşadığım evin civarında dolaşırken bile, bu kadar güçlü bir şekilde yıllar öncesine fırlatılmamıştım. Yakın bir yerlerde iştah açıcı bir yemek olduğunu saptayan bir köpeğin telaşıyla burnumun rehberliğine bıraktım kendimi. "Oğulcuğum"u da peşim sıra çekiştiriyorum. Burnum götürüp bizi devasa bir yasemin ağacının önüne bıraktı. Yine hatırladım: İzmir o zamanlar yasemindi. Dönüşüm sonrası şehirlerinin artık kendilerine özgü kokuları yok.

Son kırk yıl sadece gönül çelen kokuları, selamı söküp atmadı; bu döneme denk gelen hızlı değişme Marx'ın deyişiyle "katı olan her şeyi buharlaştırdı" Kendilerine sağlam bir tarif edinmiş olan ve bu tarife daha uzun yıllar sadık kalacağı varsayılan koskoca mahalleleri birbiri ardından devirdi. Önce bir dönemlerin hatırı sayılır konut alanlarından Aksaray, Laleli, Fatih bölgesini kemirmeye başladı. Aksaray ve Laleli'yi küçük boy ticarete sattı. Fatih'in asırlık gururunu paramparça etti. Sonra Talimhane, Osmanbey, Şişli'ye vermiş olduğu iyi hal kâğıdını yıır-

tıp attı. Derken 60'ların gözdesi Nişantaşı, Teşvikiye, Topağacı yöresinin gradosunu düşürüverdi. Batılının asırlara yayıldığı için etini çok derinlerden dağlamayan dönüşüm benim kuşağımın sürekli kayan arka planını oluşturdu. Bizim şehirler iri dış darbeleriyle hem kendi fiziki yapılarını paraladılar, hem de sakinlerinin kerteriz noktalarını yok ederek onları aidiyet zaafına uğrattılar.

Değişme, elbette, tek yönlü çalışmadı. Yıktağı kadar yarattı da. Yepyeni yaşam tarzlarının, ritimlerin, renklerin boy atmasına zemin hazırladı. Ben, burada, değişmenin beraberinde taşıdığı bütün yeniliklere değinmeyeceğim. İki iri yeniliğe dikkat çekmekle yetineceğim. Bunların ikisi de İstanbul'a özgü yenilikler. İlki, İstanbul'un her anlamda gençleşmesi.

Ülkenin yaş ortalamasının 90'ların başında 22.1'e inmesinden İstanbul da payını aldı, kuşkusuz. Üstelik, şaşırtacak kadar hızla bu gençleşmeyi benimsedi. Benim çocukluğumun İstanbulu'na orta yaş, hatta yaşlılık iklimi hâkimdi: Boğaziçi asudeydi; ağır ağır akardı. Mehtap yavaş yavaş yükselirdi; kürekler aheste aheste çekilirdi. Mütevazı evlerin soba borularından duman hüznüyle çıkardı. Şimdi, Boğaziçi "off-shore" yarışlarına pist oldu. Marmara, deniz otobüslerinin cirit atışına tanıklık ediyor. Şehrin semalarından helikopter eksik olmuyor. Hız, gençlik vurgusuyla el ele gidiyor. Gençlik vurgusu hemen her yerde. Ama en çok da giyim kuşam tercihleriyle sosyal mekânların "temellükü"nde, sahiplenilmesinde. Ne demek istediğimi anlatmak için çaresiz yine benim çocukluğuma döneceğiz. 50'lerde, "teen-ager" denilen yaş kategorisi yoktu. Bebek, çocuk, sonra da yetişkin olunurdu. Bebeklik dönemini bir kenara koyun; bu basamaklar bariz biçimde giyim kuşama yansımazdı. Çocuklarla, adı konulmamış "teen-ager"lar orta yaş beğenisine denk düşen gömleklere, ceketlere, paltolara bürünürlerdi. Renkler de elbette "ağırbaşlı"ydı. Gri, mavi, siyah, bazen de kahverengi. Aynı yılları benimle beraber İstanbul'da idrak etmiş olanlar hatırlayacaklar. Bütün bu kısıtları çaresiz kabullendiğinizde bile çok bir tercihiniz yoktu. Tünel'e doğru, İstiklal Caddesi üzerindeki Mayer, çocuklara yönelik tek mağazaydı, diye kalmış aklımda.

Gençliğe özgü mekânlar da öyle; sınırlıydılar. Daha çok sayfiye semtlerinde, o da yazları gençlerin sahiplendiği mekânlara rastlanırdı. Esas olarak bahçe duvarlarının üstlerine el koyarlardı. 60'larla birlikte önce özel kulüplerdeki danslı geceleri kendilerine yonttular, sonra sınırlı sayıdaki diskoteklere takılmayı öğrendiler. Şimdiki gibi gençlik cafeleri, gençlik sinemaları, gençlik plakçıları, kitapçıları yoktu. Henüz İstiklal Caddesi, Bahariye Çarşısı gençliğin eline geçmemişti. Gençlik, hızla kurtulunması gereken bir devreydi, sanki. Ne kadar çok yetişkinlere benzeşirse o kadar iyiydi. Gerçi, işler 19. yüzyıldaki kadar keskin değildi. Yirmi yaşındaki ellisinde sansınlar da, adam yerine koysunlar diye sakal bırakmak, göbek salmak, ense kulak yerinde görüntüsü vermek için, artık, kendini paralamıyordu. Ama genç izlenimi vermek hâlâ tavsiye edilir şey değildi.

Bir de, şimdi etrafınıza bakın. Öykünmenin yönü tersine dönmüş durumda. Orta yaş ve üstündekiler kendilerine "hâlâ genç" densin de; masrafı, mesaisi, -ameliyat durumunda- acısı ne olursa olsun, havasındalar. Modalar büyüklerden küçüklere doğru değil de, küçüklerden büyüklere doğru yayılıyor. Bunda da, en geniş "teen-ager" tüketici kitlesini barındıran ve o yüzden de pazarının göbeğine bu yaş kuşağını koymuş olan Amerika'nın etkisi seziliyor. Bu ise bizi, benim vurgulamak istediğim ikinci değişikliğin yanı başına getirip bırakıyor.

Gerçekten de İstanbul'da hissedilen ve benim bu yazıda değinmek istediğim büyük değişikliklerin ikincisi bu Amerika-laşma eğilimi. İstanbul, ta Bizans döneminden beri, bir yanıyla, Avrupa etkisine açık olmuş bir şehirdi. Galata'nın Latinleriyle başlayan, 19. yüzyılda Levantenlerle, gayri Müslimlerle devam eden bir kısmî Avrupalılığı hep bünyesinde taşımıştı. 20. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra ivme kazanan Batılılaşmanın yüzü hep Avrupa'ya dönük kalmıştı. Bu istikametten ayrılış sinyallerinin ilki 50'lerin başında Demokrat Parti yöneticilerinden gelmişti: Hedef, Türkiye'yi "Küçük Amerika" yapmaktı. Ama esas yol ayrımı Özal'ın oluşturduğu kıvılcımın ardından, 90'larla birlikte belirginleşti. İstanbul Avrupa'nın çekim alanını terk edip Amerika'ya döndü. "Teen-ager" vurgusuyla, ev-içi dekorasyonu, Texas çiftlikleri için tasarlanmış dört çekerli

arazi arabalarının mantar gibi çoğalmasıyla, İtalya'yı atlayıp Amerika üzerinden gelen ve tabii ki Amerikan damak tadına programlanmış pizzalarıyla, yolu düşen Avrupalıları hayrete düşüren devasa alışveriş merkezleriyle yeni bir İstanbul su yüzüne çıkıyor. "Sur İçi"nin ve varoşlar İstanbul'unun yanına ekleniyor. Rumeli yakası Avrupalılığı sürdürürken, özellikle Kadıköy taraflarında, özellikle de Bağdat Caddesi etrafında üreyen kültür, Amerikan damgasını taşıyor.

Şimdilik değişiklik yaşamın –deyim yerindeyse– söz dağarcığıyla sınırlı gibi gözüküyor. Gelgelelim, "yaşamın gramer"inin etkilenmesi de çok uzak olmasa gerek.

Küçük Bir Alışveriş Merkezleri Sosyolojisi

İstanbul'daki "dev alışveriş merkezleri" (DAM) 1982'yi izleyen 11 yıl içinde yapıldı. 1994'e gelindiğinde bunların dört tanesi –Ataköy'deki Galleria; Maslak'taki Möwenpick Otel'in DAM'ı; Etiler'deki Akmerkez; Anadolu yakasında Altunizade'deki Capitol– İstanbullu bütün varsılların fiili ya da muhtemel tüketim defterinde yer alır olmuştı. Sadece varsıllar mı? Yoksullar da bu dört adın kaydını sıkı sıkıya düşmüşlerdi. Ama tüketim defterlerine değil, gezi ve seyran defterlerine.

İstanbul, 1980'lerin ikinci yarısında, 2000 yıllık tarihinin en parlantlı görüntülerinden birini yaşamıştı, ne dersek diyelim. 1994 krizi gelip çatmadan önce, iki kadeh parlatmış bir çakır keyfin içinde yüzdüğü anlam iklimini tatmıştı.

Bu iyimser anlam iklimini olanaklı kılan ise adım adım herkesi içine kabul edecek gibi gözükten tüketim şöleniydi. Şölenin çağrısı en çok da televizyon kanallarında işitiliyordu. Özel televizyonlar yeni kurulmuştu. Yeni ve renkli bir üslûp arıyorlardı. Yeni üslûp yeni fırsatlara dayanmalıydı. Yeni fırsatların en renkli görüntülerini ise DAM'larda bulmak mümkündü. DAM'ları konu alan bir magazin programı bitiyor, diğeri başlıyordu. Böylece, DAM'lar merak ile hasedin bulunduğu birer toplumsal cazibe merkezi niteliği kazandı.

DAM'ların ilki, Ataköy'deki Galleria, adından en çok bahsedilen oldu; çünkü, bu başka bir adla, Turgut Özal'ın adıyla özdeşleşti. Bu özdeşleşmeyi Turgut Özal bilerek, isteyerek sağladı. Kendi başarısını bir karşılaştırma üzerine oturtuyordu: "Bir, 1970'lerin sonunu hatırlayın", diyordu: "bir ampulün, bir

röntgen filminin dahi bulunmadığı yılları hatırlayın, bir de şimdi etrafınıza bakın, dünyanın dört köşesinden gelen envai çeşit mal..." Elbette, çeşidin en fazlasını bir araya getiren mekânları sevecekti. Sevdi de... Bu anlamda, bütün DAM'lar, –ama özellikle Galleria– Turgut Özal'ın diktiği anıtlardır.

Önce Galleria'nın, sonra bütün DAM'ların, biraz da Amerika'daki asıllarını taklit ederek benimsedikleri bir mal dengesi vardı: DAM'lar esasen üç şey –giyim, ev içi dekorasyon malzemeleri, "fast food"– üzerinde yoğunlaşıyordu. Yeni kurulanlar ise sinema salonlarına da yer veriyordu. Böylece hem film öncesi, hem sonrası mallarla karşılaşma zamanı yaratılmış oluyordu.

DAM'lar, bilinçle, kendi içlerindeki dünyaya kilitlenmiş gibiydi: Kendi içlerindeki dünya ise geçmişi ve geleceği dışarıda bırakıp, sadece o anı temsil eden modanın yönetimindeki nesnelerden kuruluyordu. Bir şekilde modanın dışındakileri anımsatacak dükkânlar, örneğin antikacılar, ya da kitapçılar ya hiç yer almıyordu; ya da sadece bir adet kitapçı oluyordu; o da esasen "best-seller" ile haftalık ve günlük yayınlar arandığında bulunsun diye.

"O an"ın üzerinde dönmek, "mal denilen fetişin [bütün] hac yerleri"nin ortak özelliğidir. Walter Benjamin'in deyişiyle, bu tür hac yerlerinin ilki olan dünya fuarlarında da aynı özelliği gözlemek mümkündür: Buralar "malın değişim değerini çarpıtır. Kullanım değerinin arka plana itildiği bir çerçeve yaratır. İnsanın zaman geçirmek için içersine daldığı bir fantazmagori oluşturur. Eğlence endüstrisi de insanı malın eriştiği düzeye yükselterek, bu fantazmagoriye girmesini kolaylaştırır. İnsanoğlu da kendine ve başkalarına yabancılaşmasının tadını çıkararak, kendini böyle bir dünyanın yönlendirmesine bırakmış olur" * Bir vitrinden öbürüne dalar, gider. O kadar mı? Galiba, değil. Türkiye'deki DAM'ların, gezenleri açısından, bir başka işlevi var, sanki. Sadece malları değil, birbirlerini de burada seyredip tanımaya çalışıyor gibiler. Dışarıdaki kent böylesi bir gereksinime yanıt veren ortamlardan yoksun: Avrupa'dakilerin benzeri meydanlar yok. Yollarsa hem araba gürültüsünün saldırısı

* Walter Benjamin, *Pasajlar*, (İstanbul, Yapı Kredi Yay., 1993), s. 83-84.

altında; hem de kaldırımların delik deşikliği yüzünden etrafa bakınmak neredeyse tehlikeli hale gelmiş durumda. Üstelik, yollar, daha çok, bir işten ötekine telaşla ulaşmanın araçları.

On milyonluk İstanbul'da yol olup da, İstanbullunun kendini sergilediği, sergileyenleri seyrettiği topu topu üç yer var: İstiklal Caddesi, Bakırköy Çarşısı ve Bağdat Caddesi. Dikkat edin; burada, kaldırım denilen icat devreye girecek: İstiklal Caddesi ile Bakırköy Çarşısı arabalara –ilke olarak– kapalı ve düzgün zeminli. Bağdat Caddesi ise İstanbul'un belki de en geniş ve en bakımlı kaldırımlarına sahip. Bu saptamayı bir kenarda bekletirken bir eski deymi hatırlayalım: Kaldırım çiğnemek. İnsanın şehirde yaşayarak görgüsünün artması anlamına geliyor. Demek ki –görmek fiilinden türetilmiş– görgü ile kaldırım arasında yakın ilişki bulunuyor.

DAM'ların bizdeki bir temel işlevi de tam bu noktada ortaya çıkıyor. İnsanları DAM'lara çeken metalarla tanışma niyeti kadar, belki de ondan çok, diğer İstanbul sakinleriyle karşılaşma dürtüsü oluyor. İstanbullu, gerçekten de, diğer kent mekânlarına kıyasla sakin bir ortam buluyor DAM'larda. Sakin olduğu kadar bütünleştirici bir ortam buluyor.

DAM'ların içi herkesi bir usulde, bir terbiyede buluşturuyor: Bağırıp çağırma yok; aşırı telaşlı davranma yok. Ağır bir ritimle devinmek, esas. Zemini hiç düşünmeden, bir gözle vitrinlere bakarken, öbür gözle öteki hemşerileri görmek; genç oğlanlar için genç kızları görmek...

DAM'lara gidenlerin kılık kıyafetine bakın. Tercihen spor, ama "bayramlık spor" Basit bir çarşı kıyafeti değil, bu. Temiz, özenli. Gezenler dar gelirli kesimden de olsa, bu ilke geçerli. Kılıktan yola çıkan, bir de gizli yasa hâkim DAM'lara. Temizlik yetmiyor. Mutlaka köylülükten sıyrılmışlık gerekiyor sanki. En azından görüntüde kentli kalıbı olmayana DAM'ların kapısı kapalı sanki. Buralar, esasen, kentin ortasından geçen o görünmez kesin çizgiyi çeken mekânların başında geliyor: Köylüye geçit yok; taşralı kendini gizleyebilirse ne âlâ... Hoş, tartı sadece kılıkla yapıldığından gizlenmek o kadar zor değil. Çizginin ötesinde kalanlar ise Kapalıçarşı'da, Mahmutpaşa'da dolacaklar artık.

DAM'ların şehirdeki temel işlevi elbette kandırmacaya dayalı. Şöyle sadece gezmek için gelenleri, mal almak için kandırmaya dayalı. Ne var ki, 1980'ler kapanırken yansıttıkları parlak ışığa kananlar sadece gezenler olmadı. DAM'larda dükkân kiralaayanlar çok yüksek beklentilerle yola çıktılar. Dükkân kiralaları dolar, mark. Hatta –o zamanki– Avrupa para birimi ECU'yla saptandı. 1994'ün haziranına gelindiğinde Galleria'da kiralalar 100 milyonla 150 milyon TL arasında değişiyordu. Möwepick'te dükkânların metrekaresi yaklaşık 40 dolardı; 50m²'lik bir dükkânın aylık kirası 2000 doları buluyordu. Akmerkez'de ise kiralalar metrekaresi başına yıllık 870 dolar dolaylarındaydı.

DAM'lar zaten birer ithalat kapısı gibi çalışıyordu. Her iki dükkândan biri yabancı ürün satıyordu. Her "global kent"te görülen "global marka"lara buralarda rastlanıyordu. 1994 krizinden önce ülkeyi kaplamış olan "dolarizasyon" olgusu bu merkezlerde daha da belirgin biçimde hissediliyordu. İthal mallar döviz cinsinden satılıyordu.

1994 krizi DAM'lara kötü vurdu. Birçok mağaza kapandı, kapanacak. Yerine daha az "global" ürünleri satanlar açılacak. Parıltı biraz azalacak. Gelgelelim, kentlinin kendine baktığı birer dev ayna olma işlevleri daha uzun süre devam edecek...

2013 Yılı İçin İstanbul Ütopyası

2013 yılının İstanbulundayız. Şubatın son pazar günü. Tünel’de, önce Beyoğlu Evlendirme Dairesi sonra Tarık Zafer Tunaya Kültür Merkezi olarak hizmet vermiş emektar binanın yerine yapılmış “Yöre Yönetim Sarayı”nın birinci katındaki büyük salondayız. Yuvarlak bir salon, bu. Yuvarlağın göbeğindeki orta masasının üzeri bir sürü haritayla kaplı. Zaman zaman kenardaki devasa ekrana o haritalardan biri yansıyor. Aynı görüntü salonda belli aralıklarla yerleştirilmiş daha küçük ekranlarda da izleniyor. Salon çok kalabalık.

Metropolitan Plan sorumluları üç “yöre birimi” sakinlerine ve onların temsilcilerine, hazırladıkları öneriyi sunuyorlar. Bu öneri için talep yöre birimlerinden gelmiş. Üç yöre birimi sakinleri –Galata, Karaköy ve Tophane sakinleri– Tophane’den Haliç’in ortasına kadar uzanan kıyı diliminin yeniden düzenlenmesine karar vermişler. Burası, öncelikle onların yakın yaşam çevresi. Ama, bütün İstanbul’un da kullandığı bir çevre. O yüzden, alınacak yeniden düzenleme kararlarının İstanbul’un bütün sakinlerinin temsil edildiği İstanbul Kent Yönetimi’nin görüşleriyle bir uzlaşma içinde üretilmesi gerekmiş. İşte, bu toplantı uzlaşmaya ulaşmak üzere gerçekleştirilen bir dizi temasın bir tanesi. Oldukça hararetlı bir toplantı.

Metropolitan Plan sorumlularının önerileri, yöre yönetimlerinin istekleriyle Kent Yönetimi’nin önceliklerinin buluşturulma çabası niteliğinde. Zaten, yeniden düzenleme girişimini yöre birimleri harekete geçirmiş; ancak kıyı dilimi bütün İstanbul’un çıkarlarını etkilediği ve planlanması da bayağı karmaşık

bir teknik donanımı gerektirdiği için “yöre birimleri” Metropo-
liten Plan’dan bu işi üstlenmesini talep etmiş.

Toplantı salonunda “yöre birimleri”nin kendi planlamacı-
lık danışmanları da yer alıyor. Bu danışmanlar bu proje için tu-
tulmuş özel bir büronun elemanları. Onlar, daha önceki toplan-
tılarda Metropoliten Plan’ın geliştirdiği öneriyi –önerinin “yöre
birimleri”nin sakinlerinin yaşamında yaratacağı değişiklikler
itibariyle– “yöre birimleri”ne uzun uzun anlatmışlar. Düzenle-
meyi talep edenler hem neyi neden istediklerini açıkça ifade
ediyorlar; hem de talebe yanıt verenlerin projesinin sonuçları-
nın neler olacağını açıklıkla görebiliyorlar. Büyük olasılıkla
üzerinde uzlaşacakları bir karara varana kadar iki-üç toplantı
daha yapılacak; hararetli tartışmalar sürecektir.

Ne var ki, bu tartışmalara damgasını vuran siyasal kültür
iklimi bugünkü okura oldukça yabancı. Okurumuza 2013’teki
bu iklimin özelliklerini, bu noktaya nasıl geldiğini açıklamak
yerinde olacak.

2013’ün İstanbulluları son yirmi yılda neler yaşamışlar; ya-
şadıklarından ne gibi dersler çıkarmışlar? Yakından bakalım.

1980’lerde hızlanan başıboşluk 2000’lerin ilk yıllarına ka-
dar daha da pekişerek gelmiş.

Sokaktaki İstanbul, kâğıttaki mevzuata sığmamaya devam
etmiş.

Kaos görüntüsü daha da keskinleşmiş.

Yaşam, –ilgili tarafların arasındaki çelişkileri, çatışmaları
tatmin edici biçimde çözme yeteneğini tamamen yitirmiş olan
yönetim yapılarını, kuralları sollayarak– el yordamıyla açtığı
yataklardan akarak, büyük ölçüde hoyratça ama tüm canlılığıyla
hükümünü sürdürmeye devam etmiş.

Bu arada işleri İstanbul’la ilgilenmek olan iki mesleğin
mensuplarını da dönüşüme uğratmış. 19. yüzyılın inançlarıyla
beslenmiş olan, evrensel doğruların İstanbul için de geçerli ol-
masını dileyen, bu dileklerini planlama teknolojisiyle ete, kemi-
ğe büründürmek isteyen kent planlamacıları ekonomik çıkarla-
rın hem şiddetli, hem de set tanımayan boyutu karşısında önce
şaşkınlaşmışlar, sonra hiddetlenmişler; kısa sürede ellerindeki
araçların kullanılmaz kaldığını gözlemlemişler. Çaresizlik duy-

gusu yerini buruk bir hüzne bırakmış. Kendilerini ezici çoğunluktan ayırıp köşelerine çekilmişler.¹

İşi İstanbul'la ilgilenmek olan ikinci meslek grubundakiler, kimi sosyologlar olup biteni araştırmaya yönelmiş. Onlar madalyonun öteki yüzünü yakalamışlar.

Yakaladıkları, heyecan verici bir hayatıyetmiş. Nasıl heyecan duyulmasın? İstanbul'da ne merkezi devletin ne de belediyelerin varlığına rastlanıyormuş. Yaşamın sürdürülmesinde yönetim yapılarının hiçbir katkısı görülüyormuş. Devlet de belediyeler de kaynakların sıfırı tüketmesinden ve yasal elbisenin yaşamın gerçeğine son derece dar gelmesinden ötürü olup biteni seyretmekle yetiniyorlarmış. Böylesi, tam bir hizmet yoksunluğu ortamında, eskisiyle, yeni geleniyle İstanbullular, ilk bakışta tam bir kaos görüntüsünü de andırsa, iyi kötü işleyen bir yaşam dengesi üretmeyi becermişlermiş. Bunca karmaşaya, ezilmişliğe karşın İstanbul hâlâ aynı konumdaki başka dünya kentlerine kıyasla suçluluğun düşük kaldığı, dayanışma ağlarının aileler arasında, "hemşeri cemaatleri" içinde örülebildiği bir doku sunabiliyormuş. Kısacası, madalyonun öteki yüzü geleceğe ilişkin potansiyellerin canlı tutulduğunu söylüyormuş. Sosyologlar, bu dinamikleri görmeyen, onlara destek vermek yerine sadece köstek olacak, üstelik de kısa sürede "avara kasnak" haline gelecek merkezi müdahalelere karşı duruyorlarmış. Bırakalım, kaos kendi içinden yeni yaşamı üretsın, deme noktasındaymışlar.²

Gelgelelim, 1980'lerden 2000'e kadar uzanan bu karmaşa, İstanbulluların bazı şeylerin farkına varmasına yol açmış. İstanbulluların büyük çoğunluğu anlamış ki, karmaşa, mevcut potansiyelelin son derece sınırlı bir kısmının gerçekleşmesine yol açıyor. Kaynak, zaman ve fırsat kaybı olağanüstü boyutlara erişiyor. Sorunlar çözülüyor; kistleşip geride bırakılıyor; sonra o kistler geri dönüp önü tıkıyor. Sadece, "fırsat profesyonelleri"ne yarıyor.

Yine farkına varmışlar ki, kent, önünde sonunda, sakinin yaşamının ta kendisi. Yaşam hakkında da söz sahibi olmak gerek. Bu söze sahip çıkmak ise –artık, toplumun sahip olduğu bilgi ve deneyim birikimi itibarıyla– herkesin harcı oldu, olacakmış. Kendi yaşamına ilişkin söz almak için ille de "aydın" olmaya gerek yok. Kaldı ki, zaten 1960'tan 2000 eşiğinin aşıldı-

ğı yaklaşık 50 yıl içinde, insanlar aralarındaki sorunları patlama noktasına yaklaştırmadan çözme becerilerini ispat etmişler. Formel yönetim birimlerinin fiili yokluğu sırasınca bir arada ayakta kalmanın yordamlarını icat etmeyi öğrenmişler.

Bu arada, el yordamıyla geliştirdikleri çözüm arayış tarzının kendilerine “demokrasi, demokrasi...” diye söylenip durulan mekanizma içinde daha da verimli kılınabileceğini sezmışler. Öte yandan, demokrasiyi öne çıkaranlar da geçen zaman içinde demokrasinin insan onuruna en uygun, en “yüce” mekanizma olduğunu yineleyip durma noktasından bir adım daha ileri gidip, “demokrasinin daha iyi gelir, daha kaliteli bir yaşam çevresi, çocuklara daha işe yarar eğitim vb.” sağlamanın en etkin yolu olduğunu vurgulamayı öğrenmişler.

Bu yeni vurgulama zihinlerde daha çok yankı bırakmış; taraftar bulmuş; toplumu yanına çekmiş.

Bir de, alttan alta, çok önemli bir başka zihinsel dönüşüm gerçekleşmiş: Hem doğal hem de toplumsal olguları bir yere oturtmak üzere kullanılan bakışta da 19. yüzyılın etkisinden çıkılmış. Deyim yerindeyse, yeni bir “epistemolojik paradigma” düşünce pratiklerine sinmeye başlamış. 20. yüzyılın ortalarında biçimlenen bu bakış, fiziksel olguları açıklarken, fiziksel dünyadaki davranışları açıklarken sebep ve sonuç arasında kesin bir bağlantı arayan ve öngörülerini bu bağlantı üzerinde temellendiren 19. yüzyıl anlayışından oldukça farklıymış. Doğa bilimlerinden başlayan bu anlayış değişimi dönüp dolaşıp İstanbulluların kenti ve kendilerini yönetmelerine verdikleri biçimi de tarzı da etkilemiş.

21. yüzyıla girilirken kendini iyice hissettirmiş olan bu paradigma değişimi üzerinde biraz duralım. Sorun, bilim denilen alanın içinde dile geldiğinden, dilimizi de alana uyduralım.

19. Yüzyıl Fiziğini Aşan “Ağlar”

Düşünce tarihinin bize öğrettiği bir bağıntı var: Doğa bilimlerinde ortaya çıkan bir gelişme –hele teknolojiye dönüşecek kadar ele avuca gelir bir noktaya eriştiyse– er veya geç sosyal

bilimlere, felsefeye ve giderek toplum felsefesine esin kaynağı oluşturuyor. Örneğin, “bilgisayarlar aslında insan zihni ile binliçli bir benzetmeye dayanılarak yapılanmalarına karşın gelişmişlik düzeyleri arttıkça, insan zihniyle ilgili şeyleri *onlardan* öğrenmeye başlıyoruz. Böylece, bir yanda bilgisayarlar yapmamız, öte yanda onların bizim hakkımızda söyledikleri, karşılıklı etkileşen bir büyüme süreci içinde gelişiyor. Burada olanın, sadece felsefe ile bilim arasında değil, felsefeyle teknoloji arasında da bir karşılıklı etkileşim olduğunu belirtmekte yarar var.”³

19. yüzyıla bakalım. Newton’un devinim yasalarını temel alan fizik bilimi modern dünyanın düşünme biçimini derinden etkilemişti: Hem doğal sistemlerdeki hem de toplumsal sistemlerdeki değişimleri açıklarken sebep ile sonuç arasında çok yalın bir bağlantı aranırdı. En karmaşık davranışların, esasında, az sayıdaki basit yasalara uydukları düşünülür; herhangi bir fiziksel sistemin daha ileriki aşamada nasıl davranacağı kesin olarak hesaplanmaya çalışılırdı. Sosyal bilimler de aynı beceriye ulaşmaya özenir, kesin öngörülerde yetersiz kalırlarsa kendilerinden ciddi biçimde kuşkuya düşerlerdi. Fizik biliminin zihinlere mal ettiği bu “kesin öngörü” zorunluluğu, yine fizikteki gelişmelerle –Einstein’ın görecelik kavramının ve kuantum mekaniğinin etkisiyle– yerini bir çeşit belirsizliğe bıraktı. Doğanın davranışlarının bir saatin işleyişinden çok, bir zar atımına benzediği görüldü; “kaos”tan söz edilmeye başlandı.

Bir meteorolog olan Edward Lorenz’in 60’ların başındaki araştırmaları bu yönde ilk sağlam verileri getirdi. Lorenz, bilgisayardan yararlanarak hava koşullarını simüle eden bir yazılım geliştirmişti. Belli bir anda hava koşullarını oluşturan ısı gibi, basınç gibi, rüzgâr gibi bir dizi veriyi yüklüyor; bu sistemin zaman içinde evrilmesini izliyordu. Başlangıçtaki koşullarda küçük bir değişiklik baş gösterirse, bunun sonucunun da küçük boyutta olması beklenirdi; oysa öyle olmuyordu. Örneğin, Kafkasya’da ısının bir derece düşmesi Doğu Anadolu’da yağmura yol açıyor; zincirleme olarak bu da örneğin bir hafta sonra Marmara’da fırtına doğuruyordu. Başlangıçtaki koşullardan birisinin ufacık bir değişikliği sistemin bütünüünün köklü bir değişime girmesini beraberinde getiriyordu. Lorenz’in meteorolojik

sisteme ilişkin buldukları, başka doğa bilimcilerinin başka fiziksel sistemler üzerinde yaptıkları benzer araştırmalarla doğrulandı. Işın çarpıcı yönü, baştaki küçük değişiklik her seferinde farklı sistemik davranışlara yol açıyor; en gelişkin bilgisayarlar bile bu davranışları bir modele oturtamıyordu. Fiziksel sistemler 19. yüzyıl usulü bir öngörüye gelmiyorlardı.⁴

Bu saptama, fizikçilerin dünyaya, evrene bakışlarını değiştirmelerini zorunlu kılıyordu. Rastlantıya ya da "kaos"a, düşüncelerinde yer bırakmalıydılar. Kesin öngörü alışkanlığını gözden geçirmeliydiler.

Ne var ki, kaotik sistemlerin, ilk bakışta, sanıldığı gibi tam bir rastlantısallık içinde olmadıkları da görülüyordu. Kaotik gelişmeler, her şeye rağmen, kimi örüntülere (*patterns*), kimi başka örüntülere kıyasla daha çok uyuyorlardı. Meteorologlar, gelecekteki bir gün için havanın tam nasıl olacağını kestiremiyorlardı, ama karşılaşılacak havanın türünün olasılığını tahmin edebiliyorlardı. Geleneksel fiziğin sebep-sonuç ilişkisine bağlı kesinliği işlemiyordu artık. Bunun yerini, olasılıkların istatistiksel tahmini alıyordu.

Peki, kaotik sistemlerin içinden düzen nasıl çıkıyordu? Bunu anlamak için "kendi kendini örgütleyen sistemler" (*self-organizing systems*) diye adlandırılan açıklama çerçevesi gelişti.⁵

New Mexico'daki bilim adamları grubu, bir araya gelen bağımsız birimciklerin basit eylemlerinin –ortada herhangi bir merkezi denetim ya da yöneltim olmadığı durumlarda– nasıl son derece karmaşık davranışlar ürettikleri sorunu üzerinde yoğunlaştı. Gruptaki biyologlar, hücrelerin bir araya gelip bağışıklık sistemleri yaratmaları üzerine; kimyacılar, moleküllerin kendilerini yeniden üreten proteinler biçiminde "örgütlenmeleri" üzerine eğildiler. "Uyarlanabilir karmaşık sistemler" (*complex adaptive systems*) olarak adlandırılacak bu oluşumlara örnek olarak tropik yağmur ormanları, karınca toplulukları ve insan beyni verilebiliyordu.

Böylesi sistemler, esasında birbirinden bağımsız olarak davranan aktörlerin oluşturdukları merkezi bir yönlendirmeden yoksun "ağlar" (*networks*) oluşturuyorlardı. Beyinde 100 milyona yakın nöron vardı. Her biri olağanüstü küçük kimya-

sal bilgisayar olan bu nöronlar kendi bağımsız davranış kalıpları içinde işliyordu. Bir nöron, beyinden çekip alındığında da işlemeye devam ediyordu. Beyinde her bir nöronun ne yapması gerektiğini belirleyen bir "baba ya da abi nöron" yoktu.

Oysa bu tek tek nöronlar toplaşıp bir başlarına gerçekleştiremeyecekleri son derece karmaşık işlerin üstesinden geliyorlardı. Beyindeki her bir nöron milyonlarca diğeriyle bağlantı içindeydi. Kimi nöronlar beynin belli bölgelerinde aralarında kurdukları ağ sayesinde örneğin, görme işlerini ya da hesaplama işlerini gerçekleştiriyorlardı. İnsan zekâsı denilen de zaten nöronlar arası bu etkileşimin öteki adıydı.

"Kendi kendilerini örgütleyen" bu sistemlerin bir diğer özelliği de "öğrenme" yetileriydi. Dış çevreden gelen uyarılara "geri-besleme" (*feed-back*) yoluyla yanıt veriyorlar; bu arada bu uyarıları belleklerine alıyor; aynı uyarı geldiğinde ilk sefere kıyasla çok daha çabuk ve yerinde yanıt veriyorlardı. Dış çevreye ilişkin bilgiyi yapılarına "sindiriyorlardı" Örneğin, çehre tanıma işinde yoğunlaştılsa, bir çehreden sonraki çehreleri tanımaları daha kolaylaşıyor; bu işte buluşmuş nöronların aralarındaki fiili kimyasal bağlantı güçleniyordu.

Kendi kendini örgütleyen sistemler dışarıdan ya da içeriden gelen etkiler değiştiğinde, yani koşullar farklılaştığında yapılanmalarını da değiştiriyorlardı.

Bu arada, bu sistemler, her ne kadar belli aktörlerinin belli işlere yönelik belli davranışları temelinde çalışıyorlarsa da, dış çevre değişince o aktörler artık anlamsız olmuş eski işlere yönelik davranışlarını terk edip yeni bağlantılar kuruyorlar; yeni "koalisyonlar" oluşturuyorlardı. Bu da sistemin bir bütün olarak değişime uyarlanabilmesini sağlıyordu.

Kısacası, doğadaki uyarlanabilir karmaşık sistemler bir ağ kurup kendi kendilerini yöneten ve bu yolla çok örgütlü davranışlar gerçekleştiren bireysel, basit aktörlerden oluşuyordu. Bunlar dış çevreden gelen uyarılara yanıt verip davranışlarını bu uyarılara uygun kılabiliyorlar; deneyim sayesinde "öğreniyorlar" ve öğrendiklerini sistemin yapısına dönüştürüyorlar; yeni durumlar karşısında esneyip kendilerini de yeniliyorlardı.

20. yüzyılın son yıllarında doğa bilimleri, işte, bu türden bulgular etrafında kafa yoruyordu.

Şimdi, baştaki saptamamıza dönelim. Ne zaman doğa bilimlerinde bir anlayış değişmesi görülse, bunun er veya geç toplumun kendini algılayışında da yankı bulduğu yolundaki dersi anımsayalım.

2010'lara geldiğinde bu ders bir kez daha doğrulanmıştı. Toplumun davranışlarına bakarken, zihinler "kaos" ile "uyarlanabilir karmaşık sistemler"e ilişkin açıklama tarzının merceğini kullanmaya başlamışlardı.

Enerjilerini, kaynaklarını israftan kurtarmak üzere önce bir takım yurttaş girişimleri ortaya çıkmış; bunlar yerel yönetim birimleriyle merkezi devlet arasındaki ilişkileri yeniden düşünürken bu mercekten yararlanmışlardı. Zaten, düşünce ikliminin hemen her noktasında benzeri bir hava solunmaya başlanmıştı.

Nihayet 2005 yılında kamuoyunu sarıp sarmalayan bu yeni paradigmanın etkisiyle, önemli bir yönetim reformu gerçekleştirilmişti. Reformun temelinde bir ana ilke yatıyordu. O da "aşağıdan başlayarak kurma" ilkesiydi. Bu ilke, kabaca, şöyle çalışıyordu: Kişinin sadece kendisini ilgilendiren konularda tam bağımsız karar alma hakkı vardı. Başka hiçbir kişi ya da merci onun aldığı karara karışamaz, bozamazdı. İki kişinin sadece ikisini ilgilendiren konularda da kendileri karar verebilmeliydiler ve bu, böyle, bir huninin açılan boynu mantığıyla gitmeliydi. İlke, yönetim düzeninin yeniden inşasına da yol gösteriyordu. Bir araya gelen yaşam çevreleri en küçük "yöre birimi"ni oluşturuyorlardı. Bu en küçük birimin eğer önüne koyduğu sorun sadece o birim sakinlerinin yaşamlarını ilgilendiriyorsa, birim kaynağını da bulmak kaydıyla aldığı kararı uygulamaya sokuyordu. Kimse müdahale etme yetkisine sahip değildi. Yok, eğer çözüm aranan konu birden fazla birimi bağlıyorsa, o zaman ilgili birimler konuyu kendi aralarında toplanıp oluşturmuş oldukları "üst yöre birimi" düzlemine taşıyorlardı. Karar ve kaynak arayışı da böylece yukarıya doğru çıkarılıyordu. En yukarısı aşağıdan gelen talep olmazsa herhangi bir uygulamaya gidemiyordu. Yukarı denilen de aşağının, adım adım, merciler kurup vardığı bir üst basamaktı.

III. BÖLÜM
KEŞFEDİLMEMİŞ KITA:
GÜNLÜK HAYAT
VE ZİHNİYET KALIPLARIMIZ

Bu Bölüm Neden, Nasıl Bahsediyor?

21. yüzyılın eşiğine yaklaşılrken bildik dünyamıza “bir şeyler” oluyordu.

Kimilerine göre 18. yüzyıldan 1980'lere kadar –önceleri Batı'da, sonraları bütün dünyada– hüküm sürmüş olan toplum-sallaşma türü ile bireyselleşme tarzı son buluyor, “ikinci bir bireycilik devrimi” yaşanıyor.¹ Kimilerine göre, evet, köklü bir dönüşüme tanık olunuyordu, gelgelelim, bu, tam da ters yönde bir dönüşüm idi: Fransız Devrimi ile toplumsal sahneyi ele geçirmiş olan bireyci uygarlık Batı'da sahneyi terk ediyordu. Yerini ise birliktelik ruhunun ağır bastığı coşkulu küçük toplulukların yan yanalığında oluşan bir kitle uygarlığı dolduruyordu. Duyulan çatırtılar bu yer değiştirmenin ayak sesleriydi.²

Öte yandan, her iki görüşe de itibar etmeyip yaşananların sanayi toplumundan “bilişim toplumu”na geçiş sancıları olduğunu düşünenlerin sayısı hiç de az değildi.

Başkalarına göre ise ne o, ne o... Kapitalizm yeni bir evreye geçiyordu. Kapitalizm 1870'lerden 1980'lere kadar hep “örgütlülük” peşindeydi. Şimdilerde ise bir yüzyıldır kendi eliyle yapılandırdığı ulusal ekonomi, dev boyutlardaki üretim birimleri, Taylorist iş örgütlenişi, sanayi kentleri, sınıf temelli siyasal partiler gibi kurumları geride bırakıp “örgütsüz” bir birikim modeline yöneliyordu. Örgütlü kapitalizm evresi sona eriyordu.³

Yukarıda saydıklarım o dönemde geliştirilen ve çok geniş bir yelpazeye yayılan bir dizi çözümleme girişimlerinden birkaçı. Her biri ötekinden çok ayrı düzlemlerden yola çıkıyordu.

Ne var ki, hepsinin üzerinde anlaştığı bir konu vardı: Dünya köklü bir dönüşümün içindeydi.

Şimdilerde kırk yaş ve üstünde olanlarımızı yetiştirmiş olan değerler, öncelikler, kurumlar bir bir havaya uçtu. Üstelik, yeryüzündeki bütün toplumlar, bir yandan ekonominin, beri yandan medyanın etkisiyle tek bir sinir sisteminin birbirine son derece duyarlı uzantıları haline geldikleri için, bir bölgede baş gösteren oluşumlar hızla diğer bölgelerin de gündemine yazıldı. Polonyalının içine sürüklendiği fırtına, değişik derecelerle Yugoslav'ı, derken Türk'ü dalında sallamaya başladı.

Türkiye de bu dönüşümden nasibini aldı. Kendi iç bünyesinin yakın geçmişindeki toplumsal ve siyasal gelişmelerin üzerine dünyadaki rüzgârlar da bindi. Zorlandı.

Bu bölümdeki yazıların hepsi bu zorlu tarihsel ana tanıklık etmeyi hedefliyordu; farklı dergilerde (*Toplum ve Bilim, Argos, Birikim, Gergedan, Computerworld Monitör*) 1986'dan 1991'e uzanan bir zaman dilimi içinde yayımlandılar. Bu yazılar saçını at kuyruğu biçiminde bağlayan erkeklerden sınıflara, medyadan toplumsal/bireysel çatışmalara, feminizmden arabeske kadar birçok değişik konuya değiniyor.

İlk bakışta metinlerin her biri derdini kendi içinde hallediyor gibi gözükebilir. Ama, siz bir daha bakın: Hepsinin aynı arayışın etrafında saf tuttuğunu göreceksiniz. Hepsi, kültür ve zihniyet coğrafyamızın –ya yeni oluştukları için ya da “gündelik yaşama ilişkin” denilip şimdiye dek keşfedilmeye değer görülmemiş, bu yüzden– karanlık bırakılmış yörelerinin haritasının ilk eskizlerini çıkarma arayışı içindeler.

Bu metinlerin tümünü ortaklaşa kesen bir özellik daha var: O da, satırların arasında, durmadan sosyoloji literatürüyle söyleşmeleri, tümünün kanına sosyolojik kaygının girmiş olması. Bu kaygıdan ötürü, ucu bana dokunup canımı acıtsa da “yaşamakta olduğumuz”un kabuğunu kanırtmaya, kabuğun altında döneni dürtüklemeye özen göstermiştim.

Her dürtükleme çabası yazıya döküldüğünde bir dil sorunu da beraberinde taşıyor. Üslûp bakışın ta kendisi oluveriyor. Dolayısıyla, üç ayrı üslûp demeyeyim de, üç ayrı yazma/bakma tavrına rastlayacaksınız. Kimi metinlerde konu, öz-

nellikten kaçınan –ama bu kaçınma dolayısıyla diğer bütün öznelliklerin bileşimi haline gelmeyi arzulayan–, eskilerin deyişiyle bir “mürekkep” kişi eliyle işleniyor. Başka yazılarda yazar kâh “ben” diyor, kâh “biz”

Yazarın bu metinlerde önünüze sürdüğü iki tane ben’i var. Birincisi, okura karşı duyduğu kuşkuyu dorukta tutan konuların etrafında dönerken, kendisini en yalnız hissettiği anlarda dile gelen ben’i. Kendiliğinden gelip metnin bakış odağına yerleşen ben, bu. Böylesi “ben” deyişe özellikle “Feminizm, Kimlik ve Erkeklik”te, bir de “Barbarların Terkisi”nde tanık olacaksınız.

Diğer yerlerde “ben” diyorsam eğer, bilin ki o sizsiniz.

Notlar

- 1 Gilles Lipovetsky, *L'ère du vide*, (Paris, Gallimard, 1983).
- 2 Michel Maffesoli, *Le temps des tribus*, (Paris, Méridiens Klincksieck, 1988).
- 3 Scott Lash ve John Urry, *The End of Organised Capitalism*, (Londra, Polity Press, 1987).

Kitle Kültürü: Kızmadan Önce Anlamak

Aile... Bu sözcük kimimizde ılık titreşimler uyandırır, kimimizde sıkıntılı çağrışımlara yol açar. Kimimiz amcaoğullarını sevgiyle anar, kimimiz ise akrabalarını aklından uzak tutmayı yeğler. Aile kurumuna karşı, her birimiz kendi özgeçmişimizin izini taşıyan ve sıcaklıktan soğukluğa, hatta nefrete gidebilen duygular besleriz. Buna karşın, bizi içimizden böylesine sarmalayan bir konuda, birilerinin aileyi bir toplumsal kurum olarak ele almasını, onun işlevlerini, dinamiklerini çözümlemesini de yadırgamayız. Eğitilmişizdir, kendimizi eğitmişizdir: “Ben babamı çok severim, ama babalık ideolojisi aracılığıyla belli dengesizlikler pekiştirilir” demekten gocunmayız; bir şeyleri anlamının, mutlaka, duygu doğrultularıyla uyuşması gerekmediğini söyleyebiliriz; söyleyebileceğimizi sanırız.

Bu son söylediğimizi aklımızda sıkı sıkıya tutalım: Kültür kavramını ele aldığımızda bu bakışa çok gereksinimimiz olacak.

Yüksek Isılı Bir Alan: Kültür

Kültür... Türk toplumu üzerine düşünen metinlerde sıkça karşılaşılan bir kavram. Ama daha çok, bir eşleme kalıbı içinde kullanılıyor: Doğu kültürü-Batı kültürü.

Bizde, kültür sınıf kipiyle pek çekilmedi. İşçi sınıfı kültürü, orta sınıf kültürü terimlerinin hem geçmişi eskilere uzanmıyor, hem de işaret ettikleri olgular ayrıntılarıyla henüz ele alınmadı.

Bu uğraş bir kenarda bekleyedursun, yepyeni kültürel oluşumlara –kitle kültürü, popüler kültür adı verilen oluşumlara– dikkat ayırmak noktasına geldik.

Kitle kültürüne kafa yormaya, Batı, yaklaşık kırk yıl önce başlamış; bu sürecin önünü ardını yakalamaya çalışan, farklı vargılara ulaşan çözümleme doğrultuları geliştirmiş. Olgu yaygınlık kazandıkça çözümlemeler örgünleşmiş. Bizde olgu biraz da yeni olduğundan, tepkiler bakımından, şimdilerde çözümleme öncesi dönemi, yani salt duygusal eğilimlerin çözümleme yerine geçtiği dönemi yaşıyoruz.

Aynı anda toplumun çok farklı sınıflarını, kesimlerini kendisine çekebilen kültürel ürünlerin yaygınlaşması, bizde, yeni bir oluşum. Daha önce, toplumumuzun büyük çoğunluğu “kültürü” yani Clifford Geertz’in deyişiyle “hayatı anlamlandırırken ve ifade ederken başvurduğu simgesel biçimleri” kendi yerel, yöresel geleneklerinin içinde üretir, o geleneklerin tarzlarına uygun olarak tükettirdi. Anlamlandırma işlemini, –kültür sosyolojisinin teknik terimiyle– “popüler kültür”ün çevrimi içinde gerçekleştirirdi.

Ülkenin tümleşikleşmesiyle, pazarın ve siyasal erkin toplumun her yöresine erişmesiyle birlikte yerel çevrimler belirleyici olmaktan çıktılar. Toplumumuz, ticari ve siyasal merkezlerden kaynaklanan ve yerel ayrımların sınırlarını ortadan kaldıran simgesel biçimlerle, kültürel kalıplarla hayatı anlamlandırır ve ifade eder hale geldi. Buna kültür sosyolojisinde, “kitle kültürünün egemenliği” deniyor.

Eskiden, yalnızca siyasal merkezlerin ilgilendiği ve kendi “müşterisi” saydığı geniş halk kesimi, zamanla, ticari merkezlerin de müşterisi olma özelliğini kazandı. Belli bir ödeme gücüne ulaşan geniş kitleleri hedefleyen magazinler, kasetler, video kasetler vb. üretmek, malların satışı için reklamlar yapmak ticari açıdan anlamlı oldu. Pazar, artık, “hazır simgesel biçimleri” geniş ölçekte sunuyor. Bu arada, pazardaki bütün etkinliklerin ortaklaşa paylaştığı kaygılar –kısa vadede kâr, en yüksek getiri gibi kaygılar– kültürel üretimde de öne çıkıyor. Bu dinamikler çerçevesinde, geniş kesimlerin tercihlerinin yöneldiği kültürel ürünler ağır basıyor.

Yakın zamana kadar, belli bir eğitim düzeyi ile satın alım gücü at başı gidiyordu. Şimdi bu bağlantı koptu. Eğitim ne kadar yüksek, uzun olursa beğenilerde okulda öğretilenin damgası o kadar fazla olur; beğenilerde “okul-dışı kültür”ün öğrettiği nezhlik arayışı kendini gösterir. Günümüz Türkiye’inde eğitim ile para arasındaki doğru orantı giderek yok olurken, beğenilerde “okul-dışı kültür”ün etkisi artıyor. Okulda, toplumun geleneksel merkezine egemen olan anlayışın seçkinlere özgü beğenisi, gustosu aşılır. Şimdilerde, pazardaki güç dengelerini bu aşılamadan geçmemişlerin talebi oluşturuyor.

Okumuşumuzun içinde, bir yandan, pazardaki beğeni sıralamasında kendi tercihlerinin ikincil öneme itildiğini görmekten ileri gelen bir rahatsızlık yeşerirken, beri yandan bir başka kaygı doğuyor: Okumuşumuz Modernitenin değerlerinin yansımalarından oluşan “yüksek kültür” ülküsüyle yoğrulmuştu. Bu ülkü ile kitle kültürünü bağdaştıramıyor. Yaşadığı iki başlı terslik, okumuşumuzu karşı karşıya olduğu yeni sürece derinlemesine bakmaktan alıkoymuyor. Örneğin, aile kurumu söz konusu olduğunda gösterdiği sabrı, nesnel bakabilme becerisini kültürel oluşumlar düzleminde devreye sokamıyor. Okumuşumuz, bu yeni durumu, yalnızca, kendi eğilimlerine ters düşme yönüyle görmekte ısrar ediyor ve yargı sözcüklerinin şiddetini artırmakla işin içinden sıyrıldığını düşünüyor.

Frankfurt Okulu

Kitle kültürünün mahiyetinin, gerçek sanatta varolduğu düşünülen nitelikleri es geçtiği, “yüksek kültür”de görülen ve kişinin kendini ve içinde bulunduğu koşulları aşmasını özleyen dürtüye sırt çevirdiği saptaması, Batı’da 1940’lara kadar gidiyor. Bu saptamanın en gelişkin örneklerini Max Horkheimer ile Theodor Adorno “Kültürel Metaların Endüstriyel Üretimi” adlı, 1944 tarihli metinlerinde veriyorlar.

Adorno ve Horkheimer, simgesel biçimlerin, artık, endüstri düzeni içinde, pazara yönelik olarak üretildiklerini vurguluyorlar. Kültür endüstrisi adını verdikleri bu süreci harekete ge-

çiren dinamiğin piyasa olduğunu; dolayısıyla, artık, kültüre damgasını vuran temel güdünün en geniş satışı yakalamak, en çabuk ve çok kâra ulaşmak haline geldiğini; bu durumda verili değerlerin, genel geçer anlayışın suyuna gitmenin dışına çıkılmadığını, çıkılamayacağını; böylece gerçek sanatın "varolandan başkayı görme, gördürebilme" yetisinden oluşan olmazsa olmaz yönünün kültür eserinden giderek silindiğini öne sürüyorlardı.

Dikkat edilirse, burada, çözümleme kültür olgusunun üretim yakasına oturtulmuş. Oysa kültürel etkileşimi bütün boyutlarıyla "okuyabilmek" için simgesel biçimlerin üretiminin yanı sıra iki düzleme daha bakmak gerek. Bunların ilki simgesel biçimlerin içerikleri; diğeri ise, zaten bu içeriği tayin eden esas işlem, yani simgesel biçimlerin insanlar tarafından, onları tüketenler tarafından alımlanması, algılanması işlemi. Bu düzlemleri hesaba katmazsak çözümlememiz eksik kalır.

Kaldı ki, bakışımızı yalnızca üretim aşamasına yöneltirsek, bir varsayımı da önceden kabullenmişiz, demektir. O da, izleyicilerin, okurların, kısacası kültür tüketicilerinin kendilerine sunulanı tek biçimde ve üretime egemen olan niyet doğrultusunda alımladığı varsayımdır. Bu ise, simgesel biçimlerle ilişkiye girenlerin kendilerine özgü, herhangi bir seçim yetisinin, artık kalmadığı, bütün bütüne edilginleşmiş, "koyunlaşmış" özneler olduğu yolundaki ikinci bakışa yaslanır.

Gelgelelim, çözümleme, ürünlerle tüketicilerinin karşılaştıkları noktaya, yani alımlama aşamasına taşındığında, işin bu derece basit olmadığı görülür.

Kitlelerin Algılama Stratejileri

Janice Radway'ın kitle kültürünün en tipik örneklerinden sayılan, kadınlara yönelik Beyaz Dizi benzeri romanları okurlarının nasıl alımladıklarını inceleyen araştırması [*Reading the Romance: Women, Patriarchy, and Popular Literature*, (Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1984)] bu bakımdan son derece aydınlatıcı.

Radway, romantik roman okuru olan bir grup kadınla yaptığı derin görüşmeler yoluyla onların bu romanlarda ne bulduklarına bakıyor. Anlaşılan o ki, kadınları romantik romanlara çeken esas nitelik, yaşanan hayattan farklı olarak, bu romanlardaki hayatın (öykünün) merkezinde erkeğin değil de, kadının yer alması. Varolan gerçek ilişkiler örgüsünde; dikkat, önem hep erkeğin üzerindeyken, burada kadın kahraman önde. Dünya onun etrafında kuruluyor. Beyaz Dizi benzerlerini kadınlara çekici kılan bir diğer özellik ise, bu romanların yerleşik kalıbına göre, öykünün belli bir aşamasından sonra, ikili ilişkide kadın kahraman erkek sevgilisi tarafından şefkate gark ediliyor. Oysa, kadınlar, geleneksel olarak, belli bir yaşa geldikten sonra, şefkat mübadelesinde aldıklarından daha fazlasını vermekle yükümlüler. Şefkat dağıtıcısı anne rolünü üstlenmek zorundalar. Romantik roman okuru kadın, bir anlamda, bu öykülerin kalıbı aracılığıyla yakın çevresinden gönül dolusu şefkat aldığı kız çocukluğu günlerine dönmüş oluyor. Hep çocuk kalabilme ayrıcalığını erkeklerin yanı sıra, kendine de tanımış oluyor. Kısacası, popüler romanlar kadın okurun başka türlü yanıtlanmayan gereksinimlerine karşılık veriyorlar. Kadınlar iç dünyalarına tersinden ışık tutmuş oluyorlar.

Bu romanlar elbette, genel geçer değerleri olumluyorlar; örneğin evliliği yüceltiyorlar. Ama, romantik romanlardaki bu yüceltmeyi, kadın okurlar, kendilerince, amacının dışında bir yere çekmiş oluyorlar: Statükonun memnuniyetinden çok, statükonun şu andaki işleyişinden tatminsizliğin ifade aracı olarak kullanıyorlar. Belli bir niyetle yükleme yapılmış kültürel sembelleri bambaşka bir niyetin dile getirilmesinde işe koyuyorlar. Burada söz konusu olan, yalnızca, ilk bakıştaki gibi belli bir kültürel metaya (kitaba) yönelik bir ticari talep değil. Bir ticari talebin içine gizlenmiş, ancak dikkatle bakıldığında kendini ele veren, bir başka insan ilişkileri talebi. Kitle kültürünün insanlara alımlanması aşamasına eğilmek, bu çok önemli boyutu gözden kaçırmamaya yardımcı oluyor.

İşin bu yanının açığa çıkması, “yüksek kültür” yapıtlarından beklenenin –varolanı sorgulamak, eleştirmek, aşmayı denemek, yeni tasarımlar taşımak, kısacası özgürleşim çağrısı ta-

şımak- çok da uzağına düşmeyen bir gerilimin insanların kitle kültürü ürünlerini alımlayışlarında yatabileceğini de düşündürüyor.

Kitle kültürü üzerine düşünürken, beğenilerle yakın ilişkisi olan estetik ölçütlerin yanı sıra, en az onlar kadar, alımlama süreçlerini de odağa alarak, insanların bu kültürün ürünlerini kullanırken belli seçim stratejilerini geliştirdiklerini anlamalarına katkıda bulunuyoruz.

Okumuşlarımızın Büyük Çelişkisi

İnsanların kitle kültürü ürünlerini alımlarken kullandıkları “seçme stratejilerinin” farkında olmak, okumuşlarımıza bir büyük çelişkidен çıkış yolu için ipuçları verebilir.

“Yüksek kültür” ülküsünü benimsediğini düşünen okumuşumuzun bu ülküsünün içinde “etkin, kendisini ilgilendiren konularda kendi başına karar alma noktasına gelmiş özne-birey özlemi” de yer alıyor. Bunun bir uzantısı da, insanların seçimlerine saygı duymaktan geçiyor. Nitekim bu nedenle, okumuşlarımız, siyasal düzlemde insanları reşit kabul ediyorlar, onların seçme haklarını “kutsal” olarak görüyorlar; bu yolda mücadelede kaçınmıyorlar. Kendisini demokrat olarak adlandıran okumuşlarımızın ezici çoğunluğu siyasal seçimlerin sonuçlarını tartışma konusu yapmamaya, meşruiyetlerine gölge düşürmeye özen gösteriyorlar.

Şimdi bir adım geri gidelim. Siyasal seçimlerin insanın yaşamındaki etkisi kültürel ürün seçimlerine oranla hem çok daha derin, hem de kapsamlı sonuçlar doğuruyor. Böylesine kökten etkisi olan bir düzlemde, insanlar bizimkinden farklı bir seçimde karar kılarlarsa, onları küçümsemek aklımıza gelmiyor da, sonuçları bakımından, yalnızca kendilerini ilgilendiren bir seçim düzleminde –bu tür değil de şu tür şarkı, o tür değil de şu tür film seçimi düzleminde– bizden ayrıldıklarında en ağır sözcükleri kullanabiliyoruz: Yozluktan, uyuşmuşluktan, koyunluktan dem vurabiliyoruz. Burada bir çelişki yatmıyor mu? Bu çelişkiyi aşmanın yolu, belki de insanların, kültür endüstri-

sinin üretim aşamasında simgesel biçimlere yüklemek istediği niyetleri tersine çevirebilen stratejilerine duyarlı olmaktan geçer.

Bu stratejilerin işaret ettiği talepleri gözetirken estetik özene taşıyan simgesel biçimlere insanlar niye kulak kabartmasın, onları yeğlemesin?

Cumhuriyetin İlk Özgün Popüler Kültürü: Arabesk

Toplum olarak hayatı nasıl yaşadığımızı kavramak istiyorsak, duyargalarımızı günlük hayatımızın ayrıntılarına yöneltmekten başka çare yok.

Toplum, bir sürekli oluş hali. Her gün yeniden kurulan, her gün yeniden bozulan bağlantıların, ilişkilerin durmaksızın deviniminden ibaret. Toplum, zamanın (tarihin) içinde, kendisini üreterek süregiden, ucu açık gerilimlerin akışının öteki adı.

Çıkarlar ve talepler arası pazarlıkların bu açık uçlu serüvenini "okumak" istiyorsak, hayatın sesine kulak vermek zorundayız. Hayatın sesi ise bazen mırıltı halinde, evlerimizin içindeki ilişkilerin kıvrımlarında gizleniyor; bazen de radyodan, ekrandan bas bas bağırıyor.

Gelgelelim, ne aydınımız ne de toplumbilimcimiz hayatın ortalıktaki bu sesini yakalamaya özen gösteriyor. Hayatı hep devletle bir tuttuğundan olsa gerek, topluma duyarlı olma yetisini geliştirememiş. Hep devleti kollamış, gözlemiş. Devlete göre ya da devlete karşı durmuş.

Oysa, hayat toplumun ayrıntılarında yatıyor.

Zeki Müren'den İbrahim Tatlıses'e

1950'lerin ortasından bu yana bize akan sesi, üç toplumsal ikona bakarak okuyabiliriz. Her biri, belirgin biçimde bir döneme denk düşen, dolayısıyla üç farklı gerilim tarzını dile getiren

bu üç toplumsal ikon Zeki Müren, Orhan Gencebay ve İbrahim Tatlıses'tir.

Her üçü de bizim toplumumuz için birer şarkıcı olmaktan öteye bir şeyler ifade ettiler, ediyorlar. Yeni şarkıları kadar, belki onlardan fazla ekran dışındaki, sahne dışındaki hayata karşı tavırlarını, giyim kuşamlarını, tercihlerini merak ettik, ediyoruz, izliyoruz. Onlarla, onlara göre kendimize baktık, bakıyoruz. Demek ki, onları birer toplumsal ikon olarak belledik.

İkonun en belirgin özelliği ise katılmamıza el vermesidir. İkonlar *"aracılığıyla bir yer'e, bir yan'a ait bulunduğumuzu açığa vururuz. Temellük edilen bir ikon 'edinilmiş' bir kimliğin göstergesidir. (...) İkon aracılığıyla katıldığımızı ve özlediğimizi belli ettiğimiz gibi, katılmadığımızı, reddettiğimizi de belli edebiliriz elbet."*¹

Hayatın sesinin Zeki Müren tarafından dile getirildiği yıllar 1950'lerden 1960'ların sonuna uzanmakta. Bu ses nasıl olmuş da toplumun bu kadar geniş bir kesimini kendine çekmiştir; onlara ve onlarla ne söylemiştir?

Topluma duyarlı olmuş sayılı toplumbilimcilerimizden Ünsal Oskay, Zeki Müren'in 1950'lerden itibaren kentlerimizdeki yeni insanların *"aradığı"* iç mekânın sesini getirdiğini söylüyor. Zeki Müren'in, o sıralarda, eski kentli orta sınıfın oturduğu gün görmüş –ama artık düşüş içine girmiş– semtlerinde, her biri kendi *"üzletinin"* sessizliğine çekilmiş eski evlerindeki musiki âlemlerinde üretilen nezahatli hüznün ötesine geçtiğini öne sürüyor; hatta, o hüznün tersine, kentlerde *"kalabalıklara"* dönüşen yeni insanlarımızın hem gürültülü, hem de biraz *"işveli"* iç mekânının sesini sunduğunu belirtiyor.²

Bence, Zeki Müren'in hem yeni kentli alt sınıfı, hem de eski kentli orta sınıfı aynı anda çağırabilmesi, bir ayağının hâlâ o hüznünde olmasındandı. Zeki Müren, eski kentli orta sınıfın hayatın bir zamanlar kendisine vaat ettiklerini gerçekleştirmeyeceğini hissedişinin sesiydi, özünde. Bir tükeniş hissinin hüznülü, ama yeni formda, nezih son şarkısıydı. Kent kırıgılarının sesiydi. Peki, yeni kentliler de bu sesin etrafında neden toplandılar?

Onlar, henüz sayıca ne kente el koyacak ve kendi gürültülerini üretebilecek, ne de *"işvelerini"* açığa vuracak güçtelerdiler.

Henüz, az sayıda kapıcıydılar, hademeydiler, bostancıydılar. Yeni hayatın onları kabul edip etmeyeceğinden kuşkuluydular; ürkektiler. Kırılabilirlerdi. O yüzden, eski kent kırılgınlığıyla yeni kent kırılabilirleri aynı titreşimde birleşebildiler. Zeki Müren, hüsrânın tehdidi altındaki bütün kesimlerin ortak sesini dile getirdi. Dikkat edilirse, işveli edası 1960'ların ortasına doğru belirginleşti.

Ne ki, 1960'ların ortasında eski kentlilerle yeni kentlilerin güzergâhları farklılaşmıştı. Talepleri ve çıkarları aynı sesle dile gelemezdi. Nitekim bu yüzden Orhan Gencebay'ın saltanatı başladı.

Orhan Gencebay yitirilmiş bir güzel ülkenin değil de, bir türlü ulaşılamayan uzaktaki o güzel ülkenin peşinde olanların sesidir. Geride sığınacağı bir yeri olmayanların, ileriye ihtirasla yapışanların, her gün gelecek kapısına omuz vurup geri püs-kürtülenlerin şikâyetle karışık, ama yine de yaşama isteği dolu sesini taşır. Özellikle 1970'lerde kendini duyuran bu ses, tıpkı Zeki Müren gibi eski "efendilik" evrenine bağlıydı: Hem delikanlıydı, hem de efendi. Gencebay'ın tavrındaki efendilik eski kentli normlarının damgasını taşımaktaydı. Çünkü, sesini ödünç aldıkları kente tutunma savaşı devam edenlerdi; edepli olmak zorunluluğu vardı; yoksa, kentin "esas" efendileri olmayı büyük ölçüde sürdüren seçkinler edebe davet edebilirlerdi bu yeni sesi.

1980'lerle birlikte kentin eski sahiplerinin en azından sayıca azınlığa düştüğü açıkça görülür oldu. Kamusal mekânlar üzerindeki mutlak hükümranlıkları ellerinden çıktı. Başka bir deneyim coğrafyasının üyeleri, dağarcıklarına, kentin girdisine çıktısına ilişkin bilgileri de eklemişlerdi. Geçen zaman süresince, bu üyelerin bir bölümünün pekâlâ kenti fethedebileceği, kentin merkezi noktalarına -ticaret, siyaset, eğlence- ulaşıp yer edinebileceği kanıtlanmıştı. Orhan Gencebay'ın dolaylı yaşama talebi doyuruculuğundan bir şeyler kaybetmekteydi. Hayata el koyabileceklerini hissetmiş olanlar taleplerini daha açıkça işittirebilirlerdi. Boyunları, seçkinler karşısında başlardaki gibi bükük değildi ki, sesleri bükük olsun.

İşte İbrahim Tatlıses, o yüzden, eskilerin edep anlayışına

ters düşen bir tavrın sesi olarak, olanca gümbürtüsüyle hayatı dışa vurmaya başladı. “Allah, Allah, Allah. Bu nasıl sevmek” çınlaması kendine kendisinin şaşması yetmeyen, ötekilerin de görmesini, şaşmasını isteyen güvenli bir duyarlığın sesidir. Karşılanmayan çıkarlar ve talepler, artık, şikâyet kipini terk edip, karşı-diretme tınısına bulanmaya adaydırlar. Ancak, buradaki hem şikâyeti hem de karşı-diretmeyi doğrudan siyasal potansiyel niteliğinde görme kolaylığına düşmemek gerekir. Bunlar, olsa olsa, seçkin olmayanların konumlarını yaşama biçimlerine ilişkin dışavurumlardır; yaşantılarının, kültür düzleminde dışa vurulma yönsemeleridir. Yalnız, unutmamalı: Uçları açıktır.

Cumhuriyet Seçkinlerinin Iskalanmış Projesi

Seçkin olmayanların konumlarını yaşama yollarındaki bu değişiklikler, elbette, seçkinlerle seçkin olmayanlar arasındaki günlük etkileşim içinde biçimlendi.

Seçkinler, Cumhuriyet’le birlikte topluma iki kanatlı bir temel tercih dayatmışlardı. İşte Zeki Müren’den İbrahim Tatlıses’e uzanan ses, toplumun bu dayatmaya verdiği karşılıkların yarattığı gerilimlerin içinden süzülüp gelmiştir.

Tam da burada, “seçkinler” sözcüğüyle anlaşılması gereken açıklık getirmekte yarar var: Seçkinlik, maddeye ve/ya da zihinlere hükmedebilme konumunda olmanın öbür adıdır; insani üstünlükle hiçbir ilintisi yoktur.

Seçkinler eliyle dayatılan iki kanatlı tercihe geri dönelim. Bu tercihin birinci kanadı dünya sistemiyle bütünleşmeyi hedefleyen kapitalistleşme yönündeydi. İkinci kanadı ise bu sürecin kolaylaştırıcısı ve tamamlayıcısı olarak Aydınlanma felsefesinin uzantısı olan Modernitenin değerlerinin benimsetilme çabası oluşturunuyordu.

Gelgelelim, bizim seçkinlerimizin Moderniteyi benimsetme çabası –hızlı sonuç alma amacından ötürü– zorlama yolunda ısrarlı oldu. Üstelik seçkinlerin kafasındaki değerler modeli, Modernitenin Batı’da yaşanan hayata bakarak değil de, özlenen

hayata bakarak dile getirdiği önermelere kanmış bir modeldi. Bu yüzden de "nezihlik" ölçüsü çok yüksek tutulmuş bir modeldi. Oysa, kapitalistleşme serüveninde epey yol almış Batı toplumlarında bile bu model, içerdği değerler itibariyle, ıskalanmış bir proje olmaktan öteye geçememişti. Oralarda, toplum kapitalizmle yoğrulurken, hükmedilenler ile hükmedenler arasındaki etkileşim sonucunda ortaya kitle kültürü ya da popüler kültür denilen ve nezihlik arayışındakilerin beklentilerine ters düşen bir başka kültürel evren çıkmıştı. Ama bizim seçkinlerimiz, tam da seçkinliklerinden ötürü, sandılar ki, temel tercihin birinci kanadını istedikleri yönde işletirken, ikinci kanadına da, ayrıca, benimsedikleri güzellmelere uygun, farklı bir macera kazandıracaklar. Olmadı.

Zeki Müren'le gelen hayatın sesi onları irkiltmedi: Nezihlik ölçütlerini zorlamıyordu. Ama, Orhan Gencebay'la toplumun sesinin kendi kurguladıklarından farklı bir tını çıkarmaya başladığını işittiler. Arabesk diye adlandırılan olaya önce müstehzi baktılar; küçümseyebildiler. Orhan Gencebay'lı yılların arabeski seçkinleri fazlaca irkiltmiyordu; zira, her şeye karşın bu sesi "şoförler vb." gibi sınırlı bir alt-grupla özdeşleştiriyorlardı. Sınırlı olması, seçkinlerin zihinlere hükmetme iddiasını tehdit etmiyordu. Ama ne zaman ki, bu sesin yaygınlık kazandığı İbrahim Tatlıses'le apaçık belli oldu; işte o zaman arabesk istihza konusu olmaktan çıkıp, bir çeşit hınç konusu oldu. Denetim olanağı elden yitmişti.

Seçkinler, 1980'lerin sonu yaklaşırken, seçkin olmayanların sesine hükmedemez haldeydiler. Bu ses, seçkinlerin hükmettiği radyo, televizyon gibi resmi (dikey) iletişim kanallarının dışında teyp, video-kaset gibi yatay bağlantılar sayesinde de hepten ele avuca sığmaz durumdaydı...

Yaygınlaşma, aslında, arabeskin de iç dönüşüme uğraması sonucunu getirdi. Arabeskin dışında kalagelmış diğer müzik türlerinin renkleri, tematik özellikleri, teknikleri, hızla, arabesk diye adlandırılmaya devam edilen potaya akıtılıyordu. Çekirdeğinde eski arabeskin durduğu, ama bu çekirdekten bambaşka hareketlerle dağılan bir kültürel iklim su yüzüne çıkmaktaydı: Bu, Cumhuriyet'in ilk özgün kitle kültürüydü. Toplumun birbi-

rinden farklı kesimlerini aynı anda çağıran ilk kitlesel kültürümüz. Bu çağrı gücünün ardında, belki de, bir başka beceri daha yatıyor: O da, bunca yıldır seçkinler katında sözü edilen Doğu-Batı sentezini kendi bünyesinde, kendi öğeleriyle başarmış olması. Bu niteliğiyle, sahici bir oluşum. Ne var ki, sahici olmak, ille de insanın iç ufuklarını geliştirebilir olmak anlamına alınmamalı.

Bu ilk kitlesel kültürümüzde, seçkinlerin haslarının eliyle yeşertilmiş kültür yapıtlarının boyut vericiliği, zenginliği yok. Olmasını da beklememeli. Ama, yine de hayata ilişkin bir şey; capcanlı. Seçkinlerin kendi katmanlarında yaratamadıkları bir canlılığı taşıyor.

Kendilerini ister aydın diye adlandırırsınlar, ister toplumbilimci diye, “burada” yaşayanların bu oluşumun mahiyetini kavramama hakları yok; ama elbette, kendilerini de içine almasını reddetme hakları var. Yalnız, bunun bedeli, “arabesk” denilenin yanına, aynı canlılıkta ve sahicilikte başka bir şeyler koyabilmek.

Bu arada, seçkinlerin iyi niyetlilerinin bir tikanıklığı da üzerlerinden atması gerekiyor: Cumhuriyet’in başından beri verdikleri uğraşları hep toplum sesini duyurabilsin diye verdiklerini düşünmüşlerdi. Şimdi, duydukları sesi bir türlü çözemiyorlar; doğru yerine oturtamıyorlar. Topluma duyarlık, bu noktada, işe yarar.

Notlar

- 1 Ahmet Oktay, *Kültür ve İdeoloji*, (İstanbul, Gür Yay., 1987), s. 20. Popüler ikonlara ilişkin daha fazla bir şeyler bulmak isteyenler, Ünsal Oskay’ın *Kitle İletişiminin Kültürel İşlevleri*’nde (Ankara, SBF Yay., 1982) “Popüler İkon Açıklamaları” başlıklı ikinci bölüme bakabilirler.
- 2 Ünsal Oskay, “Zeki Müren ve Bülent Ersoy İçin İyi Niyetli Bir Mersiye”, *Cumhuriyet*, 13 Mart 1982.

“Vurana Elsiz, Sövene Dilsiz”lığımız Artık Gerimizde

*“Bir toz gibi savrulduk hepimiz bir kenara,
Hasret dolu gözlerim şimdi döndü pınara.*

*Kabahat kimdeydi, kaderde mi, bizde mi?
Derde boyun eğmeyip yaşamamak elde mi?*

Bırakın da yaşayalım, hasretiz yaşamaya biz.”

Orhan Gencebay

İki nokta kesin:

Toplumumuz kabuk değiştiriyor;

Bu değişim bir müzik eşliğinde gerçekleşiyor: Arabesk.

İster beğenelim, ister beğenmeyelim: Günümüzde en çok satan müzik, arabesk. Demek ki, arabesk –en azından öteki türlerle karşılaştırıldığında– bir şeylerimize daha denk düşüyor; bir gereksinmemizi daha çok karşılıyor.

Bu gereksinmemiz ne? Bizi arabeske iten güdüler hangileri? Bu konuda, şimdilik genel kabul gören açıklama “afyon ya da sinir hapi kuramı”. Murat Belge bu kuramı şöyle dile getiriyor: Gencebay’ın müziği “dertten beslenir, derdi besler ve aynı zamanda derdi arabesk düzeyine aktararak gerçek dert olmaktadır çıkarır. ‘Bir Teselli Ver’, ‘Hor Görme Garibi’, ‘Benim Dertlerim’, ‘Tanrım Beni Baştan Yarat’ düzeyine aktarılan dert genelleşir, hep bir ağızdan bir ‘şikâyet’ olur. Buna ‘afyon’ demek bana aşırı geliyor, ama bir ‘sinir hapi’ etkisi yaptığını söylemek herhalde yanlış olmaz.”¹

Ama eksik olabilir. Çünkü, bu açıklama gündelik tutum ve davranışlarımızın gerisindeki güdülerden yalnızca bir tanesini göz önünde bulunduruyor. Oysa, edimlerimizi yaslandırduğumuz iki tür güdü var: "... üzere" ile "...den ötürü" Hepimiz, ya bir şeyi, bir gereksinmeyi, bir olasılığı karşılamak, öncelemek vb. *üzere* belli bir edimde bulunuruz, ya da bir şeylerden *ötürü* öyle duyar, öyle yaparız. Bir şeyi karşılamak *üzere* yaptıklarımız gelecekteki durumları, sonuçları gözetir. Bir şeyden *ötürü* yaptıklarımız ise bir amaç gözetmez, geçmişteki yaşam deneyimimizden kaynaklanır. Arabeski, *sinirlerimizi yatıştırmak üzere* seçtiğimiz gibi, sakın *geçmişimizin duyarlılığına yaslanmasından ötürü* kendimize yakın buluyor olmayalım?

Neydi, geçmişimizin duyarlılığını oluşturan ana öğeler? Sabri Ülgener'in dediği gibi "insan ve toplum varlığımızı yoğun etken tasavvuf ve tarikat ahlâkı"² değil miydi? Bu ahlakın başlıca boyutları kadere inanç, tevekkül, hüznün hükümranlılığı değil miydi? Mevlânâ Abdurrahman Cami *Nefahat el-Üns*'ünde mertebelerin en yükseğine erişmek isteyen hüzünü neşeye, ölümü yaşama yeğlemesi gerektiğini³ söylemiyor muydu?

Arabeski, işte bizim bu duyarlık geleneğimize yaslanıyor. Orhan Gencebay, "bu müziği yapanların çoğu acıya yer verdi, çünkü zaten böyle temalar bizim geleneksel müziğimizde vardı. Toplumda da vardı... Toplum hüznü seviyor..., büyük çoğunluğuyla hüznü şarkılar yapılmış oluyor",⁴ demiyor mu?

Gelgelelim, burada bir durup geriye bakmak gerek: Eski dünyamızda kadere inancın, tevekkülün, hüznün içine oturduğu büyük anlam çerçevesinin odağında Tanrı yer almaktaydı. Yaşam üslûbumuzun bütün kolları ona ulaşırdı, ona göre biçim alırdı. Tevekkül, Tanrının yönettiği anlam evrenimizin bize sunduğu koşulların kabulüydü. Kader, bu anlam evreninin önüne geçilemez seyriydi. Hüznün, bu "gözyaşı vadisi"nden çıkıp öteki dünyada sevgili kullar arasında yerimizi aldığımızda neşeye dönüşecekti. Tanrının yaşamımızın her yöresindeki varlığı bizleri güvenceliyordu. Oysa, günümüz dünyasında, çoğumuz, Tanrıyı yalnızca Ahretin Efendisi olarak görmeye başladık. Ancak, başımız çok sıkıştığında "bura"ya çağırıyoruz. Diğer zamanlarda Bilim-Tanrının, Para-Tanrının gözetimi altında

işlerimizi sürdürüyoruz. Öyle olunca, tevekkül Tanrının koşullarının –iç huzuru getiren– kabulünden çıkıyor; varolan toplumsal ilişkiler karşısında boyun büküklüğü öğütler hale geliyor. Kaldı ki, eski dünyamızda bile tevekkülün işlevine kuşkuyla bakmakta yarar var. Bu konuda Ülgener bakın ne diyor: “İrâde denilen şeyi yok farz eden, hatta...’ irâdetten murat terk-i itirazdır’, ‘irâde buyruk tutmaktır’ demeye kadar varan bir iman ve itikadın –belki kendi de farkında olmayarak– ‘vurana elsiz, sövene dilsiz’ bir kütleyi için için donatıp üst tabakanın hizmetine koşmakta nasıl bir rol oynamış olacağı ortadadır... bağımlılığı zihinlere söz ve deyim olarak perçinlemede en etkin rolü yine de tasavvufun oynadığına şüphe yoktur.”⁵ Şimdi, bu zihnin duyarlılığının uzantısı olan arabeskin de aynı rolü oynadığı açık.

Ama, eğer biz arabeske önümüzdeki acıları göğüslemek üzere olduğu kadar, geçmişimizdeki tek anlam haritasına uygun düşüyor olmasından *ötürü* yakınlık duyuyorsak, bu rolü yakında terk edeceğini söyleyebiliriz. Çünkü yeni bir yaşam üslûbumuz oluşuyor; kendimizi, insanları ve evreni anlamlandırmada başka değerler öne geçiyor. Daha şimdiden, arkaya dönüp baktığımızda geçmişimizin, artık önemli bir dilimini bu yeni yaşamın doldurduğunu görüyoruz. Az kaldı; yakında, geçmişimizde tevekkül çok gerilere itilmiş olacak. O zaman da arabesk, temalarını değiştirecek; zaten değiştirmeye de başladı. Teması, edası değişen bir arabesk ise ne kadar arabesktir?

Diyeceğim o ki, aslında arabesk bitti. Sesi, sönmüş bir yıldızın ışığı gibi yalnızca bir yanılısama.

Notlar

- 1 Murat Belge, “Orhan Gencebay’ın Suskunluğu”, *Yeni Gündem*, Sayı 14, 16-31 Ocak 1985, s. 33.
- 2 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din, İslâm, Tasavvuf ve Çözümlenme Devri İktisat Ahlâkı*, (İstanbul, Der Yay., 1981), s. 104.
- 3 Aktaran Annemarie Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*, (İstanbul, Adam Yay. 1984), s. 42.
- 4 “Orhan Gencebay ile Söyleşi”, *Yeni Gündem*, Sayı 14, 16-31 Ocak 1985, s. 33 ve 34.
- 5 Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 105.

“Barbarların Terkisinde” Bir Zoraki Şair

“Barbarların Terkisinde” öncekilerden birçok bakımdan farklı bir metin. Üstelik kendisini sosyolog diye gören birisinin kaleminden çıkıyor. Bu yüzden ayrıca garip. Bir açıklamayı hak ediyor.

Beni “Barbarların Terkisinde”ye götüren yazı serüveninde kişisel boyutu aşan bir şeyler olduğunu düşünüyorum. Yazı ile, giderek Türkçe yazmakla uğraşan herkesin günün birinde karşılaşabileceği bir yol ayrımına işaret ediyor.

İşin başına döneyim.

Bir sorunu dile getirmek istiyordum: Hem dünyada, hem de bizim toplumumuzda “demokratikleşmenin intikamı” diyebileceğim bir sürece tanık oluyorduk. Toplumsal merdivenin alt basamaklarında yer alan kitleler, refahtan eskiye oranla daha çok pay almaya başlamışlardı. Bunun sonucunda toplumsal sahnede kendilerini daha çok ortaya koyabiliyorlar; daha çok ürün ve hizmet talep ediyorlardı. Talepleri, zorunlu ihtiyaçlarının ötesine uzanabiliyordu, artık. Endüstri hem bu tüketimi besliyor, hem de bu tüketimden besleniyordu. Gelgelelim, kültür endüstrisi kitlelere sunduğu ürünlerinin standardını saptarken ticaretin ve seri imalatın mantığını izliyor ve ortalama beğeniye hedef alıyordu.

Sosyolog merceğiyle bakıldığında şaşılacak bir durum yoktu.

Tarih sahnesinde neredeyse 150 yıldır zihinlerin ve beğenilerin mutlak önderliğini yapmış bir sınıf, burjuvazi, olası bir toplumsal patlamayı önceleyerek, bir yandan toplumsal denge-

leri diğer herkes için kendi bildiğince yeniden düzenliyor; beriyandan bu yeni dengeler içinde kendini, özlemlerini, iddialarını ve beğenilerini yeniden tanımlıyordu.

Sanki her yerde, İngiliz toplumunda en becerikli örneğini gördüğümüz mekanizma işleme konuluyordu. Gönül çelici vaatlerle, vaatlerin yetmediği noktada acımasız kaba kuvvetle sindiregeldikleri bir sınıfın zaman içinde biriktirdiği basıncın gücünü sezen günün efendileri –sırasıyla önce aristokratlar, şimdi de burjuvalar– usulca biraz yana çekilip yeni taleplere yanıt verilmesine olanak tanıyorlardı. Kaldı ki, bu yana çekilişi hem kolaylaştıran, hem de zorunlu kılan bir başka süreç yaşıyordu. Yeni talepler hizmet sektörünün tarihte hiç görülmedik ölçüde genişlemesini sağlamış; bu sektörün verimli toprağında yeşeren bir “yeni küçük burjuvazi” türünün ortaya çıkmasına yol açmıştı. Yeni küçük burjuvazinin sahneye girmesiyle ivme kazanan toplumsal köşe kapmacada eski hükümler birtakım niteliklerinden ödün verirken, birtakım ayrıcalıklarını ellerinden çıkarmamış oluyorlardı.

Pazarın sahipleri pazarın yeni müşterileriyle ortak bir zeminde buluşmanın manevralarını yapıyorlardı. Toplumsal merdivende yükselmeye hazırlanan sınıf ise ısısını önemli ölçüde aşağıya çekiyordu. Böylesi bir buluşma, tarafların kimliklerini aynı anda gözden geçirmelerini şart koşuyordu.

Burjuvazi bu şarta uyuyor; zaten artık kendisine bir yarar sağlamayan kimi zihinsel tasarımlarını elinden çıkarıyordu. Bu zihinsel tasarımların başında sanat ile kurduğu ilişki tarzı geliyordu.

Tarihin gördüğü en maddeci uygarlığı inşa etmiş olan burjuvazi manevi yanını besleme işlevini din yerine sanatın sırtına yüklemişti. Sanat, başlangıçta, burjuvazinin eskiyi yıkıp yeniyi oturtma niyeti doğrultusunda eleştirel bakışı öne çıkarmış, “insanın kendi talihiyle karşı karşıya gelmesi” demek olan trajik duyguyu ciddiye almıştı. Ancak, burjuvazinin yerini sağlamlaştırmasıyla birlikte, sanatın bu sınıfın toplum üzerindeki hegemonyasını meşrulaştırma görevine ağırlık vermesi istenir olmuştu.

Yeni bir meşruiyet zemininin kurulmakta olduğu şu sırada,

insanın trajik yanını hatırlatan kültür ürünleri “şimdi sırası değil” denircesine elbirliğiyle ilgi dışı bırakılıyordu. Değil mi ki refahtan biraz pay verme kapısı aralanmıştı; sanat ille de bir şey yapacaksa bunu beceren zemini olumlamalıydı. Meta şöleninin türküsünü söylemeliydi.

Bir köşede ise, akıl saatleri eski(tilen) değerlere ayarlı olup gözlerinin önündekini anlayamayanlar duruyordu. Kör bir hırçınlıkla yeni uzlaşmaya, daha çok da yeni refah taliplerine lanet yağdırmaktaydılar.

Bu arada, bütün dünyada olduğu gibi, bizde de yanlış tanımlanmış demokratikleşme adım adım intikamını alıyordu.

Bunu görüyordum, söylüyordum. Elinizdeki kitapta yer alan kimi yazılar buna tanıklık ediyor.

Nedir ki, kişi dediğiniz çok katmanlı. Aklım bu köşe kapmacayı “doğal”, giderek haklı bulurken, içimde bir ses, olup biteni sevmediğini söylüyordu.

Görüyor, haklı buluyor, katılıyor; katılırken sevmiyor.

Anlaşılan 19. yüzyıla sıkı sıkıya bağlıydım. Ama yaptıklarına değil, umutlarına. 20. yüzyılı hep hayal gücü fukarası olarak kabul etmiş; 19. yüzyılın düşlediklerini, tasarladıklarını çoğu kez tersinden anlayarak uygulamaya geçirmekten öteye bir beceri gösterdiğine inanmamıştım. Sığ mühendislik ve çiğ gerçekçilik yüzyılında yaşıyordum. O yüzden 21. yüzyılı özlüyorum.

19. yüzyılın umutlarını, kökenleri Aydınlanma felsefesine uzanan umutlarını son derece ciddiye alıyordum. Daha mutlu bir dünya tasarlamamanın “modasının geçmesini” içim almıyordu. Daha mutlu bir dünya vadinin, kültür ürünlerinin “varolandan başkasını tasarlama yeteneği” ile yakından ilintili olduğunu düşünmeyi sürdürüyordum.

Bildiğim bir şey daha vardı, kınamak zordu: Tırmanıştaki katmanlar önceliği varolandan daha fazla pay kapmaya vermişlerdi. Varolandan başkasını tasarlamaya mecalleri yoktu. Kendi geçmişlerinden 1990'lara taşıdıkları ise henüz doyurucu olmaktan uzaktı.

Toplumsal sahnede bir yakada “başka türlü” tasarlama gücünü yitirmiş eskiler, öbür yakada tasarlama gücünü henüz edinememiş yeniler...

Peki ben neredeydim? Yaşamakta olanın içinde kendi durumumu anlamak, yazı aracılığıyla kendimi çözmek istedim. Beni “Barbarların Terkisinde”ye götüren yazı serüveni böylece başladı.

Nerede durduğumu çözmek üzere başvurduğum ilk düşünme “tarzı” bilimsel tarz oldu. Gelgelelim kurumlaşmış sosyoloji, bu kez, aldığı terbiyeden ötürü önüme koyduğum soruyu kurcalamama yardımcı olmuyordu. “Öznel-olan”la ilintili gördüğü soruları ilgi alanına kabul etmiyordu. Gerçi sosyoloji geleneği içinde “dünyayı dile getirenin” kendini soyutlamak zorunda olmadığını, dile getirdiğinin bir parçası olduğunu, kendisinin de “içerde” bulunduğunu, “içerden bakış”ın bütünüyle yadsınmaması gerektiğini düşünen bir akım vardı; bu akımın açtığı patikayı izlersem, durduğum yeri anlamam, belki, kolaylaşırdı. Ne var ki, ölçülebilirliğe yönelmiş bilimselden uzaklaşıp, anlama sosyolojisine yanaşmanın da çıkar yol olmadığını kısa sürede keşfedecektim. Her şeyden önce, bilim düşüncesinin koyduğu yatakta akan düzyazı tarzı ile, bu kez, uyuşamıyordum. Elimdeki araç bilinen durumları sınıflandırmak üzere geliştirilmişti; amacımla birleştğinde tutukluk yapıyordu. Üstelik, bilimsel söylem Türkçeye büründüğünde bir kat daha tutuklaşıyordu. Batı’da, edebiyat ve felsefe gibi öteki kültür dilleriyle daha uzun süredir ve daha yoğun alışveriş içinde olduğundan bilimsel dil belli bir kıvraklık kazanmıştı. Oysa, Türkçede hep “devletli” sorunlarla yoğrulduğundan olsa gerek, bürokratik yazışma kabızlığından payına düşeni hâlâ üzerinde taşıyordu. Sorunumu halletmiyordu.

O zaman bilimsel tarzı terk edip denemenin ferahlatıcılığına sığınmayı seçtim. Çıkışı bulduğumu sanıyordum. Yanılmışım. Düzyazı, burada da, yazarından belli bir “düzlük” talep ediyordu. Bense öznelimin çeperlerini dahi adlandırmakta güçlük çekiyordum; varacağım yeri önceden bilmiyordum.

Nereden gelip zihnime takıldığını bilmediğim bir “Moğollar” imgesinden başka ipucum yoktu. Yavaş yavaş bu imgenin metafora bir çağrı olduğunu sezdim. –Şimdilik– durduğum yeri anlamak için o metaforun peşine takılmalıydım. Öyle de yaptım.

Barbarların Terkisinde

Kitaplara borçluyum yaşamamı ben.

Sazlıkların arasında bata çıka küçük bir köpek yavrusu gibi kaçmaya çalışıyordum Timur'un askeri beni yakalayıp terkisine attığında.

Çamurların içinde debelenirken elimden bırakmadığım tomara takılmıştı gözü.

Göğsüme bastırdığım kâğıtlara defter dendiğini komutanından öğrendi.

Teklemeden okumam duraksamadan yazmam önce şaşırttı sonra eğlendirdiydi Moğolları.

Ama Derya'nın kıyısında az ötede beş kardeşimle anamın ikiye biçilmiş gövdeleri yatıyordu.

Tuz kristallerinin güneşin altında yanıp söndüğü düzlüğün orta yerine kurulmuş otağından içeri itilip önünde yere kapandığımda kılıç değil kalem tutmamı istedi.

Otuz dört yaşındayım şimdi.

O da kocadı bu arada.

Dimdik değil artık atının sırtında.

Barışta hizmetime bakan, savaşta yanıma düşman komayan emektar Kutlay Çaka'ya kalırsa, Moğollardan farklıymışım ben. Bilmek gerektiğinde, gözlerimi kapayıp içimden çekip çıkarıyormuşum geçmiş. Olmadı, kayıtlara, taşlara, oymalara bakıyormuşum. Moğollarsa tenlerinde, kaslarında taşırlarmış bildiklerini. Tehlikenin sesi ve kokusu hemen irkiltsin, diye böyleymiş. Bundan ötürü birer kaplanmışlar hayatın içinde.

Ama, gene de, büyük oğlunu yanıma katacakmış. Bir cam kâse-yi okşarken görmüş beni. Gözlerim yaşlıymış. İçimden çekip çıkardığım geçmişin kaynağı orda sanmış. Ardımdan gelip usulca değdiğinde kâsedeki cevher Kutlay'dan kaçmış. Belki, oğlu yakalamış.

Yirmi iki yıldır terkisindeyim Moğolların.
 Alevlere bırakılmış nice şehir gördüm
 Nice çılgılla parçalandı kulaklarım.
 Gene de her seferinde ürperir içim.
 Bir sızı giderek derinleşir.
 Kalem tutmam istendi kılıç değil.
 Gün batarken dün baharın ilk kırlangıçlarını gördüm.
 Cıvıldaşarak Timur'un terk ettiği Şam'a gidiyorlardı.
 Geçen yılki yuvalarını arayacaklar. Boşuna.
 Ulu Cami yandı. Şam'ın yarısı da.

Yaklaşamadım. Alevlerin koynundan el yazmalarını çekip çıkaramadım.

Oysa kitaplara borçluyum yaşamamı ben.
 Şehirlere yerleşmedim, yerleşmeyeceğim.
 Kutlay'ın oğlu bilmeli:
 Oralar da kirli.
 İnsanlar insanlardan esirgiliyor
 Kâselere yazmalara verdikleri özeni.
 Hem kurulmuş olan yetmiyor bana.
 Moğolların yıkımının ardından doğabilecek şehir bir umut
 hâlâ.

Farkındayım. Kocadı. Göçecek.
 Ölümünden sonraki girdap beni de içine çekecek.

Yarın güneş bir kez daha Hamel burcuna girecek.

Gerçeküstücülük: Başı Bağlanmış Bir "Avant-garde" Daha

Özetleyelim:

1. Yüzyılın ilk çeyreğinde boy gösteren gerçeküstücülük, sanatın burjuva toplumundaki konumuna karşı çıktı. Hayat ile sanat arasındaki bağıntıyı dönüştürmek istedi. Hayat pratiği ile sanatı bütünleştirmeyi hedef aldı. Böylece, özgürleşme yolundaki tikanmaları patlatacağını düşündü. Hedefine ne ölçüde ulaştığı çok tartışılır.

2. Hedefine ulaşmak üzere, daha önce görülmemiş bir dizi biçim ve tekniği seferber etti. "Kolaaj" ile "montaaj"ı getirdi. Günlük nesneleri, izmaritleri, sokak köşelerinde edilmiş lafları sanatsal malzeme diye bilinegelmiş öğelerle bir tuttu. Kendiliğindenlik ile bilinçli kurmacayı eş değerledi. Her şeyin sanat, herkesin sanatçı olduğunu –biraz da hınzırlık olsun diye– ilan etti.

Şimdi yüzyılın sonu yaklaşıyor. Çevrenizdeki kültürel havayı koklayın, hissedeceksiniz: Gerçeküstücülüğün ortaya saldığı biçim ve teknikler hemen hemen her yörede karşımıza çıkıyor. Bilinç Endüstrisi bunları sahiplendi. Bir zamanlar kökten bir eleştiri niyeti taşıyan "şok etkisi", reklamcılığın vazgeçilmez tekniği oldu. Her şey sanat, herkes sanatçı. Gerçeküstücülüğün, burjuvazinin değerlerini kırmak üzere kullandığı kışkırtıcılık, artık, pazarlama stratejilerinin arasında yer alıyor. Yüzyıl başında burjuva toplumunu olumsuzlamak için önerilmiş yöntemler, yüzyıl sonunda aynı toplumu olumlayan sıradanlıklara dönüştü.

Açalım:

Gerçeküstücülük, burjuva toplumunda sanatın konumuna karşı çıktı. Geçmiş 18. yüzyıla uzanan sanatın ve sanatçının özerkliği anlayışının, zamanla, hayat ile sanatı birbirinden kopardığını öne sürdü. Gerçeküstücülüğün 20. yüzyılın başında, karşısında bulunduğu yerleşik estetik öğretisi, aslında, Aydınlanma felsefesinin ana hatlarını çizdiği bir anlayıştı. Aydınlanma, din ile felsefedeki içkin özü üç alana bölüştürmüştü: Bilim, ahlak ve sanat. Habermas'la birlikte denilebilir ki, "18. yüzyılda Aydınlanma filozoflarının biçimlendirdiği *modernite tasarısı* nesnel bilimin, evrensel ahlak ile hukukun ve özerk sanatın kendi iç mantıklarına uygun olarak geliştirilmesinde" odaklaşıyordu.¹

Bu üç alanın her birinde, bağımsızca damıtılacak donanım birikimi günlük hayatın zenginleştirilmesine koşulacaktı; bir başka deyişle, kültür günlük toplumsal hayatın akla uygun (rasyonel) düzenlenişinde devreye sokulacak; insanoğlunun kişiliğini derinleştirecekti. Sanat, 18. yüzyıla dek, hep, Weber'in "geleneksel yetke" adını verdiği kurumları (mitleri, dinleri, hükümdarların ilahi haklarını) meşrulaştırma işlevinden ayrı düşünülmemişti. Aydınlanma, sanatı ve sanatçıyı özerk bir konuma yerleştirerek, "sanat, sanat içindir" diyerek yeni bir çığır açıyordu.

Gelgelelim, kapitalist toplumda sanata kondurulan bu özerklik, kendi içinde bir çatallık taşıyordu: Varolan topluma dolaylı bir eleştirinin yanı sıra bir de olumlama sunuyordu.

Özerkliğiyle, sanat, yaşanan güne egemen olan muhasebe ve yararlılık işlemlerinden uzak durabiliyordu, farklı kaygılar güdebiliyordu. Bu konumuyla da, kapitalist topluma dolaylı bir eleştiri mahiyetindeydi. Öte yakadan bakıldığında, sanat hayatın pratiğinin dışında kalarak bir gün, "burada" gerçekleşmesi zaten hiç beklenmeyen bir güzelleme yanılması düzlemi oluşturuyordu. Hayat pratiğinden ellerini yıkayarak, güzellemenin mümkün olanını kendi içine kilitliyordu. Özerkliğiyle, yaşanan ya da yaşanacak günden umudu kestiriyor; maddi yaşamın, kendi bildiğince muhasebesi ve rekabetiyle süregitmesinin kaçınılmazlığını vurgulamış oluyordu.

Gerçeküstücülük sanatın gizil güçlerini aşılamayı, estetiğin

eleştirisiyle bu gerçekliği patlatmayı anayasasının ilk maddesi yaptı. Bu nedenle, gerçeküstücü ressam günlük eşyayı, eski gazete parçasını, bisiklet pedalını "kutsal" kabul etti. Gerçeküstücü şair görünüş ile gerçeği hemzemin kıldı. Bunları yaparken de, burjuvayı ve değerlerini sarsmak için kışkırtıcılık yolunu tuttu; beklenmedik ve apansız görünümleri bir teknik olarak benimsedi.

Fakat o da ne? Sanatın özerkliğine duyduğu inanç, bu arada, pekiştikten olsa gerek, burjuvazi beklenen sarsılmayı geçirmek şöyle dursun; tam tersine, gerçeküstücülüğün hırçınlığını sanatsal bir erdem olarak aldı. Oysa, modernitenin ilk aykırılarına karşı, 19. yüzyılın ikinci yarısında dedeleri hiç de yumuşak davranmamıştı. Viktorya burjuvazisi eski modernizmi ah-laka aykırı, isyana teşvik edici, iğrenç bulup aşağılamış; kimi durumlarda işi mahkemeye kadar götürmüştü. 20. yüzyılın ikinci yarısında bambaşka bir davranışa tanık olunmaktaydı. Varolan toplum anlayışını ısıran, sarakaya alan yapıtlara müzelerin kapıları açılıyor, gerçeküstücülük okullarda ders konusu ediliyordu.

1980'lere gelindiğinde, post-modern kültür yapıtlarının, besbelli biraz da bu evcilleştirme sürecinin etkisiyle, yüzyıl başı avangard'ın bulup çıkardığı yöntemleri bolca kullandığı görülüyor. Tecimin buyruklarının dışına çıkmayan kültür ürünleriyle "yüksek kültür" arasındaki sınırı seçmek çok güç. Günlük çevremizdeki "kitsch" parçalar, duyarlıklar iddialı sanat yapıtlarının köşelerini tutmuşlar. Jameson'ın deyişiyle, "yüzyılımızın başlarındaki yıllarda muhalif nitelik ve anti-sosyal görüngüler olarak anlaşılan şeyler, bugün, meta üretiminin başat üslûbuna dönüşmüşler; metanın gitgide artan bir hızla kendi kendini yeniden üretmesindeki mekanizmaların vazgeçilmez birer oluşturucu ögesi olup çıkmışlardır."²

Gerçeküstücülerin araçlarını kullanan post-modernist sanat anlayışı herhangi bir dönüştürme niyeti beslemiyor. Tüketim toplumundan başka bir almaşık tasarlama gücünden yoksun. Tüketimin çektiği yönde, onun uygulamalarını bezemekle yetiniyor.

Notlar

- 1 Jürgen Habermas, "Modernity: An Incomplete Project", Hal Foster (der.), *Postmodern Culture*, (London, Pluto Press, 1983), s. 9.
- 2 Fredric Jameson, "Sonuç Yerine Bazı Düşünceler", E. Bloch ve diğerleri, *Estetik ve Politika*, (çev. Ünsal Oskay, İstanbul, Eleştiri Yay., 1985), s. 318. Ayrıca, post-modernite ile modernite konusunda zengin çözümlemeler getiren F. Jameson, "Postmodernism and Consumer Society", Hal Foster (der.), *Postmodern Culture*, (London, Pluto Press, 1983), s. 111-125; F. Jameson, "Post-modernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism", *New Left Review*, No. 146 (July-August 1984), s. 53-92; Richard Wolin, "Modernism vs. Postmodernism", *Telos*, No. 62 (Winter 1984-5), s. 9-29'a bakmakta yarar var. Avangard konusunda ise Peter Bürger, *Theory of the Avant-garde*, (Minneapolis, University of Minnesota Press, 1984) temel kaynak niteliğinde.

Resim Aracılığıyla Düşünmek

İnsanlık tarihi birçok uygarlığa tanık oldu. Ama bunlardan yalnızca bir tanesi, Batı uygarlığı, bütün yerküreyi kuşatmayı, herkes için “standart uygarlık” haline gelmeyi becerdi. Ne var ki, bu becerinin son yıllardaki serüvenine yakından bakınca, insanın Spengler’a hak veresi geliyor. “Batı uygarlığı nihayet bütün yerküreyi teslim aldı” denildiği sırada; en üst noktaya ulaştığı tam bu sırada ciddi tıkanma işaretleri veriyor. İster üretim paradigmasıyla olsun, ister siyasal davranışıyla, isterse de kültürel duyarlılığıyla... Batı uygarlığı tıkanma işaretleri veriyor. Batı uygarlığı, en azından, kendini doğurup geliştirmiş olan coğrafyada Avrupa ve Amerika’da kendini aşamıyor; tekrarlıyor. Her yeni tekrarı bir eskisinden daha soluksuz. Toplumsal düşüncesi o görkemli geleneğin içinden daha bir süre konuşabilir, gerçi; toplumsal sistemi daha uzun süre kendini sürdürebilir; ama Avrupa ve Amerika’nın geleceği düşleme gücü sönmeye yüz tutmuş gibi. Ne diyorum ben? Batı uygarlığı bitti mi, diyorum? Hayır. Yerkürenin her köşesini teslim almış bir uygarlık nasıl biter ki? Demem: Batı bitti.

İç gerilimi tükenen, iç-karşıtlıkları evcilleştiren Batı, evrenselleşmiş uygarlığını yeni sorulara yanıt verecek kıvamda tutamıyor; tutamayacak. Kaldı ki, Batı’nın kendisi yeni soru ya da sorunlar üretmiyor.

Peki, iş kime düşüyor? Belli ki başka bir coğrafyaya. Bir yanıla, Batı uygarlığının değerlerini ve kurumlarını içselleştirmiş olan; beri yanıla –Batı’nın düzlediği– iç gerilimleri, iç-karşıtlıkları patlama noktasına getirmeden bir gizilgüce dönüştür-

me sancılarını çeken toplumların oluşturduğu coğrafyaya; ille de Batı'da olmasalar da Batı'nın tıkaandığı yerde evrenselleşmiş uygarlığa açılım getirebilecek toplumlara. Örnekse, Hindistan, Meksika, İsrail, Macaristan ve nihayet Türkiye gibi ülkelerin toplumlarına. Dikkat edilsin; genelde "çift zekâ"ya sahip, ekonomik gelişmişlik merdiveninde hemen Batı'nın altındaki basamakta yer alan toplumlar, bunlar.

Burada, kişisel izlenimlerimi devreye sokmama izin verilsin: Ben sosyal bilimciyim. İşim gereği bolca Batılı ve "çift zekâlı" metin ve aydınla karşılaşıyorum. İş sosyal bilimlerin yönteminde odaklandığı sürece, Avrupalı ile Amerikalı üstünlüğünü ötekilere hissettiriyor. Ama, şu demin saydığım türden ülkelerden gelenlerin iyi yetişmişlerini Avrupalının ve Amerikalının iyi yetişmişiyile yan yana koyun ve toplumsal gerçekliğin bütünlüğünü kavrama ile yeni sorunları teşhis etme konularında bir tartın. Göreceksiniz: Avrupalı ve Amerikalı, genelde, kendi toplumundan ötesini görmüyor; üstelik, çoğu kez, kendi toplumunu da sallayan rüzgârlara karşı oldukça hissiz. "Çift zekâlı" toplumların üyesi olan meslektaşların analiz ve yorum yetisi çok daha gelişmiş.

Hiç alttan almanın sırası değil. Alanının teknik araçlarıyla iyi donanmış bir Türk sosyal bilimcisini düşünün. Beslendiği toplum öylesine zorlayıcı ki... Batılının hiç bir arada görmediği bir dizi gerilimi aynı anda üstünde taşıyor: Batılı için algılanması zor bir enflasyon düzeyi; kırsal dünyanın kente yığınsal göçü; toplumun ciddi bir bölümünü oluşturan bir etnik grubun kimilerince kopma noktasına gelen talepleri; din temelli bir devlet düzeni isteyen ve etkisi giderek artan bir siyasal hareket... Bütün bu gerilimlerin ortasında Türk toplumu "bir arada yaşama"nın yeni tarzlarını tartışmayı deniyor; resmi-olanın dışında kalanların önemli bir bölümü yeni soru ve sorunlara çözüm getirecek kavramlar, değerler üretmeye çabalıyor. Resmi-olanın, görünüre egemen kabuğunun altında, toplum katında hemen herkesi içine çeken bir düşünce hayatıyeti mevcut. Irk, din, inanç, siyasal temsil, iktidar, medya, kadın-erkek ilişkileri içten içe yeniden tartışılıyor. Kabuğun kırılması ise sanki an meselesi. Bütün gerilimlerini bu hayatıyet aracılığıyla bir başka

dengeye oturtmayı başarabilirse, Türk toplumu evrensel uygarlığa yeni olanaklar, yeni renkler katabilir.

Böylesi katkılar, artık, yalnızca Türkiye benzeri ülkelere gelebilir. Batı uygarlığını kendine mal etmenin yanı sıra, ileriye gitmenin sancılı dinamiklerini hâlâ bünyesinde barındıran toplumlardan, "çift zekâlı" toplumlardan gelebilir; Batı'dan değil.

Batı'nın tıkanmışlığına bir kanıt mı? İşte. Batı resminin gelip dayandığı nokta. Yüzyıl başında yerleşik değerlere, kurallara başkaldırmayla özdeş olan Modernizm, 1970'lerle birlikte Amerika ve Avrupa'nın resmi kültürü haline geldi. Batı'da 70'lerden sonra, yaşayan sanat ve sanatçı tarihinde hiç örneğine rastlanmaz biçimde toplumsal meşruiyetle kucaklaştı. Açılan müze sayısı bunun en çarpıcı göstergelerinden. "ABD'de 1980'e kadarki 30 yılda, hafta hesabıyla 1566 haftada 2500 yeni müze açıldı." Sanat yapıtı satın alanlara uygulanan vergi indirimleriyle, sanata şık beylerin eğitiminde mutlaka yer verilmesiyle, günümüz sanatı Batı'da yerleşik yapılarla arasına koyageldiği mesafeyi yitirdi. Çağrı gücü, kaynağını muhalifliğinden alıyordu. Muhalefeti bitince çağrısı da duyulmaz oldu. Boş zaman ile "şık zaman" a kapatıldı.

Resmin "sahiciliği"ni yitirmesine yol açan tek süreç elbette, bu değil. Modernist anlayış resmin kendi iç geleneğiyle hesaplaşırken elindeki olanakları bir bir tüketmişti. Önce "konu" uğrağı aşıldı. "Biçim"de konaklanılarak yeni anlamlar arayışına çıkıldı. Ama bu arayış da kısa sürede hazır reçetelere dönüştü. Biçim akademikleşti. Modernizm "hep yeni"yi kendine temel ilke edindiği için biçimi zorlayıp ötesine geçmek zorundaydı. Gelgelelim, sanatta biçimin ötesi, sanat diye bellenenin dışında. Batı'da resim sanatı duvara geldi dayandı. Burada, duvara varışın gerisindeki öbür süreci; farklılıkları düzleyip geçen, o yüzden de sesi kısılan sanatı hızla evcilleştirme kamplarına / müzelere sokan süreci de hatırlayalım. Hatırlayalım ki, "çifte zekâlı" coğrafyalara dönebilelim.

Türk resmine gelince... 1950'lerle birlikte bizim resmimiz de modernizmle tanıştı. Hızla onun akışı içine girdi. Onun, esasen Batı coğrafyasında uğradığı dönüşümlere kancalandı. Bir farkla ki, bizde resim bir nebze de olsa doyumsal ilgiyi çekmek

için 70'lerin sonunu bekledi. 40'lı kuşağın burjuvalık eğilimini tamamlamasını, bu arada resme bakmayı öğrenmesini bekledi. Yine de resme yönelen ilgi sınırlı kaldı. İki nedenle: İlki İslamiyet'le yoğrulmuş zihinlerimizin suret konusunda hâlâ tedirgin olması. İkincisi bizim resmimizin "bura"dan çok "ora"yla söyleşmeyi seçmesi.

"Ora"yla söyleşiye öncelik vermesi sonucu Türk resmi Avrupa ve Amerika'nın kendi toplumsaliyla etkileşim halinde katettiği yola talip oldu. Modernizmin uğraklarını onların sırasıyla izledi. Perspektifle tanıştıktan kısa bir süre sonra, perspektifle boğuşması bitmeden modernizme geçmişti bile. Şimdi modernizme açabileceği yeni kapıları denemeden post-modernizmle flört ediyor. Ama bu seçim yüzünden, bir büyük fırsatı kaçırabilir: Çok yakın zamana kadar büyük ölçüde New York, bir ölçüde de Paris'te odaklanmış dünyanın sanat merkezi infilak etti. Bu alanda da dünya, Batı uygarlığının Batı coğrafyasına artık mecbur olmadığını kanıtlar gibi. Tek bir merkezin cazibesindeki sanat etkinlikleri birçok alt merkezde "konuşlanabilirlik" kazandı. Bu yeni durum, "çift zekâlı" sanatçının önünü açıyor. Batı uygarlığının resim aracılığıyla düşünme yollarını, yordamlarını zaten içselleştirmiş olan "çift zekâlı" sanatçı, bu olanağı, farklılıklarını, gerilimini hâlâ yaşayan toplumuyla buluşturursa yeni anlamlar kurabilir.

Meramımı, bir kez daha kendi uğraş alanıma dönüp açmaya çalışmama izin verilsin: Bir tartışma var. Deniliyor ki –diyenler arasında Nobel iktisat ödülü almış Amerikalılar da var– kapitalizmin Batı varyantı "çatışmacı" kültür üzerine oturduğu için tekliyor. Oysa, bir yerlerden "dayanışmacı" kültür aşısı yapılırsa önü açılacak. Bir yer arayışında karşımıza çıkacakların başında Japonya geliyor. Gelgelelim, Japonya, Batılının kültür önceliklerinin zıddında bir şeylere denk düşüyor. O yüzden de Batılının ondan kendisine aşı türetmeyi düşünmesi çok zor. Kaldı ki Japonya da şu sıralarda Batı'ya benzeme yolunda epeyi mesafe almış durumda. Düşünme köprüsü kopuyor. Halbuki, "çift zekâ"yı seferber ettiğinizde hem Batılının körlüğünü, hem Japon'un kendindekini kıymete bindirmeyi bilmezliğini aşabilmek olası. Söylemek istediğim çok karışık değil. Bir dö-

nem modernistlerinin Doğu ve Afrika sanatını kendi işlevini beslemekte kullanmalarını anımsayalım. Matisse'in minyatürü kurcalamasındaki niyeti ve sonuçlarını gözümüzün önüne getirelim.

Kendimizdeki Doğu'nun yeni Picasso'ları olabiliriz.

Güle Güle Devlet İle

Bin dokuz yüz seksen modeli Türk aydını mutsuzdu. Bin dokuz yüz doksan modeli de öyle. Kolay değil: Devlet'le olan bunca yıllık öncelikli bağlantısının kopuşuna tanık oluyor.

Örnek aldığı dedeleri, abileri gibi, o da bütün yüce ihtiraslarının, güzellemelerinin, çözüm arayışlarının odağına Devlet'i koymaya alışmıştı. Bu topraklarda biricik etkin özne Devlet'ti. Yaşam güzergâhları bu biricik özneye göre tasarlanırdı. Başka türlü düşünülemezdi: Dedeleri için "Soylu yaşam" Devlet'i kurtarmaya adanmış yaşamdı (yüzlerindeki firavunluklar bundandı). Abileri ise, Devlet aracılığıyla toplumu kurtarmak uğruna ömür tüketmişlerdi (boyunlarındaki urgan bundandı). Arada ne olduysa oldu. Şimdilerde, Devlet aydınla uyuşmadığını, uyuşamayacağını açıkça söylemekte. Türk aydınının yaşamını anlamlandıran kapı, bir daha açılmamak üzere yüzüne kapatıldı. Kendini tanımlamak üzere kerteriz aldığı köşe başları, artık, başkalarına geçti.

Ayakta kalmak istiyorsa, kendine yeni bir kimlik inşa etmekten başka çaresi yok. Bu uğraşında yararlanabileceği ise, onu zaten, nicedir, "burada" bekliyor: Toplum.

Şimdiye dek, nasıl becerebildiyse, Türk aydını kendini toplumun parçası olarak duymadı, yaşamadı. Merc-i Dâbık'ta sağ kolda Zeynel Paşa'nın, sol kolda Küçük Sinan Paşa'nın yer aldığını bildi de, ninesiyle dedesinin nasıl seviştiğini merak etmedi. Kendi kanı alevlendiğinde bocalaması, biraz da bu meraksızlıktan. Artık, günahıyla, sevabıyla, toplumun parçası olarak yaşamaya mecbur.

Gelgelelim, aydının yaşaması da kendi gibi garip. Aydın yaşamak, düşünmek, eleştirmek, karşı durmak gerek. İyi ya... Bu zamana dek ilgisini esirgediği bir umman var önünde, yaşanacak. Başka çaresi yok Topluma karşı duracak belki; ama, mutlaka topluma göre düşünecek. Kendi yeni kimliği bu gel-git içinde biçimlenecek. İster istemez sosyoloji duyargalarını geliştirecek. Sonunda, Devlet'in -tek muktedir diye bildiğinin- sokağın, mutfağın, okulun, yatağın, caminin, işliğin ve ekranın bileşkesinden başka bir şey olmadığını anlayacak.

Türk aydını parçası olduğu topluma içerden bakmakta geç kaldı. Hep Devlet'i, üstelik de en genelliği içinde kolladı, gözledi. Devlet'i yaşamla bir tuttu. Oysa, yaşam toplumun ayrıntılarının içinde gizli. Türk aydını yeni kimliğini bu ayrıntıları bulup çıkardıkça kazanacak. Kendini tanıyacak. Bunda da başı toplumbilimci çekmek zorunda. Sanatçının herkesten önce kokusunu aldığı, kurcalayıp bıraktığı sorun odaklarını ancak o deşebilir; deşmeli. Artık korkmasına gerek de yok: Dünyada tabular bir bir yıkılmakta. Bu yıkılışın sesi, görüntüsü bize de ulaştı.

Bugüne dek, toplumbilimcimiz nezih muhitlerde açıktan sözünün edilmesi ayıp kaçan ne varsa -otobüs durakları, cinsellik, araba müziği, eşcinsellik- onlardan uzak durdu. İnsana sormazlar mıydı? Sorun aykırılıklar ise, işte polis, işte hekim; bir de toplumbilimci niye? Hem ne olur, ne olmazdı: Merakını eğilim sanabilirlerdi. Bu yüzden en yürekli bile, toplumla arasına sanatçının yapıtını koydu. Gidip doğrudan sokağa değmek yerine romandaki, filmdeki sokağı incelemeyi yeğledi. Bir taşla iki kuş: Bir yandan, kendisinin yaşamla basılması tehlikesi ortadan kalkıyordu; beri yandan, yaşamı göz ucuyla "dikizlemiş" oluyordu. Sanatçının yaşama soyunması meslek icabıydı; bağışlayanı bulunabilirdi. Toplumbilimcinin öyle mi?

Bunlar hızla geride kalıyor; kalmalı. Toplumbilimci ayağını sürerken, toplum karmaşıklığını pekiştirdi, renk çeşitlerini artırdı. El yordamıyla, can havliyle. Şimdi işbirliğinin tam zamanı. Toplumun tüylerinin tersine okşanmasına gereksinimi var, aydınınsa okşayacak tüyleri. Toplumbilimci duyarlığı edinmiş, "Tanrının ayrıntılarda aranması gerektiği"nin bilincindeki aydın, bu aradan, kendiyile barışmış çıkabilir; çıkmalı.

Bizim 68'lilerimiz

1968 kuşağı ile birlikte, kuşaklara ilişkin terminolojide yalnızca bu kuşağa özgü bir değişiklik yapıldı. Bu kuşak, üyelerinin doğdukları yıllarla değil de, seslerini duyurdukları 1968 yılıyla anılır oldu. Oysa 50'liler kuşağı demek daha doğrusuydu.

1968'lilerden söz edilirken karışan teller bu kadarla kalmıyor. 1968 kuşağına bakılırken, elde olmadan bir aykırı mercekle gelip gözlemlere yerleşiyor. Bu mercekten gözüken 68'liler, örneğin bir 38'lilerden ya da 78'lilerden farklı olarak, onların sahip olmayı hiç düşünemeyecekleri kadar çok sayıda ortak bölümleri paylaşıyorlar. Karşımızda her bakımdan türdeş bir kuşak duruyor gibi. Bu göz yanılması iki kaynağı var. İlki, 1968 hareketinin, özellikle Batı'da birden çok ülkede aynı anda uç vermesi; ikincisi ise, bu harekette başı, her yerde, aynı yaş dilimindekilerin -1950 dolaylarında doğanların- çekmiş olması.

Bir türdeşlik görüyorsak, önce bir düzeltme yapmamız gerekiyor. Hem Batı'daki 1968 hareketinin sahipleri, hem de bu hareketin bizdeki yansımalarını taşıyanlar 1950 dolaylarında doğmuş olanların son derece belirgin, sınırlı bir kesiminden geliyorlardı: Üniversiteliydiler. O halde 1968 kuşağı dendiğinde, 1950 dolaylarında doğup da, 1968'de üniversite dolaylarında olanlardan başkasını işe karıştırmamak gerekir. "1968 kuşağı" biçiminde söylendiğinde gizli bir lirizm yükletilen şey, aslında "kırkına merdiven dayayan okumuşlar"dır.

Peki, yirmi yaşlarında aynı duyarlılığı paylaşan bizim okumuşlarımız aradan geçen yirmi yılda bir yazgının ne kadarını ortaklaşa yaşadılar, nasıl yaşadılar?

Eski Halâskârlığa Yeni Kuşak

1968’li okumuşlarımıza, kendilerinden önceki kuşaklardan bir miras kalmıştı: Bu miras, biraz da kuruntuyla karışık kurtarıcılık –eski deyiimiyle halâskârlık– misyonuydu. 1968’liler, ucu ta Jön Türkler’e uzanan bir geleneğin rüzgârı ile yoğrulmuşlardı. Bu gelenek, dikkatini, enerjisini Devlet’te yoğunlaştırmaktaydı. Halâskâr geleneğinin duyarlığını kuşandığınızda, evreni kavrama çabanız bile Devlet’ten yola çıkıyordu. Yeni, ileri hep bu kerteden ortaya atılagelmışti. Çözüm arayışları önce Devlet düzlemine taşınıyor, oradan topluma indirilme yolunu seçiyordu. 68’liler de, devraldıkları miras uyarınca gözlerini Devlet’e diktiler. Bu arada, kurtarıcılık reflekslerini, iç tutarlığı olan bir çözümler bütünüyle birleştirip etkili kılmak istediklerinde karışılarında hazır bir proje buldular: Klasik sol proje.

Klasik sol proje, becerisini görece yakın bir dönem önce başka toplumlarda belli ölçüde kanıtlamıştı. Üstelik, akıl yürütme ve çare bulma adımları bakımından halâskâr geleneğinin iç geometrisine tıpatıp denk düşüyordu. Merkezle, Devlet’le işe başlanıyor, oradan kaynaklanacak ışınların çevreyi de etkileyeceği düşünülüyordu. 1950’li okumuşlar bu proje ile oldukça kolay uyuştular.

Gelgelelim, dönüştürmek istediklerinin aslında hayatın bütün yörelerinde, her an yeniden örölüp, yeniden çözüldüğünü ve yalnızca merkezden gelecek ışınların gücüyle bunları başka bir yatağa kaydırmanın söz konusu olamayacağını bilemediler. Bütün enerjileri Devlet’i dönüştürme fırsatlarının hesaplamasına kaymıştı. Oysa Devlet farklı sınıfların, farklı çıkarların, farklı yeryüzü anlayışları arasındaki çatışmaların doğurduğu gerilimlerin at koşturduğu zeminlerden yalnızca bir tanesidir. İlişkileri dönüştürme projesi taşınıyorsa, asıl sorun gündelik zeminlerdedir: İşlikteki konumlardır; aile kurumunun algılanışdır; bu kurumun içindeki güç dağılımı kalıplarıdır; mesleklerin işleyişindeki rol anlayışlarıdır; dürüstlükten anlaşılandır vb. Varolan ilişkilerin tıkanıklığını aşmak isteyen bir misyonla kendini özdeşleştirenin, merkezdeki Devlet’e takmadan da, işe yarama duygusunu tadabileceği, parıltısı az, ama önemi büyük

bir sürü toplumsal gerilim zemini vardır. Bizim 68'lilerimiz, Batı'daki kuşakdaşlarından farklı olarak hayatın kıvrımlarındaki güç devrelerinin üzerine gitme esnekliğini göstermediler; hayatı kuşatmak fikri, ivedi heyecanlarına yeterince çekici gelmedi. Nitekim, bu alışkanlığı kazanamadıklarından olsa gerek, bizim 68'lilerimizden, Devlet tarzına ilişkin –o da genelde kalan– eleştiri dışında, gerçek anlamda, herhangi bir radikal eleştiri çıkmadı. Ne aileyi bambaşka bir ışıkla kanıttılar, ne okulu, ne cinselliği, ne mesleği, ne de işliğı. Genel geçer olana başkaldıran romanlar yazmadılar, filmler çekmediler, akımlar filizlendirmediler. Eleştirilerini Devlet tarzıyla sınırladılar.

1970'lerle başlayarak, Devlet'e yönelen bir başka projenin yandaşları ile olan karışıklık alıp başını gitmeye yüz tuttu. Bu diğer projenin mayasında şiddet yüksek orandaydı. Gerilim, tarafların yer alabileceğı konum olarak sadece kutupları bırakarak ve şiddet ortamının usulleriyle sürer oldu. Kutuplarda yer almak ise ölümle sonuçlanabilir duruma geldi. 50'li okumuşların büyük çoğunluğunun bu kadar keskinleşen bir çatışmada yer tutmaları beklenemezdi. Kendi köşelerine çekildiler.

Bu arada, eski tarz Devlet'in eski sahipleri şiddetin dozunu artırarak görünürdeki çatışmayı dağıttılar. Ama bu süreç içinde en fazla suçlananlar klasik sol proje ile bütünleşmiş 50'li okumuşlar oldu. Oysa 50'li okumuşların büyük çoğunluğu, çoktan, kendilerini dışlanmış hissetmekteydiler. Bu suçlamaları güvenle göğüsleyemediler ise, bunun başlıca nedeni, zaten için için bir kırgınlığı yaşamalarıydı: 30 yaşının eşiğinde, kendilerine misyon diye belledikleri uğraştan, toplumdaki tikanıklıklarla mücadele uğraşından zaten uzak düşmüşlerdi. Öte yandan, günlük hayatın kıvrımlarındaki güç ilişkilerini hedeflemeyi hiç öğrenemediklerinden, kendi kendilerine olan saygılarını yitirmemelerini sağlayacak platformları ıskalamışlardı. 50'li okumuşlar, ürkekliklerinden rahatsızken, bir de Devletçe itham edilmekteydiler.

50'li okumuşları ekşileştiren bir diğer boyut ise, hep hesapta olması gereken, ama nedense sık sık ihmal edilen bir yerden, doğanın işleyişinden kaynaklanıyordu: Yaşlanıyorlardı. Kuşağın üyelerini bir anlamda eşitleyen, dertlerini, geleneklerini, bi-

rikimlerini görünüşte birbirine benzeştiren üniversite adlı sığınak artık yoktu. Şansı, ilişkisi, birikimi daha fazla olanlar ötekilerden kopuyorlardı. Okumuşların çoğunluğu üniversite yılları öncesinde toplumun ayaklarına bağladığı ağırlıkların giderek kendilerini daha fazla kösteklediğini görmekteydi. Becerilerinin, cüretlerinin, kendilerine açılan kapıların sandıklarından daha sınırlı olduğunu acıyla keşfediyorlardı. Yaşın getirdiği acılaşma 1980'lerin başındaki göğüslenemeyen suçlamayla birleşince 50'li okumuşlar iki katlık bir ezikliğin yükü altına girdiler.

Küçük Burjuvalıktan Büyük Burjuvalık Özlemine

50'li okumuşların bu iki katlı ezikliğinin sızısını azaltan bir başka süreç ise 70'lerin sonuna doğru alttan alta işlemeye başlamıştı: 50'liler, 30'larına kadar neyi istemediklerini, neyi sevmediklerini iyi kötü saptamışlardı. Ama henüz daha neyi istediklerini, neyi sevdiklerini tanımlamış değillerdi. Yadsımak için içgüdüler yetiyordu. Ama sevip benimsemek için kendi kendini yetiştirmek gerekliydi. 30'la 40 yaşları arasında, görece geç bir yaş diliminde, 68 kuşağı bu işe döndü.

50'li okumuşlarımızın kendilerini yetiştirme işlerinde onlara arka çıkan bir özellikleri vardı: İlk kez, onların kuşağıyla birlikte okumuş-memur denklemi doğru olmaktan çıkıyordu. Memurluğun doğasındaki kentler arası gezginlik 50'liler için söz konusu değildi. Bir kentle, bir semtle, bir evle sürekli bağ kurma olanağı artık, okumuşların içinde küçük bir azınlığın ayrıcalığı olmaktan çıkıyordu. Bu süreklilik nesnelerle, çevreyle kalıcı ilişki kurma alışkanlığı edinmede kolaylık sağladı. 50'li okumuşların ev içlerinde ayrıntı eşya sayısı artmaya başladı. 1980'lerin sonu yaklaşırken 50'liler ikinci mobilyalarını edinme yaşına yaklaşıyorlardı.

Birinci mobilyalarının üslubu ile ikinci mobilyalarının üslubu arasında gözle görülür bir fark var. Birinci mobilyaları, hiç kuşkusuz ucuzluk kaygısının da etkisiyle, hiçbir "eski stil" eşyayı içermiyordu. Tahta kolluklu, düz kadife kaplı İskandinav tarzı, o yılların çağdaş çizgilerini yansıtan koltuklar; siyah bo-

yalı demir borulara kancalanan raflardan oluşan kütüphaneler ve Toulouse-Lautrec afişleri ilk eşya tercihlerinde çok sık rastlanan parçalardı.

Oysa, ikinci mobilyalarda bir “köklülük” arayışı seziliyor. Antikacılaşa soyunan eskici dükkânlarından edinilen “eski stil” koltuklar, komodinler, “İngiliz” takımlar öne çıkmakta. 1950’li okumuşlar eşyalar aracılığıyla kendilerine kök arıyor gibiler. Eşyalarda yatan üslûp oturmuşluğu, onları kullananlara da bu laşır diye düşünseler gerek.

Geçmişin, üstelik kendilerine ait olmayan geçmişin parçalarına duydukları merakta geleceğin sevimsiz olacağı sezgisi hiç kuşkusuz önemli yer tutuyor. Ama, bana kalırsa, eşyalarda somutlaşan geçmiş özlemi, daha çok, şu ya da bu biçimde bir oturmuşluk edinme dürtüsüyle ilintili. 50’li okumuşlar kendi geçmişlerine dönüp baktıklarında böylesi bir oturmuşluk pek görmüyorlar ki, elleri bir türlü geleceğin çizgilerini taşıyan yeni tasarımlara uzanmıyor. İleriye cüretle kurcalamak, geride bir şeyleri halletmiş olmayı gerektirir. Cüretin yeşermesi için, bir geleneğin –hem koruyuculuğu, hem de karabasanlarıyla– içe işlemiş olması gerekir. Adorno’nun demesiyle, “insanın içinde bir gelenek oturmuş olmalı ki, ondan gerektiğinde nefret etsin.”

Oysa, bizim 50’li okumuşumuz öyle mi? 1960’ların ortasına denk düşen yeni yetmeliği sırasındaki müzik zevkini anımsayalım. Anneannesinin sevdiği eski şarkılara ancak Ramazan pidesinin eşliğinde tahammül edebiliyordu. Doktor Yavaşça’ların ne edası, ne sesi onda bir şeyleri kıpırdatıyordu. Cumartesi geceleri radyonun sıraladığı “haftanın en beğenilen” yabancı hafif müziği parçalarına da, bütün gayretine karşın ısınması zor oluyordu. Elektronik gitar sesleri o yıllarda ilk hırçınlıklarını kazanmışlardı. Bizim 50’limizin kulağı bu hırçınlığın içindeki önermeyi yakalayamıyordu. Klasik Batı Müziği ise ürkütüyordu. Bir türlü içine giremeyeceği bir tapınak görkeminde ve anlaşılmazlığındaydı. Hoş, 68 kuşağı, o sıralarda, bir yaylı sazlar dörtlüsünü on beş dakika dikkatle dinlemeyi henüz becermiş de değildi. Geriye, Elvis Presley, Frank Sinatra, bilemediniz Joan Baez gibi ara çözümler kalıyordu. Kısacası, 1968 kuşağının üyesinin müzik beğenisi, 1968

öncesinde bir şeyleri benimsemişlikten değil, benimseyememişlikten oluşuyordu.

Ama aradan geçen sürede 50'li okumuşumuz toplumsal alandan itilmesine koşut olarak kendi mahremiyetine ağırlık verdi. Gezgin olmamasının tanıdığı olanakla kendini işlemeye yöneldi. Jazz'ı sevmeyi, bilmeyi öğrendi. Klasik müziklerle doğrudan ilişki kurdu. Resme bakma eğitiminden geçirdi kendini. Paralısı, tablo alıcısı oldu. Ne var ki, kendine böylesine özenmesi bile 1968 kuşağına hayatın kıvrımlarında yatan tıkanıklıklara acımasız gözle bakma yetisini kazandırmadı: Hâlâ, aileye, cinselliğe, işliğe neşteri vurabilmiş değil. Belki de tam da bu özenme tarzından ötürü bu böyle. 1968'li okumuş küçük burjuvalığıyla boğuşurken büyük burjuva kimliğinin peşine düştü. Bu yüzden de mayasında az da olsa varolan eleştirinin tuz tadı giderek azalıyor. Kim bilir, yeni yetmeliği ile gençliğini belleğinden kazımamış bir başka yerden gelecek eleştiriye karşı bütün bütüne duyarsız kalmaz, ucundan tutar belki.

Aydın Kim Değildir?

“Aydın kimdir” sorusuna yanıt vermek için tersten gide-
lim. Önce, ‘aydın kim değildir’i kurcalayalım.

Aydın iki şey değildir:

Yalnızca bir uzman değildir;

Kendi kişisel çıkar dünyasının sınırları içinde hareket eden
biri değildir.

Açalım: Aydının ille de bir alanın uzmanı olması gerekmez.
Herhangi bir okumuş-yazmış aydın kılan boyutların ilki onun
bütün toplumu ilgilendiren, toplu yaşamın alacağı doğrultuyu
da etkileyecek bir ya da daha fazla mesele etrafında söz alması-
dır. Kimi kamusal meselelerin, kuşkusuz, teknik yönleri olabi-
lir. Gelgelelim, bir meseleyi kamusal kılan yönü teknik özelliği
değil; meselenin çözümünün –mutlaka toplumdaki birilerinin
istekleri doğrultusunda ve bir başkalarının isteklerinin tersine
sonuçlar taşıyacağından– içerdiği “siyasal” özelliğidir. Aydın
işte bu siyasallık zemininin yaratığıdır; teknik uzmanlığın de-
ğil. Elbette, bir aydının ayrıca derin bir uzmanlığı da bulunabi-
lir; kamusal mesele etrafında bu uzmanlığını seferber edebilir;
ama, o donanım artık “teknik” bir vasıf olmaktan çıkar.

Aydının tanımına varmak üzere ikinci bir değillemeden
söz etmiş ve “aydın kendi çıkar dünyasının içinde hareket et-
mez” demiştik. Gerçekten de, bir yurttaş kendi maddi çıkar
dünyasının ötesindeki konular hakkında söz aldığı zaman ay-
dın olma özelliği belirginleşir. Tersı durumda, o yalnızca çıkar
mücadelesinin sade bir neferi kimliğindedir.

Şimdi söyledığımız iki lafı yan yana koyalım. Uzman de-

ğildir ve kendi çıkarının ötesine endekslidir laflarını bir arada değerlendirelim. Çıkan sonuç şöyle özetlenebilir: Aydın üstüne vazife olmayan işlerle ilgilenen kişidir...

Aydının siyasal meşrebi ne olmalıdır? Onu bilmem. Bildiğim, her kim için "bu, bir aydın" teşhisinde bulunduysem onda hep bir temel duruş gözlemlemiş olduğumdur: Benim rastladığım aydınların hepsine temelde eleştirel duruş hâkimdi. Hepsi mevcut toplum/dünya/insan hallerinin sığılığında, hoyratlığında rahatsızdı. Hepsi yaşanmakta olanın insan onuruna yaraşmadığını düşünüyordu. Rastladığım bütün aydınlar eleştirildi. Belki bir yerlerde eleştirel olmadan da aydın olabilenler vardır; ben görmedim.

Bir son söz gerekiyorsa benziyor: Çözüm bulmak uzmanın, siyasetçinin işiyse –hadi biz Umberto Eco'ya uyalım ve "aydınların işi kriz üretmektir", diyerek bitirelim.

Dünün Aydınları

*Beni Osman Nuri'nin yapıtlarıyla tanıştıran
Tarhan (Erdem) Abi için*

Yakın tarihimize yönelik incelemeler daha çok siyasal ve toplumsal yaşamda etkin rol oynamış, günümüzü biçimlendiren oluşumlara katkısı olmuş aydınların üstünde duruyor. Monografiler daha çok siyasal ya da düşünsel önderleri konu alıyor. Aydın kesiminin bu önderlerin dışında kalıp asıl geniş bölümünü oluşturanlarına ilgi duyulmuyor. Oysa, tek tek değilsen bile, mensup oldukları çevreler aracılığıyla toplumsal yaşamımızın belli yönlerine damgasını vurmuş pek çok "ikincil" aydınımız var. Bu türden aydınların yaşamlarını, düşünsel evrenlerini bilmeden, dönün dünyasındaki çeşitliliğin farkına varmak, sağlam bir tarih bilincine ulaşmak pek kolay değil.

Osman Nuri Ergin'in *Balıkesirli Abdülâziz Mecdi Tolun – Hayatı ve Şahsiyeti* adlı kitabı Cumhuriyet öncesi dünyada doğmuş, o dünyanın düşünsel duygusal izlerini taşıyan aydınlar üzerine bazı ipuçları verebilecek nitelikte bir yapıt.

Abdülâziz Mecdi 1941'de ölmüş. Kitap 1942'de basılmış. Osman Nuri kitabın oluşum sürecini şöyle anlatıyor:

"(...)adı, yukarıdakilerin [Abdîlhak Hâmit, Melmet Akif, Ziya Gökalp, Süleyman Nazif] adı kadar işitilmiş ve memlekete yayılmış olmadığı halde, ilmi kudreti ve kültüre hizmeti onlardan aşağı bulunmuş olan iistat Abdülâziz Mecdi Efendiyi seven biz beş, on fikir ve meslek arkadaşı söz birliği edip kimimiz basın masraflarını üzerine

alarak, kimimiz kalemle yardım ederek ve muhterem ailesinden de her sahada müzaheret görerek; onun hayatını yazmağı, eserlerini bastırmağı ve ailesi tarafından yapılmasına başlanan makberesi inşaatına iştirak etmeyi kararlaştırdık ve şu eseri irtihallerinin yıldönümü günü ortaya koymakla da birinci adımı atmış bulunduk (s. III)."

Abdülaziz Mecdi Tolun'la aynı düşünce iklimini paylaşan dostları onu günümüz okuruna ulaştırıyorlar. Ne yazık ki bu güzel gelenek, bir dostun anısına armağan sunma geleneği artık terk edilmiş durumda. Oysa bir dönemde Türkiye'de bu yönde gerçekleşmiş pek çok girişim var. Şimdilerde armağan anlayışına denk düşen tek uygulama üniversite bünyesinde görülüyor. Bu uygulamada ise anılan kişinin yapıtlarının dökümü ve kısa yaşam öyküsüyle yetiniliyor. Bunun ardından ise kişiyile doğrudan ilgili olmayan incelemeler, yazılar geliyor genellikle. Bu, Batı'da da böyle. Abdülaziz Mecdi Tolun'la ilgili kitap ise farklı bir nitelik taşıyor: Tolun'un yapıtlarının düşünsel serüveninin anlatılmasının yanı sıra kişiliğinin değişik yönleri vurgulanıyor, günlük yaşam çevresinin –odasının, kütüphanesinin– fotoğrafları veriliyor, yaşamın akışı karşısındaki tutumu, seçimleri, huyları anlatılıyor, anekdotlar aracılığıyla Tolun'un yeryüzüne bakışı, bütünlüğü içinde açılanmaya çalışılıyor. Bu içerik düzenini bir dönemin armağan kitaplarının çoğunda görüyoruz. Örneğin, yine Osman Nuri'nin basımında başı çektiği 856 sayfalık bir diğer yapıtı alalım: *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri, Kütüphanesi*. Burada da M. Cevdet'in yaşamını, makalelerinin, konferanslarının özetini, topladığı kitapları, vesikalarla aldığı notları ve kütüphanelerin ıslahına, kitapların tasnifine, tesciline ilişkin düşüncelerini buluyoruz. Bunları "arkadaşları, dostları ve talebelerinin Cevdet hakkındaki yazıları" izliyor. Kimler yok ki: Abdülbaki Gölpınarlı, Süheyl Ünver, Tahsin Öz, Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu, Ahmet Ağaoğlu, Abdülaziz Mecdi vb. En sona ise Cevdet'in yarım kalmış Tarihi Sözlük'ü "ziyadan kurtarmak için" eklenmiş. Anılan kişiyi hiç bilmeyen birisi bile onunla tanışmış gibi oluyor, kafasının çalışma biçimini, huyunu öğreniyor, çok sıcak bir alışveriş başlıyor.¹

Bu armağan geleneği içinde yer alan aydınlar bir ortak

duygulanımı paylaşıyorlar: “Dünün dünyası”nın, gözleri önünde, iz bırakmamacasına silinip gittiğini görmekteler. Sayıları çok fazla değil. Hepsi de “şark” kültür evreni içine doğmuşlar, aynı *ethos*’la biçimlenmişler. Geleneği özümsemişler. Kendilerine sunulan düşünsel olanakları, çoğu, sonuna dek zorlamış. Çoğu ustalarla birlikte kendini ve yeteneklerini, geleceğin koyduğu çerçeve içinde aşmayı becermiş. Yüzleri yeniye dönük ama anılarını sarmalayan iklim, içinde en rahat nefes aldıkları ortam. Oysa, o iklim, “Şark” çökmekte. Önce çocuklarının masallarındaki coğrafya elden gitmiş. Sonra İmparatorluk batmış. Batılı değerler giderek yerleşiyor; Şark’ı günahlarının yanında sevaplarıyla da yadsıyan bir Batıllık yerleşiyor. Bu aydınlar çevresinin konumu her ne pahasına olursa olsun eskiyi muhafaza etmek isteyen tutuculardan çok farklı: Adorno’nun deyişiyle “kurtarılması gerekenin eski değil de, eskinin umutları” olduğunun bilincindeler. Bu, özellikle Osman Nuri için doğru. Bakınız 2228 sayfalık yapıtı *Türk Maarif Tarihi*’ne. Cumhuriyet’in devraldığı eğitim kurumlarının, bilim anlayışının ne denli köhne olduğunu sayısız örneklerle sergilemekte. İçi koflaşmış kurumların işlevlerini giderek yitirmelerinin öyküsünü çarpıcı biçimde ortaya koymakta. Osman Nuri Ergin’i sosyal bilim çevreleri daha çok, *Mecelle-i Umur-u Belediye* adlı baş yapıtıyla, *Türk Maarif Tarihi*’yle ve şehircilik üzerine yaptığı değişik incelemeleriyle tanır. Bu son derece önemli incelemelere egemen olan anlayış kılı kırk yaran bir *érudition*’un, başka ortam ve tarihlerle karşılaştırmalarla ilerleyen bir perspektifin ve ele alınan öğeleri bütününe içine oturtma kaygısının damgasını taşır. Elli yılın ötesinden gelen çözümlemeleri, bireşimleri günümüzde de değerlerinden çok fazla bir şey yitirmeden okura yol gösterirler. 1984 okuru Osman Nuri’nin metinlerine yabancılık duymaz. Önünde sonunda kendisiyle aynı düşünce yönelimlerini paylaşan biriyle karşı karşıya olduğunu düşünür. Ta ki *Balıkesirli Abdülâziz Mecdi Tolun* adlı yapıtla karşılaşsın. Bambaşka bir Osman Nuri’dir karşısında biçimlenen. Gerçi o duyarlı aydın yerli yerindedir ama, şimdi bir mutasavvıf kılığındadır. Gerçekten de *Balıkesirli Abdülâziz Mecdi Tolun* tasavvuf düşüncesinin ağırlıklı olarak işlendiği bir yapıt.

Kim bu Abdülaziz Mecdi? Aslında, ikincil bir siyaset adamı ve ikincil bir düşünür. Öyle geliyor ki, Osman Nuri böylesi bir armağan-kitap hazırlamakla hem bir dostuna gönül borcunu ödemek istiyor, hem de dostunu vesile bilip önemli gördüğü felsefe-tasavvuf sorununa değinme fırsatı yaratıyor.

1865'te Balıkesir'de doğan Abdülaziz Mecdi, rüştiyede eğitim görüyor. 1884'te muallim olarak atanıyor. Dokuz sene boyunca Balıkesir'de muallimlik yapıyor. Ders verdiği rüştiye, idadiye dönüştürülünce açıkta kalıyor. Daha sonra Girit'teki Mekteb-i Kebir-i İslâm'a tayin ediliyor, orada "Edebiyat-ı Osmaniye ve sair dersleri" okutuyor. 1897'de Girit'ten ayrılıyor; ticarete atılıyor. 1902'de "36 sene okumuş, okutmuş, şairane ve müteşerriane bir hayat yaşamış olan [Abdülaziz Mecdi'ye] (...) birdenbire mutasavvıfın cezbe dedikleri istiğrak hali geliyor, işini, gücünü terk ederek memleketine çekiliyor." Sekiz ayı cezbe içinde geçiriyor. İşte bu sırada Kadirî tarikatına mensup Ali Âşur adında bir kişiden "inabe" alıyor. "Üstadın sufiyâne hayatı, sülûkü bu anda bu suretle" başlıyor. Sonra Konya'ya geçiyor, zahire tüccarlığını sürdürüyor. "1908'de Osmanlı İmparatorluğu'nun idare şekli meşrutiyete çevrilince üstat, hemşerileri tarafından Balıkesir'den mebus seçiliyor ve bu vazifede birinci intihap devresinin sonuna kadar dört sene" bulunuyor. Mebusluğu sırasında İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde baş gösteren muhalefete katılıyor. Hizb-i Cedid oluşumu içinde yer alıyor. Hizb-i Cedid'in çizgisi İttihat ve Terakki'nin "merkez-i umumi"sinin çizgisine oranla oldukça muhafazakâr. İsyancılar, Balkan Savaşı derken İttihatçıların cemiyet yönetiminde olan kanadı egemenliği tümüyle ele alıyor; ikinci seçimlerde Abdülaziz Mecdi Tolun devre dışı bırakılıyor, seçilemiyor.

Abdülaziz Mecdi ile ilgili ilginç bir nokta, onun Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın yayın organı olan *İştirak* dergisinde de yazılar yazmış olması.² 1913'te Abdülaziz Mecdi'yi Mısır'da görüyoruz. Burada altı buçuk yıl kalacak, ticarete devam edecektir. Mütareke'de İstanbul'a dönen Abdülaziz 1920'deki IV. Dönem mebus seçiminde Balıkesir'den yine Meclis'e geliyor ve İkinci Reis Vekilliğine seçiliyor. Ancak, Meclis 12 Nisan 1920'de kapatılıyor. Böylece, ikinci kez seçildiği Meclis'te üç ay mebusluk

yapan Abdülaziz Mecdi daha sonra Ankara'ya geçiyor. Şûra-yı Evkaf üyeliğinde bulunuyor ve 1923-24 arasında bir yıl boyunca Şer'iye ve Evkaf Vekâleti müsteşarlığı yapıyor. Osman Nuri'nin dediğine göre, Abdülaziz Mecdi,

"(...) Şer'iye ve Evkaf Vekâleti lağvolunmadan önce izinle İstanbul'a gelmiş, Vekâlet kaldırılınca bir daha Ankara'ya gitmemiştir. Vekâletin kaldırılmasından önce İstanbul'a gelmiş olması, kendisine Diyanet İşleri Reisliği tevcihi hakkındaki temayülü önlemek ve bu memuriyeti kabul etmemek içindir. Nitekim sonradan da teklif edilmiş ise de kabul etmemiştir. 1340'den [1924] irtihalleri tarihine kadar resmi ve hususi başka bir memuriyet ve vazife kabul etmiyerek evlerinde istirahatata çekilmişlerdir" (s. 54).

Abdülaziz Mecdi asıl ömrünün bundan sonraki 17 yılında "manzumelerini, eserlerini yazmış ve tercümelerini yapmış" Bir Divan'ı var. Tasavvuf üzerine kaleme aldığı irili ufaklı dokuz "risalesi"nin yanı sıra yine tasavvufila ilgili dokuz da çevirisi bulunuyor. Bunların çoğu basılmamış. Abdülaziz Mecdi'nin, döneminin bir Doğulu münevverde aradığı nitelikleri taşıdığı görülüyor. Risalelerinin birini Arapça yazmış. Günümüzde bile hâlâ herhangi bir yabancı dilde kitap yazmanın, yalnızca oldukça ayrıcalıklı eğitim görmüş sınırlı bir aydın kesiminin beceri alanı içine girdiğini düşünürsek, Abdülaziz Mecdi'nin düzeyini kafamızda daha kolay canlandırabiliriz. Çevirileri arasında 1402'de ölmüş olan Abdülkerim-i Ceylî'nin *El-İnsan-ül-kâmil fî ma'rifet'il-Evâhırî ve'l-Evâil* adlı yapıtı da yer alıyor.

Osman Nuri, Abdülaziz Mecdi'nin ürünlerinin çevresinde dokuduğu kitapta, tasavvuf düşüncesinin savunmasını üstleniyor. Savunma iki doğrultuda geliyor. Bir yandan müteşerrilere (şeriat ehline), beri yandan da tasavvufu softalıkla bir tutanlara karşı yanıtlar veriyor. Önce tartışma ortamını belirliyor:

"Müteşerrilerle zahitler, hele avam tabakası vahdeti vücud yolundan giden Muhiddin Arabî ve Ahmet Amiş Efendi (bu zat Abdülâziz Mecdi Tolun'un mürşidi) gibi yüksek şahsiyetlere dinsiz dinî hükümlerde mübalâtsiz, hattâ zındık derler (s. 168).

Vahdeti vücütçülük ile Melâmîliğ³ esası Allahu bilmek ve bildirmek meselesinde toplanır. (...) Bu meselede müteşerrilerle mutasavvıflar esaslı surette ayrılıyorlar, aralarındaki ihtilâflar da bundan dolayı derin ve büyüktür (...) Birinci takdire göre: Allahı, masivallahtan, yani kâinattan büsbütün ayrı ve onun fevkinde bir kudreti halika olmuş olur ki ehli şerayiin itikadı budur. İkinci takdire göre: Allahı, her şeyin zımında gizli olan hakikî ve samedânî varlık olmuş olur ki, artık her şey onun cilvesi'dir. Binaenaleyh eşya yaratılmamıştır, vücud-i mutlakın zuhuru'dur. Bütün sûfiyenin itikadı her yerde budur (s.170).

Mutasavvıflar varlık bilgisini şu tabirler ve şu misallerle anlatmak isterler: Dinin şeriat kısmı cevizin ham ve yeşil olan kabuğuna, tarikat kısmı sert olan iç kabuğuna, hakikat kısmı yenilebilecek olan içine, marifet kısmı ise cevizin aslına ve mahiyetine benzer. Bal bal denilmekle ağız tatlanmayacağı gibi, bir cevizin yeşil kabuğu ısırılmakla da, ondan ağıza bir tad gelmez. Asıl tad cevizin içinin yenilmesindedir. Bununla beraber, cevizin ta kendisi olabilmek ise daha iyidir. İşte mutasavvıfların bilmek, bulmak ve olmak gibi üç kelime ile hulâsa ve ifade ettikleri mâna budur. Yalnız cevizin adını iştirmek sonra onu arayıp bulmak, hattâ yemek kâfi değil, cevizin ta kendisi olmak ta lâzımdır. Bu dört mertebenin birincisi şeriattır, avama mahsustur. İkincisi tarikattır, havassa mahsustur. Üçüncüsü hakikattir. Havas-sül-havassa mahsustur. Dördüncüsü de marifettir, ehası havassül-havassa mahsustur. (...) Şeriat, beden için; tarikat, kalb için; hakikat, ruh için; marifet, hak içindir." (s.238)

Tasavvufta varlığın bilgisine ulaşmanın, Batı felsefesi terimleriyle ontolojik arayışın, yöntemi de üstünde durmaya değer: "Bilmek, *kal* ile yani okumakla, kitapla değil ancak *hal* ile, yani usulü dairesinde seyr ve sülûk ile mümkün olur. Bununla beraber yalnız bilmek de kâfi değil, bulmak ve daha sonra da olmak lâzımdır" (s. 78). Hal, sözlükte, geçmiş zamanın sonu, gelecek zamanın ilkidir, yani içinde bulunduğumuz zamandır.

"Tasavvufta, terim olarak (...) bir neş'e, bir sıkıntı, yahut zikir, yahut da güzel bir ses, bir nağme yüzünden meydana manevi bir zevk gelmesi anlamınadır; fakat bu isteyerek, dileyerek, olmaz, kendiliğin-

*den olur ve bu zevk, neş'e, sıkıntı cezbe hâlinde [tasavvuf yolcusuna], sûfilere göre, bazı sırlar açılır."*⁴

Seyr ve sülûk ise sûfilerin manevi yolculuğu anlatmak için kullandıkları deyimlerdir. "Ancak Hakk'ın tecellilerine son olmadığı için sülûk, yani yolculuk biter, fakat seyrin, yani tecellilerin (görmenin) sonu yoktur, çünkü tecellilerin sonu olamaz. Bu bakımdan da yol alış, yüceliş bitmez, onun sonu olmaz."⁵

Sûfi inancına göre ontolojik arayışta metinler ikincil rol oynadığından, önemli olan bir mürşidin aydınlatması olduğundan mutasavvıfların çoğu yapıt vermeye ağırlık tanımıyorlar. Abdülaziz Mecdi Tolun'un da eğilimi bu yönde. Ancak, kitaptaki bazı küçük notlardan anlaşılıyor ki, Osman Nuri onu yapıt vermek üzere çok sıkıştırmış. Bu sıkıştırmalar Osman Nuri'nin özverişiyle birleşince sonuç alınmış. Nitekim Abdülaziz Mecdi'nin eserleri bölümüne bakınca, üç tercümesini "dikte suretiyle" yaptırdığı görülüyor. Tercümeyi kendileri söylüyor, "âcizleri" (Osman Nuri) yazıyor. Aslında Osman Nuri eski eğitim anlayışının bu yönüne karşı son derece eleştirel. Medrese tipi dediği kişiliği şöyle özetliyor:

*"Ezbercilik, eski kitaplara, eski müelliflere bağlılık, onların sözünden dışarı çıkmamak, onlarınkine bir şey eklememek ve yalnız Arapça okumak, Arapça'dan Türkçe'ye ağızdan tercüme etmek, fakat bir satır Türkçe yazı yazmamak."*⁶

Birtakım örnekler de veriyor:

"Tikveşli (Yusuf Ziya Efendi) için son derece kuvvetli bir hafıza-ya malik olduğunu, medreselerde okunan ne kadar kitap varsa bunların metinleri ezberinde bulundurduğunu ve bir kitaba, bir metne bakmadan ezber ders takrir ettiğini medrese mensupları iftiharla söylerler. Fakat işte görülüyor ya hem bu kadar zeki olan hem de senelerce ders vekâletinde yani medrese nazırlığında bulunan hattâ 110 sene yaşıyan bu zatın bir tek eserinden ve makalesinden bile bahsedilmiyor. İşte eski medrese, işte onun en yüksek tipi! (...) O gibiler (...) ölümlerinde de

senelerce ayakları üzerinde taşımakta oldukları irfan hazinesini birlikte götürüp topraklara gömerler.” 7

Öyle anlaşıyor ki bu yazma, yazmama sorunu o kültür çevresinin gerilim odaklarından birini oluşturuyor: “Dehşet verici hafızasıyla” tanınan, önceleri Darülfünun’da Arap Edebiyatı müderrisliğinde bulunup daha sonra, 1925’te, Beyazıt Kütüphanesi hafız-ı kütüplüğüne geçen İsmail Saib Efendi 1940’ta ölüyor. Tanışları onun üstüne yazılar yazıyorlar. Bunlardan biri Ord. Prof. Dr. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu’na ait:

“Bazıları: Hangi eseri? diyorlar. Bu suâle verilecek cevâb, şudur: İşte Hocanın tâbûtu arkasından gidenler ve bunlar arasında bulunan müsteşrikler [Şarkiyatçılar], bulunmadıkları için müteessir olan ecnebî alimler. Şunu da ilâve edelim ki, mükemmel eserler verebilecek olan Hocanın eser vermemesi şarkvarî bir felsefenin kasdî olan neticesidir. O, eserini satırlar arasında değil, sâdırlar, yâni göğüs ve gönül içinde yaşatan ve devam ettirenlerdendir. Efersiz ve izsiz, hodgâmlık gütmeden kâinat içinde kaybolmak, fakat gönüllerin ezeli vahdeti içinde yaşamakta devâm etmek.” 8

Abdülbaki Gölpınarlı, İsmail Saib’i savunurken aynı tutum içinde:

“Ondan eser istiyorlar ha! O, bir müessirdi (...) İlmi eser sahiplerinin hepsine ilâhiyyat, edebiyat, târih, felsefe, hattâ riyâziyye ve tıb tarihleriyle uğraşanların umûmuna, hulâsa bütün ilimlerle uğraşanlara soruyorum: Ondan istifade etmiyeniniz, ona müracaat edip de müşkülünü halledemeyeniniz, sözünü red veya cerh edeniniz, yâhud kabûl eylemiyeniniz var mı? Ondan eser isteyenler, eserle müessiri fark edemiyen zavallılardır, acizlerine ağlasınlar. (...). O ölmedi, biz öldük. Kadir-şinas Hakkı Süihâ, ne güzel söylüyor: Ilmin başı sağolsun!” 9

İnsanın aklına, “ortada makale ya da kitap yokken nasıl oluyor da bilimden söz ediliyor, bu bilim nasıl aktarılıyor?” sorusu geliyor. Yeni bilgi üretilmese bile, eski bilgi nasıl aktarılı-

yor? İşte, burada, sohbet ve meclis¹⁰ kurumlarının önemi ortaya çıkıyor. Gerçekten de, özellikle tasavvuf bilgisi söz konusu olduğunda başka tür bir ilişki önem kazanıyor. “Tasavvufun asıl mektebi hususî surette telkin ve irşatta bulunan mutasavvıflara devam ve mülâzemettti. Binaenaleyh tasavvuf, mektep, medrese ve tekkeden ziyade otodidakt olarak öğrenilirdi” (s. 309). Çözüm bekleyen bir sorun var. Nasıl oluyor da Osman Nuri Ergin gibi “şifahî kültür”e savaş açmış biri Abdülaziz Mecdi’nin temsil ettiği tasavvuf evreni içinde yer alabiliyor? Tasavvuf ehlinin birçok yönelimi ona ters düşüyor.

Bu sorunun yanıtını, belki de Osman Nuri’nin yaşamının denk düştüğü dönemin özelliğinde aramak gerekecek. Bir yitişe tanık olmuş Osman Nuri. Bu yüzden, bir başka yitişin tanığı olan Max Horkheimer’le anlaşması oldukça kolay. Öyle geliyor ki, Osman Nuri’nin konumunu, “Günümüzde, insan acı ve hüznle dolu bir dünyada yaşıyor. Acılarının hiç olmazsa öteki âlemde dineceğine inanması onun ayakta kalmasına yardımcı olur. Bu bakımdan, inanç, şu ya da bu biçimiyle, korunmalı”¹¹ diyen Horkheimer bir ölçüde aydınlatıyor. Horkheimer de bir yitişi, ancak bambaşka nedenlerden kaynaklanan bir yitişi yaşamış. Önem verdiği ne kadar kültürel, ahlaki değer varsa, II. Dünya Savaşı sırasında ayaklar altına alınmış. Öte yandan, bağlı olduğu sosyalizm düşüncesi, devlet sistemi haline geldiği ülkelerde onun bütün özlemlerinin tersine bir yönelime girmiş. Batı felsefesi geleneği içinde Horkheimer’in kendisini ürünü olarak gördüğü Aydınlanma düşüncesi, Aklın insanı yetkinleştireceğini savunan düşünce maddi temelini yitirmekte. Aklın biçimlendirdiği bilim, barbarlığı beslemekte: İnsanın kişiliğini değil de, yarattığı araç-gereçlere sahip olanların kârlarını, onları denetleyenlerin iktidarlarını geliştiriyor. Kısacası, yeryüzünü kavramada başvurulmuş iki temel yoldan biri olan bilim, diğer yol olan inanç karşısındaki üstünlüğünü kötüye kullanmakta. İnsanı ezen bir maddi evrenin ana dayanağı durumunda. Böylesi amansız bir dünyanın karşısında baş kaldırılamayacaksa, hiç olmazsa, bu kötülüğe bulaşmamalı, bir uzlete çekilmeli. İşte, inanç/tasavvuf, bu çekilecek iç-mekânı sağlıyor kişiye.¹²

19. yüzyılın son yarısında doğmuş olan Osmanlı “münev-

ver"lerinin bir kesiminin yok oluşa direnmelerinde tasavvuf böyle bir rol oynar gibi.

Bu çevrenin yok oluş karşısında bir başka direnme yolu da koleksiyon. Kimi elyazmalarını bir yana yığıyor, kimi büyük ustaların hatlarını biriktiriyor. Hepsi de titiz birer koleksiyoncu. Walter Benjamin'e inanmak gerekirse, "son asır münevverlerinin" bu tutkularının anarşist bir yönü de var. "Koleksiyoncu (...) geçmişe uzanarak bulduğu geçmişin unutturmak istediği yaşam-deneyimlerini, ya da *idea*'ları yeni bir gözle anlamlandırarak bütün bunları geçmiş'in kendisine karşı kullanılacak duruma"¹³ getirir. "Koleksiyoncunun bu tutkusu, yalnızca, nesneleri koleksiyoncunun kendisinin iç-mekânına (*interior*), dört duvar arasına kapatma tutkusu değildir, bir zamanlar kanunun olan zenginliklerin ortadan kalkmasını, yitip gitmesini önlemektir asıl amacı..."¹⁴

Dünün aydınları yitişe karşı bulabildikleri bütün çıkar yolları denemişler. Armağan-kitaplar hazırlamışlar, tasavvufa başvurmuşlar, koleksiyonlar oluşturmuşlar. Özümsemiş oldukları yaşam üslubu bu kadarını becermelerini olanaklı kılmış. Bugünün aydınlarına düşen, kendi yollarını arayıp bulmak. Bu arayışta tarih bilincinin yardımı oldukça büyük olsa gerek. Yeter ki, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın vurguladığı noktayı gözden kaçırmayalım, "Historicité'nin (tarihselliğin) ehemmiyetini mâzi karşısında ruhi bir esarete düşmeden idrâk"¹⁵ edebilelim.

Notlar

- 1 Aynı sıcaqlığı İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın *Hoş Sadâ, Son Asır Türk Müzişinasları* (İstanbul, 1958) adlı yapıtında da buluyoruz. Aslında İbnülemin M. K. İnal 1957'de ölmüş. "Sekiz forması Üstat İbnülemin M. K. İnal tarafından yazılan bu eser, evrakı arasında çıkan vesikalara dayanılarak ve birçok ilâveler yapılmak suretiyle Avni Aktuç tarafından" tamamlanmış. Yapıtın başına İbnülemin'in kişiliğini, ürünlerini anlatan 64 sayfalık bir bölüm konulmuş. Kâzım İsmail Gürkan, Ahmet Hamdi Tanpınar tanıdıkları İbnülemin'den söz ediyorlar. Böylece 19. yüzyılın son döneminin damgasını taşıyan son derece özgün bir kişiliğin gizleri, az da olsa, aralanıyor.
- 2 Mete Tunçay'a göre, Abdülaziz Mecdi, "Hilmi çevresinin (Hüseyin Hil-

mi: Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın başı çeken kurucusu) üyelerinden değil, dostlarından olmak gerekir." Bkz. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar* (1908-1925), [Ankara, 1967], s. 32, n. 38.

- 3 Abdülbaki Gölpınarlı Melâmet yolunu Osman Nuri'den farklı olarak Melametilik diye adlandırıyor. Bunun ince nedenlerini bir kenara bırakıp Melâmet konusunu açmakta yarar var. Abdülbaki Gölpınarlı *100 Soruda Tasavvuf* (İstanbul, 1969) kitabında bu kavramı şöyle açıyor: "Melâmet bir ideolojidir, tâbir caizse bir teoridir. (...) Melâmetiler halktan ayrılmayan, halkı kucaklayan bir ideolojiyi temsil etmişler, bu ideolojinin halka yayılması, bilhassa işçi ve esnaf sınıfını teşkilâtlandırmıştır. Bu teşkilâta da "Fütûvvet" adı verilmiştir. Esasen Melâmetle fütûvvet aynı şeydir. Biri ideolojiyi temsil etmekte, öbürü, o ideolojiyi halka yaymakta, halkı teşkilâtlandırmaktadır. (...) Melâmeti, hem nefsiyle savaşıyor, hem yaşayış savaşında müsbettir, çalışır, yaşar ve yaşatır. Bu yolda (melâmilik yolunda) herkesin, bir iş, bir güç sahibi olması şarttır. Herkes elinin emeğiyle, alnının teriyle yaşayacak, kimse kimseye eğilmeyecek, kimse kimsenin sırtından geçinmeyecek, kesesine ortak olmayacaktır. Vakıf malıyla değil, el emeğiyle yaşanacaktır (s. 126). Süfi-lerin törelerini, halktan ayrılışlarını, idarecilere yamanmalarını beğenmeyip gene tasavvuf umdelerine dayanmakla beraber, onlara karşı reaksiyoner bir harekete geçenler, Melâmet ve Melâmetî terimlerini (...) almışlardır" (s. 125). Ancak Melâmiliğe olumsuz gözle bakanların sayısı da az değil. Örneğin, Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yahya Kemal* (İstanbul, 1962) adlı yapıtında şöyle diyor: "Yahya Kemal kaç defa bana 'eğer tasavvuf ve melâmilik araya girmese idi, tıpkı İngiliz'ler gibi işinde ve ibadetinde çalışkan insanların cemaati olurduk' demişti. Kendi kendisine zanaatkar ve sunnî, elinin işiyle geçinen bir halk tipi, bir nalıncı Ahmet Efendi tahayyül etmişti. Ona göre bu, çalışkan, namuslu, işinde, gücünde insandı. Ve cemiyetimizin asil temeli melâmiliği ve ona kaçan tasavvuf cereyanlarını, bilhassa XVII. asır sonu tarihini tenkit ederken 'Eline her def alan, ben Allahım diyor. Böyle bir cemiyeti nasıl idare edersin? Ve nasıl terâkki ettirirsin?' diye sık sık tenkit ederdi" (s. 44)
- 4 Gölpınarlı, *Tasavvuf*, s. 41.
- 5 *A.g.e.*, s. 60.
- 6 Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt 1-2, s. 113. Ancak, burada bir genelleme yanlışına düşmemek gerek. Osman Nuri bu özelliklerin çözülüş sonrası döneme özgü olduğunun bilincinde. Osmanlı medreselelerinin, çözülüş öncesi çağın en önde gelen bilgi üretim odakları olduğunu da vurgulamaktan geri kalmıyor.
- 7 *A.g.e.*, s. 114.

- 8 Z. F. Fındıkoğlu'nun *Cumhuriyet* gazetesi 31/3/1940 tarihli nüshasındaki yazısından aktaran Ord. Prof. Ebül'ulâ Mardin, *Huzûr Dersleri*, Önsöz ve eklerle yayınlayan Prof. Dr. İsmet Sungurbey (İstanbul, 1966), s. 1041.
- 9 A. Gölpınarlı'nın *Vakit* gazetesi 9/4/1940 tarihli nüshasındaki yazısından aktaran Ebül'ulâ Mardin, *a.g.e.*, s. 1005.
- 10 Eski dünyanın aydınlarının meclislerini oldukça iyi verdiğini düşündüğümüz şu bölümü aktarmaktan kendimizi alamıyoruz: "Duvarları tavana kadar irili ufaklı tâlik, nesih, sülüs... yazı levhaları ile tamamiyle örtülmüş, koltukları şezlong, kanepeleri karyola büyüklüğünde yaldızlı bir stil mobilya ile döşeli, bir köşesinde büyük bir çerçeveli ayna dayatılmış bulunan ve ortadaki büyük bir soba ile çok ısınmış olan bu odayı her yaşta insan âdeta diz dize oturmuş olarak doldurmuş bulunuyor. Ortada iki keman, iki ud, bir nusfiye, iki tambur ve bir teften ibaret bir saz takımı, başlamış oldukları musikî faslına devam ediyorlar (...) İbnülemin'in başında siyah takkesi, sırtında şal hırkası, ayağında mestleri var (...) Çalınan parça bitince, bir iki ah'tan sonra, bestekâr hakkında bilgiler veriyor, hikâyeler anlatıyor (...) Bu arada çay geliyor (...) Yine bir fasıl ve tekrar sohbet, daha doğrusu Üstadın, ortaya atılan bir isim veya bir söz üzerine başlayan ve suya düşen bir taşın etrafında yaptığı halkalar gibi gittikçe genişleyen ve bazen kendisinin de ilk konuyu unutup 'neden bahsediyorduk?' diye sorduğu, isimlerin, şahısların, hâdiselerin kendi görüşüne göre yaptığı tahliller birbirlerini kovaladığı, uzun bir konuşmaya giriliyor. Nihayet musikî faslı Kur'an-ı Kerim'den okunan bir Aşırî ve Fatiha ile sona eriyor. Artık dağılma zamanı gelmiştir", İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Hoş Sadâ*, s. VII.
- 11 Max Horkheimer, *Théorie critique*, (Paris, 1978), s. 362.
- 12 "Şark" dünyasının, hemen her yerinde, büyük dönüşüm dönemlerinde sûfî tarikatlarının benzer bir işlevi oluyor. Nitekim, 18. yüzyıl sonları Mısır'ında da durum aynı. Peter Gran, *Islamic Roots of Capitalism. Egypt 1760-1840*, (Londra, 1979), s. 37'de bu süreci şöyle anlatıyor: "Mısır 'Ortaçağ'ının sonunda, bütün toplumsal kurumların korporatif özellikleri 'çözülmeye' yüz tuttuğu sırada, İslamî entelektüel seçkinler kendilerini yenide biçimlendirmeye gittiler; burjuva bireyselliğinin ve yararcılığının baştan çıkarıcı ideolojisine direnmek üzere sûfî tarikatlarını bir set olarak kullandılar."
- 13 Walter Benjamin, *Estetize Edilmiş Yaşam*, [Hazırlayan: Ünsal Oskay], (Ankara, 1982), s. 42.
- 14 *A.g.e.*, s. 40-41.
- 15 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yahya Kemal*, (İstanbul, 1962), s. 20.

Dedem Yaşar Bey'e *20. Yüzyılın Sonundan Haberler*

Sevgili Yaşar Bey, dedem,

Ölümünden bu yana pek çok şeyin değiştiğini kestiriyorsundur. Dilersen 20. yüzyılın sonundan haberlere söz dağarcığımızdaki bazı yeniliklerle başlayalım.

Sen öldüğünden bu yana, dağarcığımıza toplumsal başarıyı anlatan bir dizi yeni deyim katıldı: Köşeyi dönmek, malı götürmek, iş bitirmek vb. Anlamışsındır; değişen aslında deyimlerimiz değil, toplumsal başarıya ilişkin zihniyetimiz.

Toplumsal sahne önüne gelme, kazanma, zenginleşme hevesine yabancı olmayan bir kuşaktandın. Bu yüzden insanı insan yapanın biraz da bu dürtüler olduğunu sen de kabul ediyorsundur. İhtirası erdemsizlik sayacağını sanmıyorum. Ama, kuşkusuz, senin zamanında da ihtirasın öyle kendini dışa vurmuş biçimleri vardı ki, bunları sen ve kuşakdaşların ayıplamadan edemezsiniz. Malı götürmekten, köşeyi dönmekten öteye amaçları olmayan, bu amaçları uğruna başkalarının hakkını hiçe sayan, doğru yaşamak, başarmak denince yalnızca ünü ve gösterişi anlayanlara senin dünyanda da rastlanırdı elbette. Ama, bunlar herhalde yaramaz örnekler olarak görülürdü, değil mi?

Şimdilerde işler tersine döndü. Toplumun büyük ve bağırgan kesimi “iş bitirip köşeyi dönenleri” hoş görmekle kalmıyor; bu tür kimselere açıkça imreniyor, onları örnek alıyor kendine. Gelgelelim, bu noktada bir sızıldanma seziliyor: Artık, yerinde olmayı arzuladığımız kimselere saygı duymamız gerek-

miyor. Hatta tersine; için için saygımızı esirgiyoruz onlardan. Hayranlık da değil beslediğimiz; yalnızca imreniyoruz. Yanımızdan süratle geçen son moda arabadaki, iri güneş gözlüklü, değirmi çehreli, sonradan olma sarışının yerinde olmak üzere adımlarımızı düzenliyoruz. Ama, onun görüntüsü haset telimizden başka bir teli titretmiyor.

Erdemler hiyerarşimiz böylesine allak bullak olduysa, derinlerde bir şeyler dönüşüyor, demektir.

Gerçekten de öyle, sevgili dedem, Yaşar Bey,

Senin de bir zamanlar üyesi olduğun orta sınıfımızın kompozisyonu değişiyor. Orta sınıfımızı oluşturan geleneksel katmanların bazıları hızla gerilere itiliyor. İki kuşaktır orta halli okumuşlar üretmiş memur aileleri alıştıklarının günden güne ayaklarının altından çekildiğini hissediyor, gençliklerinde harcını oluşturdıkları beklentilerinin yaşlılıklarında gerçekleştiremeyeceğini kavlıyorlar. Bunların bir bölümü çıkış yolu göremeyip içlerine kapanıyor, acılaştıkça acılaşıyorlar. Onların orta sınıf içinde geriye düşüşleriyle açılan boşluğu dolduranlar, hatta sayıca fazlasını getirenler ise bugüne dek taşranın kenarına sıkışıp kalmış olanlar. Orta sınıfın üstlerine tırmanan bu yeni üyeler zor koşulları dişleriyle, tırnaklarıyla aşmışlar. Bu yüzden kendi adlarına yırtıcı ve sabırsızlar. Hayata, Cumhuriyetin geleneksel orta sınıfından farklı bir gözle bakıyorlar. Cumhuriyetin orta sınıfının üyeleri nezih ve sakın olabilirlerdi; sistem onlar adına yırtıcılığını ve eziciliğini işletiyordu; orta sınıf üyeleri ellerini pisliğe değdirmeden orta halliliklerini sürdürebilirlerdi. Artık, ayakta kalıncaksa pisliğe değmek gerekiyor, kaçmaca yok.

Sevgili Yaşar Bey, dedem,

Burada senin inançlarına ters düşmek pahasına, bir gerçeği vurgulamak isterim. Yeni köşeyi dönme anlayışına, büyük çoğunluğumuzla yeşil ışık yaktıysak, demek ki önümüzün açık olduğuna inanıyoruz. Anlaşılan, bir fırsatlar ülkesinde hissediyoruz kendimizi. Bu ise, bir toplumsal zindelik belirtisi. Toplumsal merdivendeki yerlerin değişebileceğine inanç, beraberrinde içinde bulunulan koşullara katlanabilme gücü de getirir; umut beslemeye olanak tanır. Umudunu yitirmemiş bir toplum ise daha yapacağı çok iş vardır.

Nedir ki, resmin bütünü doludizgin bir iyimserliğe taş koyuyor. Orta sınıfa, dolayısıyla toplumumuzun bütününe damgasını vuranlar, aslında sanıldığının tersine, geldikleri yerlerin değerlerini sonuna dek peşlerinde sürüklenme meraklısı değiller. Ama, eskilerinin yerine yenilerini oturtuncaya kadar eski değerlerin rehberliğini ellerinden çıkarmamaları gerektiğini biliyorlar. Ne oluyorsa, işte bu arada oluyor. Bir dizi çatışan rüzgârın ortasında kalıyorlar. Tutunacak bir yer aradıklarında karşlarına güvenilir tek zemin olarak kendi yükselişlerini olanaklı kılan mekanizma, yani pazar mekanizması çıkıyor. Pazarın temel ilkesi ise değişim (mübadele). Değişim, kullanım değerlerine bakılmaksızın birbirine denklerin alınıp verildiği bir işlem. Bu işlemde, alışverişi konu olanların zamansallıklarının, taşıdıkları tarihin ya da gelenekten gelen yönlerinin hiçbir anlamı yok. Her şey, her şeyle değişebiliyor. Derken, kullanım değerleri gözetilmiş olsaydı, anımsanabilecek olan her türlü boyut gözlerden yitip gidiyor. Yeni orta sınıf üyeleri, birey olabilmenin bu anımsayışlarla sıkı sıkıya bağıntılı olduğunun farkında değiller. Hoyrat ve savruklar. Ne var ki, farkında olmalarını beklemeye kimsenin hakkı yok. Çünkü, hepimiz, bütün bu toplum olarak, bireyleşme serüveninin başlarındayız. Üstelik hepimizin akli karışık: 1980'lerle benimsenen liberal ekonomi politikası bireyliği henüz öğrenememiş bizlere bireyciliğin şarkısını söyletiyor.

Sevgili Yaşar Bey, dedem,

Senin yetişemediğin orta sınıfın bu yeni üyeleri her şeyi, her şeyin yerine, yanına koyuyor, dedim. Fakat, yine de belirligin bir tercihleri var: Elleri, içeriğinden bağımsız olarak hep en göz kamaştırıcıya, en bağırana gidiyor. Davranışları da öylesine. Bu yanlarıyla senin kuşağına itici gelebilirler. Ama, benim kuşağım için tersine çekici geliyorlar. Geleneksel orta sınıfın çocukları da, acılaşmadan kendilerini kurtarabilirlerse, yeni üyelerinin davranışlarına öykünüyorlar. Orta sınıfın yeni üyelerinin bu büyük çekim gücü kendilerine olan güvenlerinden kaynaklanıyor, sanırım.

Kolay değil; toplumsal yarışın başındaki handikaplarına karşın öne çıkmışlar. Amansız bir sürü savaşımdan sıyrılıp gel-

mişler. Kendilerini “kozmik” anlamda meşru hissediyorlar. Kendileriyle onur duyuyorlar. İğretiliklerini kapatan, onları çekici kılan da, bu bir çeşit masumiyetleri.

Sevgili dedem,

Burada senin arkadaşlarının iğretiliklerini anımsamanın tam da sırası. Bir düşün: Müsamerelerinizle, balolarınızla, kılık kıyafetlerinizle ne kadar da beceriksizdiniz. Üstüne üstlük, bir de kendinizle doluluğunuz vardı ki, böndü, çekilmezdi. Anlaşılan, yükselişe geçmiş bütün katmanlar, her zaman, benzer bir biçimde, bünyelerinde iki çelişik fırça izini taşıyorlar: Dinamikliğin güzelliği, hamlığın katlanılmazlığı.

20. yüzyılın sonundan haberleri bitirirken son bir şey eklemek istiyorum. Katılacağını umarım: Yenileri beğenmeyip eskiye övgüler düzmek çıkar yol değil. Önemli olan bir duyarlılığı kurtarmak. O da, eskinin özlemlerinin, güzellemelerinin onun uygulamalarıyla karıştırılmaması. Yeniler bu duyarlılığı edindiklerinde; eskinin uygulamalarını, kalıplarını bir kenara iterken eskinin umutlarına sahip çıkmayı öğrendiklerinde, yalnızca kendileri için bir şeyler talep etmenin ötesine geçebilirler. İşte ancak o zaman, gerçek anlamda ‘kozmik’ meşruiyet kazanabilirler.

Sevgili Immanuel Kant, Değerli Dostum

Böylesine olmadık bir sırada başını ağrıtmamı anlayışla karşılayacağına eminim. Toplumsal dalgalanma ortamlarında kişinin vicdanını yaslayacağı bir değerler bütününün olmamasının ne denli acılı olduğunu bilenlerdensin. Sana yazmamın başlıca nedeni de bu.

Biz Türkler, şimdilerde, toplum olarak acı çekmekteyiz: Kentlimizle, kasabalımızla, köylümüzle, okumuşumuzla, tahsili yarım kalmışlarımızla içimizi ve davranışlarımızı hangi değerlere göre ayarlayacağımız konusunda kuşku içindeyiz. Edimlerimizin salt pratik sonuçlarının ötesinde nasıl bir ahlaksal temele oturtulması gerektiğini çıkaramıyoruz. İster can alıcı olsun, ister günlük; seçimlerimizde içimizi rahatlatmasını istediğimiz ahlaksal kerterizlerimiz elimizden kayıp gidiveriyor. Kuşkusuz, bu yalpalamanın kökeninde yaşam biçimimizin hızlı dönüşümü yatıyor. Toplumsal kurumlarımızın her birinin bir yana çekmesi yüzünden çarmıha gerilmiş gibiyiz. Gelgelelim, bu acının nereden kaynaklandığını bilmek de sorunu çözmiyor. Her gün yüzlerce seçim yapma durumundayız. Neye göre seçeceğiz, neye göre davranacağız? Bilemiyoruz. Cami’de bize söylenenlerle Okul’da söylenenlerin içten içe çeliştiğini seziyoruz. Okul’un kapısından çıkıp pazara girdiğimizde bambaşka değerlerin hüküm sürdüğünü görüyoruz. Bizi insan yapan yönümüz –vicdanımız– yalnızlığından ürkmüş durumda; dayanak istiyor. Eski dayanağımız, geleneksel ahlak dizgemizin ise temel direkleri çatırdamakta. Yeni bir ahlak gerek. Ama, yeni ahlakı kurarken nelerden yararlanacağız, açıklıkla göremiyoruz.

Değerli dostum,

Sana yazarken, bir ahlakçı değil de, ahlak felsefecisi olman bana güç veriyor. Sorunun insanlara ne yapacaklarını söylemek olmadığını hemen anlamışsındır. İşte bu nedenle, seninle birlikte, belli durumlar karşısında ne yapmamız gerektiğine karar verirken gözetilecek ilkeler üzerine kafa yorabiliriz gibi geliyor bana. Söylediklerimi, el yordamıyla bir çıkış bulma çabası olarak kabul et.

İzinle, demin sözünü ettiğim bir noktayı, Cami, Okul ve Pazar'daki değerler konusunu açmak istiyorum. Bunlar, senin de çok iyi bildiğin gibi, ahlakın salgılandığı başlıca üç kurum. İşte tam burada, biz, toplum olarak bir gerilim yaşamaktayız. Ne demek istediğimi açıklığa kavuşturmak için dilersen önce Cami'yi ele alalım.

Cami dinsel ahlakın bize öğretildiği yer. Köklü bir geçmiş var. Yüzyıllardır vicdanımız gerek duyduğu yol gösterici değerleri buradan almış. İyi ile kötüyü, doğru ile yanlış, Tanrının buyrukları doğrultusunda ayıklamayı Cami'den öğrenmiş. Ama, biliyorsun, aslına inilirse bizim dinimiz –senin dininden farklı olarak– hem kişisel yaşamı, hem de toplum düzenini baştan sona tanımlamayı üstlenmiş. Oysa toplumsal düzen, artık, yalnızca kendi topluluğunu, ülkeni gözeterek sürdürülemiyor. Seninle aynı töreyi paylaşmayan dünyayı da hesaba katmak zorundasın. Bizim dinimiz, bu esnekliği gerektiğinde gösterecek biçimde yoğrulamadı. Yaşamın içinden çıkıp gelen yeni boyutları özümseyecek doğrultuda yeterince işlenemedi. İşlenmesine el vermediler. Belki de işlenemezdi. Ne mi demek istiyorum? Derdimi daha iyi anlatabilmek üzere 1920'ler Amerikası'ndan bir örnek getirmeme izin ver.

Yüzyılın ilk çeyreğinde, Amerika –bütün farklılıkları unutmamak kaydıyla– bizim toplumumuzun yaşadıklarını andıran bir dönemden geçiyor. Eski yaşam yerini bir yenisine terk ediyor: Pazarın değerleri bütün insan ilişkilerine damgasını vurmaya başlamış; her alanda kitle üretimine geçilmiş; tüketimin başını alıp gitmesi şart; bu arada, bir toplumsal onur –Eski Dünyaya demokrasi denilen yönetim biçimini göstermiş olma onuru lekelenmeden ayakta tutulmak zorunda. Ve bütün bun-

lar eldeki tek ahlak çerçevesinde, Protestan ahlak çerçevesinde gerçekleştirilecek.

İşte böylesi bir ortamda bir kadın dergisinde (*Women's Home Companion*'da) bir yazı dizisi başlıyor. Sonra, *Kimsenin Tanımadığı Adam* (*The Man Nobody Knows*) adıyla kitaba dönüşecek. Yıl 1925. Yazarı Bruce Barton. Söz konusu adam H. İsa'nın kendisi. Ama, yepyeni bir İsa, bu. Protestan ahlakın örnek insan diye sunduğu kişiden çok farklı. Öyle, azla yetinen, biraz yenik, biraz mazlum, deyimi başışla, biraz da sümsük Hz. İsa"yla hiçbir ilişkisi yok. Barton'un çizdiği İsa suyu şaraba dönüştürmüş bir ehl-i keyif. "Baba"sının şirketine evrensel bir boyut kazandıracak dinamizmi getirmiş. "Sezar'ın hakkı Sezar'a, Tanrının hakkı Tanrıya" gibisinden en vurucu sloganları bulmuş. Öyle becerikli bir girişimci ki, şirketinin yönetim kuruluna Kudüs'ün önde gelenlerinden on ikisini dahil etmiş. Üstelik dünya nimetlerinden uzak durmak ne kelime, yemek davetleri bile vermekte. Kısacası, İsa yine Hristiyan, ama yeni yaşamın gereklerini herkesten daha iyi yerine getiren bir Hristiyan. Bu İsa portresinin, o dönemde, genel kabul gördüğünü söylemek zor. Ama, sevgili Kant, senin de teslim edeceğin gibi, Barton'un ki parmak ısırtacak bir çaba. Diyeceğim, bizim dinimiz kendi Barton'larını yeşertemedi. Sonuçta da, kendini yeni saatlere ayarlayamadı. O yüzden de yeni yaşamın her yöresine yetecek soluğu yok.

Değerli dostum,

Bizim toplumumuz, dinden kaynaklanan ahlakın soluğunun kesildiğini hissettiğinde, Devlet'in öne çıkmasını pek garipsemedi, hatta içten içe arzuladı. Devlet'in Okul'una çocuklarının kaydını coşkuyla yaptı. Yeter ki, çocukları kendi gibi pusulasız kalmayaydı. Ne var ki Devlet de o kadar hazırlıklı değildi. Ahlak diye tek bir bildiği vardı: Ödev. Laf aramızda, sevgili Kant, bunu da senden öğrenmişti. Hani senin şu ünlü "kategorik emperatif"in var ya, dönüp dolaşıp içimizdeki ödev duygusuna dayanan. Yıllar içinde, önce Prusya devletine bağlılığı meşru kılan bu "ödev" anlayışı, sonunda gelip bizleri, bizim çocuklarımızı bulmuştu. İster beğen, ister beğenme. Okul'da bize hep ödev öğrettiler. Hep ödevlerimiz vardı. Akşam ödevlerimiz vardı, büyüklerimize, küçüklerle karşı ödevle-

rimiz. Hepsinin de ötesinde, hayalimizde nasıl bir şey olduğunu tam canlandıramadığımız milletimize karşı ödevlerimiz vardı. Peki biz? Bize karşı, kendimize karşı ödevlerimiz yok muydu? Anlaşılan yoktu, sevgili dostum.

İşin ilginç Devlet'in yasakladıklarıyla aynı telden çalmasıydı: Okul'unda okutulmasını yasakladığı romanların kıssadan hissesini –Steinbeck'in *Bitmeyen Kavgası*'nda kahramanın ölümü üzerine en yüce armağan olarak sunulan "O kendisi için hiçbir şey istemiyordu" sözlerini– bizlerin gözünde tek saygınlık mertebesi haline getirecek kadar da şaşkıncı. Devlet seni de yanlış anlamıştı, sevgili Kant. Senin düşüncelerinde mutluluğa hiç yer vermediğini sanmıştı. Oysa, bizlerin "doğru" yaşamamıza, kendimizle barışmamıza, barışıklığımızdan ötürü mutlu olmamıza katkıda bulunmak isteyen sen değil miydin?

Kaldı ki, sevgili dostum, ödevle aklını bozmuş olan Devletimiz, Okulunda kasaba terbiyesinden uzaklaşmayacağını diye, asıl en çok sızlayan yanlarımıza, mahrem dünyamızın acılarına eğilmedi. Bu dünyamızı dinden gelen sezgilerimizle idare etmemize göz yumdu. O yüzden, hâlâ, kızlarımız bekâretleri bittiğinde her şeylerini yitirmiş olduklarını sanırlar.

Şimdilerde bir üçüncü ahlak, ekonomik yaşamımızın salgıladığı ahlak yavaş yavaş dinden ve devletten öğrendiklerimizin arasına girip, yerleşmekte. Okul'un, Cami'nin kapısından çıkıp da sokağa adımımızı attığımızda, karşımıza öz çıkarın tek değeri olduğu gerçeği dikiliyor. Artık, ne zaman tevekkül, ne zaman öz çıkarım, ne zaman din kardeşliğim, ne zaman küçükleirim, ne zaman büyüklerim...

Öz çıkarın bütün toplumsal değerlerin çekirdeğini oluşturmaya yüz tutması, beraberinde, senin de tahmin edebileceğin bir tehlikeyi getiriyor: Öz çıkar, insanları kaynaştırmaktan çok birbirinden uzaklaştırır. Dizginlenmezse, toplumsal bağları güçlendireceğine çözer. Halbuki, sevgili Kant, bizim insanlarımızın bu geçiş döneminde her şeyden çok birbirlerinden uzaklaşmamaya gereksinimleri var.

Üstelik, herkesin yalnızca öz çıkarını kolladığı toplumlar çözülmüyorsa, bunun nedeni paylaşılacak pastayı durmaksızın büyütebilmeleri. Böylece, sen kendi çıkarını koparttığına, ge-

riye kalan parça yine de ötekileri doyuracak boyutlarda kalabiliyor. Ama, bizim gibi pastanın büyümesinin yavaş olduğu toplumlarda, piyasa ahlakının başatlığı bütün toplumsal bağları çözebilir. Hem biz, değerli dostum, eskisi gibi uysal da değiliz. Hakça olmayan paylaşımlar karşısında sert tepkiler verecek kadar gözümüz açıldı.

Gördüğün gibi, bir yere gelip tkanıyoruz. Vicdanımızı yönlendirecek değerleri sunma konusunda ne devletten, ne dinden, ne piyasanın sunduğu ahlak dizgesinden yararlanabiliyoruz. Demek ki, yeni bir ahlak arayışımızda başka bir zemin-den yola çıkmak zorundayız. Ne dersin? Bu başka zemin, toplum içindeki birey ve bu bireyin iradesi olamaz mı? Senin de, *Pratik Aklın Eleştirisi*'nde vurguladığın üzere, "ahlak, kendimizi nasıl mutlu kılarız'a değil de, nasıl kendimizi mutlu olmaya layık kılarız'a" yanıt vermeli. Mutluluğa ise birey toplum içinde layık olabilir. Kişinin mutlu olmaya layık olması iyi olanı, doğru olanı yapmasına bağlı. İyi olan da, galiba, toplum içinde birbirimizle en iyi yaşamamızı sağlayan edimler. Öyle değil mi, sevgili dostum?

Bana öyle geliyor ki, yeni ahlak arayışımızda bir tek ilke sezebiliyorsak, o da R.H. Hare'in söylediklerinde gizli: "Şunu diyebilmeliyim: 'Eğer bunu başkasına yapmalıysam, tamamiyle benzer bir durumda başkası da bana bunu yapmalıdır' ve yine kendi kendime sormalıyım: 'Benzer bir durumda başkasının da bana aynı şeyi yapmasını beklemeye hazır mıyım? O şeyin kendisine yapılacağı kişinin ben olacağını bildiğimde de, yine onun yapılmasını seçecek miyim?'"

2000 Yılıının Ünlüleri

Bir toplumda başarılıların çoğunluğunun ortak paydası bağırganlık, sabırsızlık ve hırçınlıktan oluşuyorsa, bu bir rastlantı değildir. Geride, birçok etkenin yanı sıra, bir de “başarı stratejisi” aramak gerekir. Stratejiler ise zeminlere hep uygun olur. O halde zemine bakmalı.

Bir zemin ki kaygan. Yanınızda, yörenizde herkes ve her şey durmaksızın konum ve yönseme değiştiriyor. Şimdi, neyin ve kimin ne denli değerli olduğuna nasıl karar vereceksiniz?

Zemin kaymasaydı, yanınızda, yörenizde, herkes ve her şey kolay kolay konum ve yönseme değiştirmeseydi, değerlilik ölçütleri bulacağım diye zorlanmazdınız. Sabit ve kesin bölgesi bir toplumda yaşadığımızdan bu sorun sizin dışınızda çözülmüş olurdu. Bir dizi aşkın ve kıpırdamaz dinsel ya da ideolojik kerteriz, değerlilikler tartışını hazır halde önünüze koyardı; kendinizi kanırtmanıza gerek kalmazdı. Oysa siz, böylesine bir durağanlığın çoktan geride bırakıldığı bir dönemde ve toplumda şeylere ve kişilere değer biçmek durumundasınız.

Elinizde bir demet kavram var: İyi-kötü, doğru-yanlış, başarılı-başarısız. Bunları şeyler ve kişilerle eşleştireceksiniz. Şeylere ve kişilere anlamlarını bahşedecek, önceden verili ve kapalı bir düzen içinde değilsiniz. Bin bir bakış açısı ve her an altı yüzüne gelebilir tutamaklarla çevrilisiniz. Bu denli oynak bir coğrafyada öz’e eğilecek vaktiniz yok. O halde, değerli olanı saparken, yalnızca, *görüünüş’e* bakacaksınız. Kişi ya da şeyin kamusal sahneye vuran yansımasına ilginizi yönelteceksiniz. Başarılı, doğru v.s. karar vermeden başlıca yol göstericiniz görü-

nüş olacak. Toplumumuzda, başarılı diye bellenenlerin çoğunluğu mekanizmayı ters yönde de işletenler arasından çıkıyor: Bunlar, kendi kimliklerini kurarken de aynı mekanizmayı işletiyorlar: Özün görünüş denli önemli olmadığını kendi yol bulma çabalarından öğrenmişler. Bu nedenle en büyük özeni görünüşlerine veriyorlar. Başarılarının ya da değerlerinin oranının artmasının görünüşlerinin artmasıyla koşut gideceğini hesaplıyorlar. Bundan bir sonraki adım, görünüşlerinin en çoklaştırılması yollarını aramak oluyor. Bu yolların başında *ün* geliyor. Ününüz ne denli çoksa, başarınız, değerinizi o denli çok demek. O zaman “sahne ışıkları” sizin için vazgeçilmez. Doktor musunuz, yazar mısınız, bilim adamı mısınız, fark etmez. Yalnızca kendi uğraş alanınızın sahne ışıkları da ünlenmeniz için yeterli değil.

Kaldı ki, kendi uğraş alanınızın iç gelenekleri de durmaksızın tersyüz olmakta; dolayısıyla ilke olarak daha bir oturmuş olması gereken bu alt dünyada da bir kerterizsizlik egemen. Her ne pahasına olursa olsun günün başarılıları arasına girmek peşindeyseniz, sahnenin ışıklarının en çok size vurmasını sağlamalısınız. Bu ise, kitle iletişim araçlarında gözükmek demek. Gelgelelim, kitle iletişim araçlarının genel izleyicisinden, size kendi uğraş alanınızın üyeleri gibi yoğun ve sürekli dikkat göstermesini bekleyemezsiniz. Gözleri, kulakları çelmekten başka çareniz yok: Bağırmalısınız. Yalnız, aman: Kendi kimliğinizle kitle iletişim aracında gözükmeniz beklediğiniz ünü getirmeyebilir. Standardın sizden beklediği neyse o rolü oynamalısınız. Bakın, siyaset adamlarına. Öz ve *görünüş* dengesindeki kayma en çok onların uğraşında belirginlik kazanıyor. Ne söylediklerinden çok, nasıl söyledikleriyle tartılıyorlar.

Siyasetçinin değeri, başarısı getirdiği çözüm önerileriyle ölçülüyor artık. Başarısı, kitle iletişim araçlarında siyasetçiyi oynarken gösterdiği beceriyle düz orantılı gidiyor. Burada hepimizi kuşatan bir sürece tanıklık ediyoruz: Yakında, kendimiz olmak yerine, kendimizin rolünü oynamak zorunda kalabiliriz.

Günün başarı avcısı açısından, başarı, görünüşün getireceği ünle eşanlamlı. Bu yüzden başarı avcısının zaman ile kurduğu ilişki de farklı olmak zorunda. Zaman içinde sabırla, taş taş

üstüne koyup, kendi çizginize sadık kalarak adım adım ilerlemek yanlış bir seçim. Ancak hızlı ve sesli davranırsanız kaygan zemin üzerinde ünü yakalayabilirsiniz. Günün başarı avcılarındansanız, sessizce, köşenizde kozanızı dokuyup ince ve yetkin bir yapıt ortaya koymak size göre olamaz. Zaman, sizin iç zamanınız değil, sahne ışıklarının zamanı. Zaten sizin de içinde yer aldığınız çağdaş toplum zamanı parçalanmış anlar olarak yaşıyor. Zaman dediğimiz, geçmişe ve geleceğe kancalanmış değil. Bir tarihsellik hissetmiyoruz. Sayısal elektronik saatler örneği, sürekli şimdiki halde yaşamaktayız.

Ayrıca biz, şimdiki halin kendi başınalığına körü körüne kapılmamızı kolaylaştıran, kendimize özgü bir yakın geçmişten geliyoruz: 80'li yıllarla birlikte birçok toplumsal sürece, kuruma, kişiye, simgeye müdahale ettik; doğal ömürlerinin akışına izin vermedik. Ya askıya aldık onları ya da belleklerden kazıdık. Oysa çoğu, bugüne gelemez, kendiliklerinden gitmiş olurdu. Ne var ki, onların zorlama sonucu bıraktıkları boşlukları yapay biçimde, yapay bir hızla yenileri doldurdu. Bunun iki yönlü ters etkisi içindeyiz: Bir yandan şimdinin yaşanan, yaşanacak biricik an olduğu yolundaki inancı benimsememiz kolaylaştı; beri yandan, bir özü olgunlaştırma sabrına katlanmanın önemi perdelendi, bunun yerine iyi paketlenmiş görünüşlerin hızlı sonuç alacağı düşüncesi genel kabul görür oldu. Haftalık bir haber dergisindeki yeni bir köşenin, "Haftanın Başarılıları ve Başarısızları" köşesinin bizleri irkiltmemesi biraz bundan. Bu köşede o hafta başarılı ya da başarısız olmuş sanatçıların, işadamlarının vb'nin dökümü yer alıyor. Bir haftalık başarı! Genel geçer "başarı stratejisi"ni benimsemiş ün avcısının göze alması gereken bedel, bu.

Andy Warhol'a kulak kabartmalı: "2000 yılında herkes ünlü olmuş olacak ama yalnızca on beşer dakikalığına"

Yeni Değerler Yerlerine Oturuyor

“Katastrof” sözcüğü, eski Yunan’da, iki anlam taşırmış. Birinci anlamı, bugünkünün aynı: Felaket, demek. İkincisi ise müzik dünyasına ilişkinmiş: Bir lirin tellerinin titreşimlerinin sona erip ilk dengelerine yani dinginliklerine geri dönmesi durumuna da katastrof dermiş eski Yunanlılar.

Türkiye’nin içine girdiği dönemin özellikleri, bana ikinci anlamı çağrıştırıyor. Hızlı bir “ilk okuma” sonucunda felaket belirtileri ağır basıyor, kuşkusuz. Ama, günün köpüklerini aralayan, daha dikkatli bir “ikinci okuma” yapılnca bir dizi dinginlik emaresine rastlanıyor. Özellikle, değerler katında belirgin bir durulma gözleniyor.

Türkiye, Turgut Özal’la birlikte bir “değerler fırtınası”na girmişti. Kökenleri Cumhuriyet’in de gerisine uzanan bazı temel değerler sarsıntıya uğramıştı. Bu sarsıntının odağında bir ikilinin, birey-toplum ikilisinin kendi içindeki dinamikleri yer alıyordu. Sarsıntı, siyasal yelpazenin hem sağındakileri, hem de solundakileri aynı anda apansız yakalamıştı.

Özal’ın söyleminde birey öne çıkıyordu. Gerçi, Özal’ın söyleminde birey kavramı oldukça kaba bir yorumla dile getiriliyordu; bireycilikle bencillik arasındaki ciddi ayrım sık sık gözden kaçıyor; ama, bireyin hakları ve bu hakların uzantısı olan sorumlulukları konusunda söyledikleri, demokrasi terbiyesinde bayağı mesafe almış olan toplumumuzun arayışına denk düşüyordu.

“Önce vatan”, “önce cemiyet” diyen muhafazakârlar, bu

“önce birey” söylemi karşısında irkildiler; geleneğe karşı çıkan gizilgücünü görüp bu sese kulaklarını tıkadılar.

Solcularımız, ezici çoğunluklarıyla, devletçilikten geliyorlardı. Mayaları bireyin haklarını, bireyin kendini gerçekleştirmesini maksimize etmek üzere yola çıkan ve bu yolda karşılaştığı engelleri ortadan kaldırmak üzere toplumsal dayanışmaya ağırlık veren Batı türü sosyalizmle yoğrulmadığı için, bu sesin içindeki yeniliği hissetmediler; üstelik ses sağdan geldiği için kulaklarını bütün bütüne kilitlediler.

Özal’ın etkisi siyasal tercihler düzleminden daha çok siyasal kültür düzleminde yaşandı. Özal oylardan çok zihinleri yerinden oynattı. Düz bir siyasal figür olmanın ötesine geçti, birey-toplum ilişkisini herkese sorgulattı. Gelgelelim, bu değerler fırtınası apansız bastırdı; sindirme zamanı tanımadı. Bir toplumsal proje biçiminde gelmedi; salt bir liderin tercihleri gibi gözükte önce. Israrla ve ince ince işlenmiş değildi. Nitekim Özal’ın aydınları önceden değil sonradan geldiler; bir fikre değil de iktidarın nimetlerine kapılmış gibi gözüktiler. Kısacası, Özal’ın taşıdığı fikir toplumun ortasına işlenmeden düştü; olgunlaşması Özal sonrasına denk geldi.

Hakları kadar sorumluluklarıyla bireyin öne çıkarılması, her şeyin faturasının sadece ve sadece topluma/sisteme çıkarılamayacağının vurgulanması yeni şeylerdi. Bu bakışın en tedirgin edici biçimiyle kendini sergilediği fasıl, toplumsal dayanışma faslıydı. Sosyal adalet konusunu herkes kendine düşen sorumlulukları yerine getiriyor mu diye bakmadan, geliri yüksekte alıp düşük olana vermekten ibaret olarak algılayan bir anlayış yaygındı. Oysa yeni bakış, verme sorumluluğu kadar alma sorumluluğunun da altını çiziyordu. Mesele, balık vermekten ibaret değildi; balık tutmayı öğretmekti esas olan. Bir adım sonrası da vardı: Her kim ki balık tutmayı öğrenmemekte direniyor, onun bir süre sonra balıktan mahrum kalacağını bilincine varması sağlanmalıydı. Üretimi düşünmeden paylaşımı düşünmek, işi çözmüyordu.

68 kuşağı, değerler fırtınası başladığında üretim yakasına kafa yormamıştı. Oysa iddiası her şeye herkesten fazla kafa yormuş olmak üzerine kuruluydu. Fırtına, 68’lilerin çoğunun

kendilerine güvenini kırdı. Hayatta, doğal seyri içinde kalanının heyecanını köreltti. Ama bir kesim, kendisini zorlu bir iç muhasebeden geçirdi; içinden geldiği devletçi sol anlayışı sorgulamayı göze aldı. Bildiği tek ahlak devletçilik üzerine inşa edilmiş olandı. Ondan uzaklaşınca, “ahlaklılıktan da uzaklaşıyorum” diye düşündü. Şimdilerde, öyle gözüküyor ki, 68 kuşağının üyeleri yeni bir ahlakın sahiline vardılar. En üstün değer olarak Birey’i, toplumsal dayanışmaya Birey’in merceğinden bakmayı seçtiler. Sağ kanadın içinde benzer bir serüven yaşandı; önemli bir kesim liberal dünya görüşüne kaydı. Şimdi, oldukça büyük bir ortak payda altında buluşuyorlar. Bireyin hakları ve sorumlulukları konusunda bir ÖDP ile bir TUSİAD’ın –bundan 15 yıl önce kimsenin öngöremeyeceği oranda– ilkesel mutabakatı var. Bu yörede, değerler oturmak üzere. Türkiye, güçlü ortak toplumsal taleplerin arifesinde.

Ne var ki, değerler fırtınası her yörede dinmiş değil. Başka bir kanatta, başka nedenlerden ötürü sürüyor. İslami kanat mazlumluk duygusu etrafında kurduğu seferberlik gücünü, iktidara ulaşmasıyla birlikte, bir ölçüde, yitirdi. İktidarın nimetleriyle buluşup yolunu, değerlerini yitirenlerin sayısı hiç de az olmadı.

Değer fırtınasından farklı derslerle çıkan iki kanadın buluşması ise ayrı bir hikâye.

Bu Bir Kıl Olmayabilir

Yirmi yıllık bir aradan sonra erkekler, yeniden, saçlarını uzatır ve arkadan at kuyruğu biçiminde bağlar oldular.

İlk bakışta, at kuyruğu yerleşik değerlere hayli ters düşüyor; bir çeşit meydan okuma çeşnisi taşıyor. 1960'ların sonundaki gibi, diyesi geliyor insanın. Gelgelelim, büyüteç altına alduğınızda, kazın ayağı öyle değil.

1960'ların uzun saç ve at kuyruğu bütünsel bir tavrın parçasıydı. "Yerleşik burjuva değerlerine, rekabetçi ahlaka, dar ufuklu tutuculuğa, duygusal donukluğa karşı çıkıyorum" demenin bir başka biçimiydi.

At kuyruğu yapan, saçını uzatan modern dünyanın kendisine dayattığı hayat tarzının olası en iyi tarz olduğundan kuşku duyduğunu, bir de saç biçimiyle, söylerdi.

Cinselliğin başka türlü yaşanması önerisiyle; üretimi ve işi hayatın esas amacı haline getirmiş olmakla; zamanı, dil dışarıda, peşinde koşulacak bir bela olarak değil de, tadı çıkartılacak bir imkân olarak algılamakla el ele giden, bir bütünsel tavrın uzantısıydı, at kuyruğu. Sadece bir kıl modası değildi; içine doğulan toplumu tepeden tırnağa olumsuzlamanın (*negation*) ifadesiydi.

Şimdilerde at kuyruğu yapanlar, verili toplumun işleyişiyle, zihniyetiyle, neredeyse, aşırı uyum içindeler. Yerlerinden, konumlarından, kariyerlerinden öylesine eminler ki, böyle "bir küçük fantezi"yi hakları olarak görüyorlar. Rahatlıklarının nişanesi olarak taşıyorlar. Varolana karşı çıkmak, yeni bir tarzı

önermek için değil; varolanın renk tayfına katkıda bulunmak, çevrimini genişletmek için at kuyruklu gibiler.

Burada, 1960'ların at kuyruklusunu günümüz at kuyruklu-suyla buluşturan bir duygudan söz etmemek haksızlık olacak: "Seçilmiş bir aykırılık" taşımanın verdiği bir duygu, bu. Az bir şey, yukardan/dışardan bakma duygusu. Nedir ki, birinci kuşak at kuyruklular hayata yukardan bakarken bir "etkin azınlığa" mensup olmanın hazzını da yaşarlardı. "Çiçek çocukları"nın dış görünüşlerindeki sakinliğin bir yerlerinde –karşı çıktıkları Modernite'den miras aldıkları– bir büyük enerji, bir yadsıma enerjisi saklıydı. Gerektiğinde, Gandhi misali, katır gibi ayak direyebilmekteydiler. Dünya için, gelecek için yepyeni bir teklif getirdiklerine inanıyorlardı.

İkinci kuşak at kuyrukluların teklifi, bu yılın modasıyla sınırlı. Sanki, içten içe, "bize gelene kadar her şey denendi, söylendi; bize kalan, yalnızca, bu denenmişlerin, söylenmişlerin parodisini yapmak", demekteler.

Sözün doğrusu, ikinci kuşak at kuyruklular da hoşlar, renkliler. Nedir ki, fantezileri de, özgürlükleri de bir saç bükümü cürümünde. Bu kadar önemsiz bir şey ise olsa da olur, olmasa da.

Futbol Adlı Çağdaş Dinin Temel Dinamikleri

1980 sonrası Türkiyesinde toplumsal ihtiras ve coşkunun kendini en yoğun biçimde dışa vurduğu alan futbol oldu. En büyük kitlesel şenlikler şampiyonluklarla yaşıyor. En geniş çaplı sivil şiddet olayları statlardan kaynaklanıyor. Futbolu kitleler için bu denli çekici kılan ne?

Kuşkusuz, toplumsal gerilimin başka boşaltım kanallarının olmaması kitleleri futbol etrafında toplayan nedenlerin başında yer alıyor. Bu, elde var bir. Bunun yanı sıra, acaba futbol odaklı manyetik alanda bir dizi çekiş gücü mü saklı?

Günümüzde, kitleleri statlara dolduran dinamikler konusunda ilginç bir açıklama girişimi Ehrenberg'den geliyor.¹ Diyor ki, günümüz toplumlarında başat iki olgunun izdüşümünü futbolda bulmak olası. Bunlar, rekabet ve demokratiklik vaadi.

Rekabet, bireyciliğin egemen olduğu bir toplum düzeninde, en doğal karşılanan durum. Herkes herkese rakip. Spor ise, rekabetin en yalın yaşandığı etkinlik. Kimin kime üstün geldiği herkesin anlayacağı, itiraz edemeyeceği biçimde ortaya konuyor. Futbol da, bunun binlerce göz önünde sergilendiği dal.

Demokratiklik vaadine gelince... İster kazanılsın, ister kaybedilsin, taraflar sporda eşitlik ilkesi içinde karşılaşırlar. Oyuncu sayısında, yaşlarda, kimi dalda kilolarda eşitlik gözetilir. Öte yandan, kurallar da belli ve kesin. Bir diğer deyişle, hukuk ve adaletin üstünlüğü söz konusu. Demokrasinin bütün ana ilkelere uyulmuş. Bu koşullar altında taraflar rekabete girecek. Eşitler arasında üstün olan kazanacak. Karşılaşmanın sonunda eşitşiz bir noktaya belki gelinecek; ama, oyunun bütünü eşitlik

üzerine kurulu. Spor, özellikle de futbol, yaşamın öteki alanlarına bakarak, demokratik ölküye daha yakın: Kitlenin içinden kopup gelen sıradan insan başarı kazanabiliyor. Futbol kahramanları, toplumsal merdivendeki konumlarından ötürü değil, kişisel güç ve becerilerine dayanarak öne çıkıyorlar. Sıra insanına yol açık. Bu anlamda, futbol dış gerçeğin temsil edilmesinden çok, bir modern toplum düşünün dışavurumu niteliğini taşıyor. Statlar, demokrasi ütopyasının ete kemiğe büründüğü yerler, Ehrenberg'e bakılırsa. Kitlelerin coşkulu ilgisini de bu yüzden üstlerinde topluyorlar. Öte yandan, hepimiz hissetmişizdir: Genel olarak bütün kitle sporlarında, ama özellikle futbol statlarında kutsal törenleri andıran bir şeyler yaşanır. Binlerce insan aynı duyguları paylaşır. Şarkılarla, âyinsi usullerle (ritüellerle) Tanrıları "buraya" çağırıyormuşçasına ortak bir davranış içine girilir. Kolektif duyarlık yoğunlaşır. Günlük yaşamın tonları yavaş yavaş silinir. Artık olağanüstü bir dünya-dayıdır. Burada bireysel sınırlar erir, dayanışma doruğa çıkar.

Durkheim'ın Avustralya yerlilerinde dinsel coşkuyu anlatırken söylediklerinin benzeri bir durumla karşı karşıyayızdır. Nitekim Marc Augé bu koşutluğu vurguluyor.² Durkheim'ın *Dinsel Yaşamın Temel Biçimleri* nde dinin, dinsel coşkunun topluluğu yeniden kurma işlevine ilişkin çözümlemesinden yola çıkıyor. Durkheim'ın ritüel konusundaki açıklamalarına gidiyor: Avustralya yerlileri kutsal törenleriyle, ritüelleriyle taleplerinin karşılanmasını dilerler. Amaçladıkları, Tanrıların, yani Aşkınların "buraya" inmesidir. İnsanlar ki, yaşanan dünyada üstlerine düşeni yapsınlar, isteklerimizi yerine getirsinler. İşte, bu noktada Augé, statlardaki kutsallık ile dindeki kutsallık arasında bir ayırım yapıyor. Statlardaki kutsallık laik bir kutsallık. Aşkın bir tanrı kutsanmıyor. Topluluk kutsamasını keñdine yöneltiliyor. Topluluk, parçalanmış bireyliklerin aşılıp, o ilk zamanlardaki dayanışma duygusunu andıran coşkuyu yeniden keşfedişini kutsuyor. Gerçekten de, günümüzde insanların bu ölçekte bir araya gelebildiği pek yer kalmadı. Statlar toplu coşkunun son kaleleri.

Durkheimcı çözümlemeyi biraz zorlayarak, futbola geniş kesimleri çeken nedenlerden birinin, toplumsal bütünleşme duygusunu tattırma olduğunu söyleyebiliriz, o halde.

Peki, nasıl oluyor da, dayanışmanın büyüğü bir anda dağılıp, coşku şiddete dönüşebiliyor?

Aslında, spor ile şiddet yakın akraba. Nitekim, Elias, sporu uygarlaşma süreci içinde şiddetin denetim altına alınıp, bir başka mecraya kaydırılması olarak görüyor; heyecan arayışının evcilleştirilmiş hali, dövüşün evrilmiş biçimi olarak değerlendiriyor.³ Sporun mayasında sertlik, şiddet zaten var. Ama, denetimin bendini yıkarak aslına dönüşmesi için başka dürtüler olmalı. O zaman, şiddet gösterisinde bulunan taraftarların kimliklerine bakmak gerek.

Gelişmiş ülkeler arasında futbolda şiddete başvuran taraftarların en yaygın olduğu ülke İngiltere. Burada "hooligan" denilen bir kesim var. Bunlar sistematik biçimde, statlarda olay çıkartıyorlar. 1985'te Heysel'de ölümle biten saldırıların gerisinde de hooliganlar bulunuyor. Araştırmalar gösteriyor ki, hooligan dediğiniz 17-21 yaş arasındadır; işçi sınıfının en alt katmanlarından gelmedir; oturduğu mahallelerde gençlerin başlıca toplumsallaşma yolu çetelerdir.

Kökeni bu olan hooligan yeryüzüne nasıl bakmaktadır? Bu konuda, bazı ipuçlarını Hoggart'ın *Yoksul Kültürü*⁴ adlı incelemesinde bulmak olası. Hoggart'ın bulguları 1960 öncesi İngiliz işçi sınıfının yeryüzüne bakışına damgasını vuran bir karşıtlığa dikkati çekiyor: "Biz" ve "Onlar" karşıtlığı. "Onlar" şu ya da bu biçimde "bizi" yönetenler. "Bizi" kenarda bırakan bir dünya inşa etmiş olanlar. Futbol statları, kenarda bırakılmış bizlerin varlıklarını duyurabilecekleri ender toplumsal mekânlardan biri. "Biz" tek başımıza belki güçlü değiliz; ama statlarda bir araya geldiğimizde en azından fizik üstünlük bize geçiyor. Bu fırsatı da "bizi" dışlayanların dünyasının simgelerine karşı tepkimizi göstermek üzere kullanırız. Elbette, düzeni değiştiremeyeceğimizin ayırdındayız; ama hiç olmazsa içimizdeki hıncın bir kısmını boşaltabiliriz. Dolayısıyla, statlardaki şiddetimiz gerçek bir sınıf bilinci olmasa da, bizim açımızdan rasyonel bir stratejinin parçasıdır. Şiddeti baskı altında tutan kapakları açıyorsak; bunun, derinliklerinden süzülen bir mantığı var.

Görülüyor: Hooliganların güdülerı evrensel bir tepki geometrisi taşıyor. Bizim taraftarlarımızda da kişisel düzeyde de

bir "biz ve "onlar" muhasebesi hiç mi yok? Öteki türlü, niye arabalar yakılsın, işyerleri taşlansın?

Üstüne üstlük, Türkiye "biz" ve "onlar" karşıtlığını katmerli kılan bir süreç içinde. 1970'lerle birlikte taşra, kenarda bırakılmışlığa sessizce katlanmak çizgisini geride bıraktı. Toplumsal sahnede daha fazla yer istiyor. Büyük kentlere göre işleyen düzenin kendini de gözetmesini talep etmekte. Bununla bağıntılı olarak, "biz" ve "onlar" karşıtlığı, özellikle taşralı taraftarın hem kişisel kimliğine sızmış, hem de yöresel kimliğine.

Her an patlayabilir bu alaşımın pek ayırdına varılmışa benzemiyor. Siyaset kalkar da, kısa dönemde hoşla gitme kaygısıyla, futbol sahnesinde söz almaya yeltenirse, infilakların baş göstermesi işten bile değil.

Notlar

- 1 Alain Ehrenberg, "Des stades sans dieux", *Le Debat*, No. 40, Mai-Septembre, 1986.
- 2 Marc Augé, "Football. De l'histoire à l'anthropologie religieuse", *Le Débat*, No. 19, Février, 1982.
- 3 Norbert Elias ve Eric Dunning, *Quest for Excitement. Sport and Leisure in the Civilising Process*, (Oxford, Basil Blackwell, 1986).
- 4 Richard Hoggart, *La culture de pauvre*, (Paris, Minuit, 1970).

Küçük Bir Bar Sosyolojisi

Kent yaşamımız bar olgusuna bütün bütüne yabancı değildi. Büyük otellerin altında, mutlaka, bir bar olurdu. Ne var ki, bu mekânların müdavimlerinin sayısı son derece sınırlıydı. Oysa 80'li yıllarla birlikte bar, dar bir ehl-i keyf çevresine özgü bir uğrak olmaktan çıktı. Kentin belli bir kesiminin hayatında giderek genişleyen bir yer tutmaya başladı.

Her yeni mekân türü, yeni bir hayat üslûbunun habercisidir; barlar da öyle.

Yeni hayatın bu yeni mekânının çarpıcı bir özelliği var: Kadınlar sayıca erkeklere eşit. Üstüne üstlük, bunun nedeni, eşli geliniyor olması değil. Tam tersine, bar, tek başına gidilebilen ender uğrak türlerinden biri. Buna karşın, sanki görünmez bir el her iki cinsin oranını birbirine yaklaştırıyor. Kamuya açık diğer yerlerde öyle mi? Öte yandan, büyük kentlerimizde erkek mekânlarının sergilediği görece bolluk, ister istemez, "Barlar, acaba öncelikle kadınlara mı hitap ediyor" sorusunu akla getiriyor. Bu izlenimi pekiştiren bir başka olgu ise barların tarihçesiyle bağıntılı: Barların yaygınlık kazanmasıyla okumuş kentli kadınlarımızın "serbestleşme" süreci arasında zamansal koşutluk var. Bu mercekten bakıldığında, bar patlamasının gerisindeki başlıca nedenin kadınların toplumsal sahnemizde konum değiştirmesi olduğu görülüyor.

Bu yeni mekânın müşterilerinin bir de ortak çarpanları var: Hemen hepsi toplumsal değerlerin "en kentli", "en modern" olanlarını benimsemiş kimseler. Hemen hepsi, kentin toplumsal buluşma noktalarını kasabalılığın ele geçirmiş olmasından

şikâyetçi. Barlar, onlara Batılı olduğunu düşündükleri sığınaklar sunuyor. Kısacası, bar “en modern” kentli kesim için bir “komünal iç mekân” (*interior*) işlevi görüyor.

Mesleki yakınlik bar müdavimlerini birbirlerine yaklaştıran boyutlardan bir diğeri. Bu mekânların ana kadrosunu kültür endüstrisinde çalışanlar oluşturuyor. Bu yoğunlaşmadan ötürü, barlar yalnızca bir eğlenim ortamı olmakla kalmıyor, aynı zamanda gazetecilerin, reklamcılarının, yazar-çizerlerin, sinemacı ve benzerlerinin mesleki dedikodu trampa etmelerine, piyasanın nabzını tutmalarına, iş bağlantısı yapmalarına elverişli bir platform niteliği kazanıyor. Bir de ötekiler var: Kültür endüstrisinin ünlülerine sürtünme fırsatı arayanlar. Barlar, bunlar için de doyurucu.

Unutmamak gerek: Barlar, her şeyden önce içki tüketilen yerler. Gelgelelim, bar racunu bir diğerköklü içki racunundan, meyhaneracunundan bayağı farklı. Bara tek başınıza da gidebilirsiniz; oysa meyhaneye, ilke olarak, eski dostlarınızla gidersiniz; en az iki kişi olmanız beklenir.

Meyhanede ilgi alanınız kendi masanızla sınırlıdır. Belki bir başkamasanın söylediğı bir şarkıya eşlik edebilirsiniz, hep-si o. Birbirini gözü tutan masalar arasındaki muhabbet, uzaktan karşılıklı kadeh kaldırmaktan, hadi bilemediniz meyve tabağı yollamaktan ileri gitmez. Meyhanede bir gruptan ötekine gezip durmak kurala aykırıdır, yapılmaz. Hele, bir başkagrupla birlikte olan karşı cinsten bir kişiye özel ilgi göstermek hiç mi hiç hoş karşılanmaz.

Meyhanedeki konuşmalar, içkici jargonundaki karşılığıyla sohbet, derinlemesinedir. Taraflar birbirlerine sorunlarını, iç dünyalarının gizliliklerini açarlar, birbirlerini saatler ilerledikçe marazileşen bir dikkatle dinlerler. İyi yanıyla almak gerekirse, meyhanede konuşanların birbirleriyle cidden ilgilendikleri söylenebilir. Meyhanede bütün bunlar yapılırken, oldukça gelişkin bir görgü koduna bağlı kalınır.

Oysa bar, tek başına gidilebildiğinden, rastlantıların öne çıktığı bir mekândır. Burada, insanların davranışlarında rastlantıya açıklık ağır basar. Kalış süreniz meyhanedekinden çok daha kısa olabileceğı gibi uzayabilir de. Bir geceyi, iki üç grup

arasında bölüştürebilirsiniz. Uyulması beklenen davranış kodu meyhanedekine kıyasla yalındır. Konsomasyon adabı basittir.

Tarafların aralarında kurdukları iletişim “hafif”tir. Derinlemesine değil, yanlamasınadır. O yüzden karşı cinsten birisine ilgi gösterilir de olumsuz tepki alınırsa ısrar edilmez. İlgi, hemen bir başka gönülçelene kaydırılabilir. Konuşmaların dokusu günlük iş hayatının dokusunun bir devamı gibidir. “En modern” hayat üslûbunu benimsemiş kültür endüstrisi mensupları, işliklerinde yaşadıkları bölük pörçüklüğü ve onun öteki yüzü olan hızlılığı işlik dışına da taşımışlardır. Meyhanedeki derinlemesine sohbetten uzak, kelime oyunları ile torpidovari takılmaların beğeni gördüğü bir iletişim kalıbına itibar edilir.

Barları gözlemeli. Yeni hayatın bu yeni komünal iç mekânlarında düşünsel dünyamızı biçimlendirmeye aday duyarlığın ana hatları su yüzüne çıkıyor.

Günahtan Çok, Ayıptan Korkmak

Toplumların kimliklerini oluşturan öyle boyutlar vardır ki, yüzyılların ardına uzanırlar; ekonomik yapılardaki değişmelere direnebilirler.

Bizim kimliğimizin derinliklerinde yatan dirençli gerilim odaklarından birisi de günahtan çok, ayıptan korkmamız. Bu özelliğimizin bireyleşme serüvenimizle yakın ilişkisi olsa gerek.

Öteki toplumlarla, özellikle Batı toplumlarıyla kendimizi sık sık karşılaştırırız. Oradakilerin hem sorumluluklarını daha derinden yaşadığını, hem de haklarını koparmada daha ısrarlı olduğunu söyleriz. Böylece, aslında, bizim bireyleşme serüvenimizin sağlığına işaret ederiz. Günah ile ayıp arasında kurmuş olduğumuz denge, işte bu sağlığın bir başka göstergesidir.

Hız. Adem ile Hız. Havva'nın, Şeytana uyup yasak meyveyi yediklerini, bu yüzden de Cennetten kovulduklarını, hep biliriz. Gelgelelim, bu ilk yasak çiğnemenin sonuçlarını taşıma konusunda, bir Hristiyan'dan ya da bir Musevi'den farklı bir konuda olduğumuzu pek aklımıza getirmeyiz.

Musevi ve Hristiyan öğretisi, bu ilk günahın sorumluluğunu bütün ademoğullarına yansıtır. İlk Günah'tan bu yana, bütün insanlar günahkâr doğar. Bütün kuşaklar İlk Günah'ın "kefareti"ni ödemekle yükümlüdür. Oysa, bir Müslüman'ın sırtında bunca ağır bir yük yoktur. İslam inancına göre, Hız. Adem ile Hız. Havva yasağı çiğneyerek zaten yapacaklarını yapmışlardır: Kendilerinden türeyenleri, insanoğullarını Cennette, ölümsüz, acısız bir hayat sürdürme olanağından yoksun bırakmışlar; Tanrıyı doğrudan, yüz yüze kutsama fırsatını ellerinden al-

mışlardır. Ama, İslam öğretisine göre, insanoğlu üstüne üstlük, bir de günahkâr doğmamaktadır. Günah, İslamiyet'te, dünyaya gelişten sonra, insanın seçimleri ile Tanrının yazdıkları arasındaki gerilim alanında oluşur.

Bundan ötürü, bizler, bir Musevi ya da Hristiyan'a oranla, günah fikrini, farkında olmasak da, daha hafif yaşarız. En azından, günah hem ardımızda, hem önümüzde değildir; bizi köşede beklemektedir.

Günahla alışverişimizi sınırlı kılan bir başka olgu da, bizde günah çıkarma kurumunun olmamasıdır. Günah çıkaran Hristiyan edimlerini gözden geçirir; bunların hangisinin günah sayılabileceğine kendisi karar verip, papaza aktarır. Papaz, zaten itiraf edilmiş günahların üzerine gider, sadece. Bir de, affolunmak için yapılması gerekenleri belirtir. Bu arada, inanmış kişi, kendisinin derinliklerini kurcalamıştır. İç hesaplaşmasını yapmak zorunda kalmış; düşüncelerinin, davranışlarının ayrıntılarına, güdülerine inmiştir. Kısacası, kendisiyle yüz yüze gelmiştir. Bu süreç insanın kendisini tanımasına yardımcı olur, değerleri, kanıları pekişir. Bireyleşme yolunda basamak çıkılabilir. Ahmet Hamdi Tanpınar, bizde "Günah çıkarmanın bulunmaması ferdin kendi içine eğilmesini daima men eder", derken çok haklıdır. Belki, biz, bütün bunlardan ötürü, deyimi bağışlayın, "zina" yaptığımızda Tanrının görmesinden çok, komşunun görmesinden korkarız. Gunahtan değil, ayıptan çekiniriz.

İlk Günah'ın yükünü taşımayan, günah çıkarmayan, sadece biz değiliz. Öteki bütün Müslüman toplumlar da böyle. Ama, İslam toplumları içinde, bizi kendimize özgü kılan yönlerimiz var. Bunların en belirginini, başından beri İslam'ı kendi hamurumuzla yoğurmuş olmamız. Araplaşmaksızın, eski Türk toplumunun yönsemelerinin damgasını taşıyan bir "folk İslam" geliştirmişiz. Yönetilenlerimiz "kabilevî" denilebilecek boyutları, hep, önde tutmuşlar; yönetenlerimiz de öyle. Kabilenin sözü, ben ile Tanrı (ya da herhangi bir başka inanç odağı) arasındaki bağıntıyı, hiç değilse göz ucuyla kollaması gereken bireysel iradenin önünde gitmiş.

Hâlâ da gittiğinin bir kanıtını, yakın geçmişte Kürtaj Yasası ile yaşamadık mı?

Kürtaj, doğrudan hayatla ilişkili; ceninin, hangi aşamada insan sayılacağı üzerinde bir karara varmayı gerektiriyor; karşısında olanlarca da, bir canın alınmasıyla eşanlamli sayılıyor. Kısacası, kürtaj, bilim ve kabile kadar, vicdanın da söz alabileceği uç durumlardan biri. Atılacak adımlarda günah fikrine danişılıyorsa, işte tam sırası.

Karşılaştırma yapabilmek için anımsayalım: Yıl 1968. Papa VI. Paul, *Humanae vitae* başlıklı genelgesinde, yalnızca kürtajın değil, bildiğimiz doğum kontrolünün bile günahla tartılması gerektiğini öne sürüyordu. Sonra, 1970'lerin ortası geldi. Fransa ve İtalya'da kürtajın yasallaştırılması yönündeki girişimler yoğun bir toplumsal direnci aşmak zorunda kaldı. İki saf oluştu. Kürtajı, hem kadın sağlığının korunmasının bir parçası, hem de kadının kendi gövdesinin efendisi olma savaşımının bir uğrağı olarak görenler bir safta toplandı; sorunu cinayet, günah zinciri içinde değerlendirenler, öbür safta. Her iki kesim de sokaklara döküldü. Aylarca süren, herkesi düşünmeye, kendi tutumunu gerekçelendirmeye iten bir dönem yaşandı. Sonunda, kürtaj yasallaştı. Önemli olan, iyi ile kötünün kendi payandalarını iç hesaplaşmalarda aramak zorunda kalmış olmasıydı.

Buna karşılık, bizdeki Kürtaj yasası tartışmaları, hangimizin belleğinde iz bırakmış; derinliklerini huylandırmıştır? Bizde, kürtaj –insan hayatına müdahale– günah denkleminin inançla, dirençle savunulduğunu söyleyebilir miyiz? Savunulması doğru mudur; bu apayrı bir tartışma. Ama, inanmışlar için, herhalde bir gereklilik.

Yasanın getirildiğı dönemin baskıcı özelliğı, bizde devletin resmi siyasasının doğum kontrolünden yana olduğı, bu yüzden kürtaja karşı çıkmanın kolay olmadığı öne sürülebilir. Ama, günah fikrinin şemsiyesi altında toplumsal sahnede söz almak isteyenler, direnme kanallarını oldukça iyi kullanmayı biliyorlar ki, tesettürde seslerini duyurdular. Kürtajda seslerini duymamış olmamız, yoksa, günah duygusunun inanmışlarımızda bile yüzeysel kaldığını mı gösteriyor?

Feminizm, Erkeklik ve Kimlik

*“Dünyanın bu sonsuz korkusu
biriktiği her yer,
buzul gibi usul usul kayan gözbebeği
alkolün çılgın bir sözdizimiyle devinen
lehçesi bilgelik ve rahimler
anlatabilseydi bize sürükleyip
götürdüğümüz bu kalıtı hacir
bu gürültülerini duyduğumuz
yıkılışı.”*

Ahmet Oktay

Yeryüzünde iki cins olarak yaşıyoruz: Kadınlar ve erkekler. Ben erkek cinsine mensubum. Dönüp çevreme baktığımda, benim mensup olduğum cinsin öteki cinse oranla ayrıcalıklı bir konumda olduğunu görüyorum; bu konumu öteki cinsin sırtından sürekli beslediğini gözlüyorum. Bunu doğru bulmuyorum. Aptalcasına basit ve apaçık bir nedenden ötürü, kadınların da insan olmaları nedeninden ötürü bunu doğru bulmuyorum. Üstelik, beni, lafı bile edilmemesi gereken böyle bir nedeni vurgulamak zorunda bırakan ilişkiler düzenine de öfke duyuyorum. Nerem kanırtılıyor da öfke duyuyorum? Orası, zaten benim çıkarıma çalışan “erkek” yanım olamaz. Orası neresi diye kurcaladığımda karşıma “insan olma onuru” diye adlandırılacak bir yanım çıkıyor. Sonra, bir adım daha gidiyorum. Doğru bulmadığım bu ayrıcalıklı konumun dengelenmesi için ne yapabilirim, sorusunu yöneltiyorum kendime.

Yapabileceğim çok şey olduğu açık. Cinslere bakışımı düzeltmeye çalışabilirim, her şeyden önce. Sonra, günlük yaşamımda bunun gereklerine uymaya çalışırım. Ama, içinde yüzduğümüz toplumsal ağ öylesine kenetlenmiş ki, bu arada örselemem işten bile değil. Ayrıcalıklı bir konumu reddedenin sırtına “enayi”den “iktidarsız”a kadar bir dizi yafta yapıştırılır, yapıştırılıyor. O zaman, direnebilmek için, benimle aynı rahatsızlığı paylaşanları aramaya çıkarım.

Yandaş arayışı için yöneleceğim ilk yer, elbette, kadınların kendisi olur, oluyor. Doğal olarak, bir parça nefes alabilmiş, insan ilişkilerine genel geçer değerlerin ötesinden bakabilen kadınlar arasında yandaş bulmayı umuyorum. Böylesi özelliklere sahip olup da, kadınların ikinci sınıf insan kabul edilmelerine karşı mücadele verenler, kendilerini, genellikle “feminist” olarak adlandırıyorlar. Önce, onların kaygılarını anlamak gerek. Bunun yanı sıra, kadın hareketine olumlu gözle bakan karşı cins mensuplarının –sonunda, kendilerinin yeryüzündeki konumlarını da sarmalayacak bu girişimde– ne yapabilecekleri üzerinde de düşünmek gerek. Karşı cinsten gelecek katkının biçimini, yönünü biraz da feministlerin kadın hareketine hak veren erkekleri koydukları yer belirleyecek. Acaba, feministler, bunlardan ne bekliyor?

Defter dergisinin Nisan-Mayıs 1988 sayısında bu sorunun yanıtını buldum. Meltem Ahıska “Feminizm, Yahudilik ve Kimlik” konularında Stella Ovadia ile konuşmuş. Stella Ovadia’nın son derece zengin, zengin olduğu kadar da yalın bir bakışı var. Kadınlık üzerine böylesine gelişkin bir anlayışın benim konumuma da ilişkin söyleyeceği bir şey olmalıydı. Onu aradım. Bulduğum, tüylerimi diken diken etti. Ovadia, hiçbir ayrımcık gözetmeden bütün erkekler için bir program öneriyor. Şöyle: “Bence erkekler anti-maşıst olabilirler, kendi kendilerinden memnun olmayabilirler.”

Erkek, Günah ve Kefaret

Anti-maşıst olmak, esasen, düşünmeye başladığında, ilk varılan yer oluyor. Ama, erkek olarak kendi kendinden mem-

nun olmamak... Bir parça sağduyum varsa, kendimi geliştirmek istiyorsam, zaten kendime hayran olmamak zorundayım. Ancak, bu zorunluluk ile bir siyasa olarak kendinden memnun olmamak arasında epeyi bir fark var.

Ovadia'yı okurken, kendimi bir yargılama sonucu hüküm giymiş gibi hissediyorum. Üstelik, benim seçmediğim bir özelliğimden, cinsimden ötürü hüküm giydiriliyor. Cinsimin tarih boyunca işlediği bütün günahlar benim boynumda. Mutluluk ile aramda doğuşumdan getirdiğim kötülük duruyor. İradem, seçimlerim, edimlerim boşuna. Kötülüğümü silemem. Kefaret ödenmeli. Yeryüzüyle barışık olmayı özlüyorsam günahımın acısını çekmeliyim. 15. yüzyıl Hristiyan Avrupasındaki insanın ruh haline talip olmam isteniyor benden. Tam da kötülüğe öfke duyarken, kötü olduğum bildiriliyor ama. Gölge etmemeli; başka ihsan istenmiyor. Haksızlığa doğrudan uğrayanlardan değilim, o halde söyleyecek sözüm de olmamalı.

Bu, özünde, oldukça yeni bir tutum. Aydınlanma felsefesinden devralınan bir mirasın reddedildiğinin işaretini veriyor. Nedir bu miras? Bir duyarlıktır: Aydınlanma geleneği, kişi insanlık onuruna layık olmak istiyorsa, ondan bir tavır alma bekler. Bu tavır, "kendi üstüne vazife olmayan terslikleri kendine dert edinme"de temellenir. Bir şeyleri terslik olarak adlandırmak ise, gerisinde bir değerler hiyerarşisinin varlığını zorunlu kılar. Aydınlanmanın değerler hiyerarşisinin tepesinde "insanlar eşittir; insanların kendilerini geliştirmelerini engelleyen her şey kötüdür; ahlaklılık bu engellerle savaşmayı gerektirir" gibisinden hiç de şeytani zekâ izi taşımayan, belki de taşımadıkları için anlamlı olan bir dizi inanç halkası yer alır. Peki, bu değerleri ortaya salarken, Aydınlanma'nın kafasının gerisindeki gizil özne kimdir; bu değerleri gerçekleştirecek, onlara uyacak kimdir? Kuşkusuz, bütün sınırlılıklarıyla Beyaz-Burjuva-İlerici Erkek. Aydınlanma'nın aklına ilk elde kadının geldiği söylenemez.

Gelgelelim, Aydınlanma değerlerinin barındırdıkları gizil güç, insan denilen kategorinin tanım basamağında kadının da erkekle yan yana durmasına elverecek niteliktedir. Zorlanması gereken çıkış kapısı Aydınlanma projesidir; bu projenin yaptıklarından çok özledikleridir; iç olanaklarıdır.

Kaldı ki, beyaz-burjuva-ilerici erkek –o, bazen sinir bozucu küt kafalılığıyla– birçok sancı bölgesinin üzerine gidebilmiştir. Zorlanarak da olsa, başlangıçta itilmesi gerekse de, özünde mecbur kalıp devreye girmiş olsa da “kendi üstüne vazife olmayan terslikleri kendine dert edinme”yi ciddiye aldığından acı yumaklarının çözülmesinde etkin tavır koymuştur. Kölelerle kendini köle sanmış, “Hepimiz Yahudi’yiz” demiştir. Böylesine hazır bir ortağı gözden çıkarmak, özgürleşim mücadelesini sakatlar. Hem, herhalde, tartışılır yönü yoktur: Daha doyum verici bir dünya arayışındaki bütün ortaklıkların ilk koşulu “kendi üstüne vazife olmayanı dert edinmek” olsa gerektir.

Yeni Narkissos ve Kadın

Peki, nasıl oluyor da, kadın hareketi bu noktada tekleyebiliyor? Teklemenin nedenini doğrudan bizdeki kadın hareketinin bünyesinde değil de, kadın hareketini de kuşatan, günümüzdeki başat zihniyet ikliminde aramak gerekir, kanısında yım.

Ülkemizdeki kadın hareketi, doğal olarak, Batı’daki hareketle nabız birliği içinde biçimlendi, biçimleniyor. Batı’daki hareket ise, özsuynunu kendi toplumundan, refah toplumundaki egemen duyarlıktan alıyor.

Refah toplumundaki egemen duyarlıktan kastım ne? 1980’li yıllarla daha da belirginleşen yeni-bireycilik.

1970’lerin başında filizlenen bir zihniyet iklimi Batı toplumlarını sarmalamakta. Refah toplumunun üyesi, gereksinimlerinin büyük kısmının iyi işleyen kurumlarca üstlenilmesinin verdiği rahatlıkla, bazen Batı toplumunun mayasının esas ögesi olan bireyci duyarlıқта bir adım daha ileri gidiyor. Öz benlik (*self*) bütün değerlerin üzerine bina edildiği temel haline geliyor. Yeni-bireycilik diyebileceğimiz bu zihniyet, öz beni aşan her türlü değer hiyerarşisini dışlamakta. “Homo politicus” yerini “homo psychologicus” a devretme eğiliminde. Amaç, öz varlığını ve varsıllığını kollamakla sınırlanır oldu. Birbirini sıfırlayan iki-yönlü gelişmelere tanık olunmaya başlandı: “Öte-

ki"nin (*alter*) farklılığı ve bu farklılığa hakkı yüceltilirken, temelde "öteki"ne kayıtsızlık alıp başını gitmekte. Öz benin özerkliğe özlemi giderek artarken, bireylerin atomlaşarak kendi üstlerine kapanma süreçleri hızlandı. Beri yandan, mahrem-olan'a doğru bir çekilme yaşanırken, sistemin ahtapotsu kolları mahremiyet alanlarını da kurcalar oldu. Kamusal alan, ilgileri artık eskisi kadar çekmiyor. Tüketim şöleninin narsist-insanı hazdan başka yol gösterici tanımıyor. Önemli olan, benim öz-deneyimim (*self-experience*), öz benimmin kendini ortaya koyması (*self-expression*), öz benimdeki gizilgücün kendini gerçekleştir-mesi (*self-actualization*)...

Kadın hareketi de bu genel geçer rüzgârda payına düşeni almışa benziyor. Çünkü, kadın hareketinin söylemi kendi üstüne katlanmış birey anlayışının cins düzlemine izdüşümü niteliğinde. Bir kesim feminist, hareketin yolunu çizerken, geleceği oluşturmak üzere, cinslerin her ikisini de kapsayacak bir değerler hiyerarşisi oluşturmaktansa, kadınlara özgü geleneksel bilginin dağarındaki öğelere yöneliyor; kadınla birlikte anılan, örneğin duygusallık gibi özellikleri, yeni bir dünya kurmada öne çıkarıyorlar. Yeni bir dünya kurmak... Gerçekten de, feminizm, doğası itibariyle yeni bir dünya, yeni bir yaşam tarzı kurmayı özlüyor. Bu özleme varma stratejisinde öz beni merkeze almayı andırır biçimde öz-grup vurgulanıyor; üyesi olunan cinsin iç özelliklerine yaslanılıyor.

Eskinin Umutları

Bu noktada bir büyük çelişki yatıyor: Salt eskideki konumlardan türetilmiş değerlerle yeniyi kurmak ne ölçüde olasıdır? Yeniyi kurmada yol gösterecek olan, herhalde, eskinin yaşanmışlıkları değil, olsa olsa umutlarıdır; kişilerin, cinslerin hiçbir zaman ulaşamamış olmakla birlikte, hep üstün tutmaya çalışmış oldukları bir değerler hiyerarşisinden kaynaklanmış güzellemelerdir. Yeni bir toplumsal projeyi kuracak olan, bu güzellemelerin birbirleriyle zincirlenmesidir. Yaşanmışlıkların değil de, özlenmişliklerden hareket edilecekse, "öz cins" dışındakile-

rin de yeni hayat tarzına ilişkin söyleyecek sözleri olması gerekir; yeni hayat tarzı onları da yeniden tanımlamaya adaydır.

Yeni bir hayat tarzı ararken, erkeklerden yalnızca kendi kendilerinden memnun olmamalarını istemek, bana, acılı bir tepkinin ince elenip sık dokunmamış dışavurumu gibi geliyor. İçinde yüzdüğümüz dünyanın özü kimsenin kendi kendinden memnun olmasını meşru kılacak nitelikte değil; kadınlar da dahil.

Herkesin memnun olmasını arzulayan bir hayat arayışı, kadın cinsine tam hak tanınırken, erkek cinsinin bütünüyle haksızlık timsali olarak görülmesiyle çok ileriye gidemez. Böyllelikle, tek yanlılığı, dengelilik arayışına, bu sefer, kadınların kefesini ağır bastırarak taşımış oluruz.

Feministler ancak kadınların ikinci sınıftan çıkarılma mücadelesini toplumumuzdaki bütün asimetrik güç dağılımlarına karşı çıkmakla bir arada göturdükleri zaman, erkeklerin de tıkanmışlığını açabilirler. Yoksa bir gün gelir, mücadeleleri erkekleri bir başka düzlemde yeni bir tıkanıklığa itme mecrasına girer. Feminizm, tahterevalli örneği, cinslerin konum değiştirmesiyle yetinmiş olur.

Denilebilir ki, erkekler hiç olmazsa mücadelenin başında dışarıda bırakılmalıdırlar. Bir süre, kadınların kendilerini bulmaları için “çocukluk hastalığı” denilebilecek sivriliklere yönelmelerinde yarar vardır. Hareket kendi içinde bakışını billurlaştırdıktan sonra, nasıl olsa doğrultusunu bulacaktır.

Hem dışarıdan gelen tepkilere kapalı olunacak; hem yirmi yıl boyunca terslik yapıp yirmi birinci yıl –bir teleolojik gereklikten olsa gerek– sağlıklı çizgi kendini bulacak. Ben buna inanmıyorum. O yüzden de erkeklerin sözlerini söylemelerinden yarar umuyorum.

Büyük Çatırtıyı Duymayan Erkek Kulakları

Aslında, erkeklerin açıkça söz söylemekte niye bu kadar geciktiklerini de anlamış değilim. Kadın hareketini ya küçümseyorlar ya ürküyorlar, ya da aymazlık içindeler. Her durumda

özürleri yok. Söz almalılar. Kaçınamazlar, kaçamazlar. Çünkü, bildik güvenli dünyalarının çürük payandaları büyük bir çatırtıyla bir bir yıkılmakta. Yıkıntının altında kalmak istemiyorlarsa, yeni bir tasarıma el vermeliler.

Daha şimdiden kadın bilinci onları günlüklerinde etkiler oldu. Eski kuntlukları, artık, üstünlük getirmiyor. Şaşkınlaşmış gibiler. Karşılarındakini anlamayı hiç düşünmemişler; şimdi kendilerince en inceldikleri sırada niye öyle terslendiklerini kavrayamıyorlar. Bu arada iç tutarlılıkları da gidiyor. Erkekteki güzellik, çekicilik –her şeyde olduğu gibi– üslûp bütünlüğünden ileri geliyordu. İç tutarlılığı olan bütünlüklü bir üslûp. O üslûbun, değerleri paylaşılmasa da, dinginliğine, kendisiyle barışıklığına hayran olunabilirdi (Flamenko dansçısındaki duruşu elin tersiyle itmek kolay değil). Kadınların toplumsal sahneye bilinçle girmesiyle erkeğin duruşundaki güven kaydı. Yenisi ise henüz filiz vermiş değil. Bu yüzden cinsellikler daha uzun bir süre yanlış anlaşılmalara olarak yaşanacak. Erotik heyecan önümüzdeki yıllarda cılızlaşmaya aday.

Bunlar erkeklerin de meselesi. Ses, söz çıkarmalılar.

Soylu Evlenmesi

Tarih araştırmalarının kaynağında, bugünün ve yarının daha iyi kavranabilmesi için dünün aydınlığa kavuşturulması zorunluluğu yatar, genellikle. Dün denilen olgu iç içe geçmiş, sonsuz sayıdaki ilişki ve yapılardan örölmüş bir yumak. Bu yumağı çözme işine girişenlerin çabalarının boşa gitmemesi bazı noktaların gözetilmesiyle yakından ilgili. Tarih incelemesi üst üste yığılmış veriler dökümü olmanın ötesine geçebildiğı, geçmiş bütönlüğü içinde anlamaya olanak verecek biçimde temel değışim örüntülerini sergilemeyi başardığı ölçüde değer kazanır. Öte yandan, her önermesini tarihsel veriyle desteklemeyen, temel örüntüleri salt mantıksal kurgu düzeyinde ele alan inceleme ise kuşkuyla karşılanmaya hazır olmalıdır.

Kısacası tarih yazıcılığı önce sabırlı, sonra keskin bakışlı olmak durumundadır.

Tutun ki, tarihçi bu yöntem slalomundan alnının akıyla çıktı. İşi yine de bitmiş sayılmaz. Ürününün, incelediğı dönem ve alanın sınırlı sayıdaki uzmanından oluşan ve mesleksel zorlamalardan ötürü “mecburi okur” durumunda olanların ötesinde de ilgi uyandırmasını arzuluyorsa, metinini heyecanlı –en azından akıcı– kılmalı.

Georges Duby, bu işin üstesinden hakkıyla gelenlerden. Günümüzden sekiz-dokuz yüzyıl önce, Hristiyan Avrupasındaki evlenme yollarını, kurallarını incelediğı *Le chevalier, la femme et le prêtre* (C.F.P. Şövalye, Kadın ve Rahip, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul, Ayrıntı, 1991) tarihçi olmayanların da büyük keyifle okuyacağı bir yapıt. C.F.P., keyifle okunmasının yanı sıra

ra kullanılan yöntem açısından da son derece önemli: “Tekil bir toplumsal kurum nasıl tarihsel/toplumsal bütünlük içinde ele alınmalı” sorusuna da bir yanıt niteliğinde. Duby, 1930’larda Lucien Febvre, Marc Bloch’larla başlayan, daha sonraları “Annales” okulu diye anılan tarih anlayışının çabalarını devam ettiriyor. “Annales” okulu olayların birbirinin peşi sıra zincirlendiği tarih anlayışından farklı olarak, bu olayların temellendiği bütünsel toplumsal dokuyu vurgulayan bir duyarlık getirmişti. Duby bu yönde bir adım daha ileriye gitmeye çalışan ikinci kuşak tarihçilerden: İlk kuşak, hükümdarların yengi ve yenilgilerinin anlatımından oluşan eski bakışı kırmış, toplumların tarihinin ancak yapılara inildikçe anlaşılabilceğini ciddi çalışmalarıyla kanıtlamıştı. İkinci kuşak, şimdilerde, daha da zorlu bir araştırma alanına girmiş bulunuyor; zihni tasarımlar ile maddi yapılar arasındaki ilişkinin mekanizmalarını çözmeyi deniyor. Böylesi bir girişimin yerleşik kalıpları yadsıması doğal. Örneğin Duby’e göre “materyalizm ile idealizm ikileminin kaba yorumunun getirdiği cendereden kurtulmak gerek. Ortaçağda yaşamış bir insanın yeryüzüyle ilgili tasarımlarını içeren bir şiirin taşıdığı bilgi değeri, bir şatonun kalıntılarının taşıdığı bilgi değerinden daha az değil. Önemli olan ikisini de bütünsellik içine oturtmak, aynı yöntemin yorum süzgecinden geçirmek.”¹

Daha önceki çalışmalarında kültürel ürünlerle toplumsal yapıların ilişkisini,² feodalizmin kendini algılayış biçimini³ inceleyen Duby, *C.F.P.*’de toplumun temelini oluşturan “evlilik” üzerinde duruyor. Ele aldığı dönem 10. yüzyıl ile 13. yüzyıl arasında uzanan tarih dilimi.

Amacı, evlilik kurumundan yola çıkarak feodal düzenin işleyişine varmak: “Şövalyenin hangi kurallara göre ‘karı’ aldığını, karısı üzerinde ne gibi ‘tasarruf’u olduğunu bilemezsem feodaliteyi nasıl çözümlerim”, diyor (s. 23). *C.F.P.* şövalyenin kiminle, nasıl evleneceğini belirleyen kuralların 10. yüzyıl ile 13. yüzyıl arasında birçok değişime uğradığını ortaya koyuyor. Kurallarla birlikte kuralları saptayan kurum da değişmiş. Karolenjien dönemde, 9. yüzyılda, evlilik bütünüyle kutsallık alanının dışında kalan evrene ait olarak kabul ediliyor. Kilise, “toplumun temelini belirleyen, hısım-akrabalık ilişkilerini düzenle-

yen" bu kurumu henüz kendi ilgi alanı içine almamış. Toplumda temeli "örf"e dayanan evlenme kuralları, âdetleri egemen. Şövalye Kilisede dinsel törenle evleniyor. Örneğin Kilise yalnızca iki konuda ısrarlı: Yalnızca tek eş olsun, yedinci dereceden daha yakın akrabayla evlenilmesin. Şövalye tek eş sorununu son derece yaygınlık kazanmış olan soylu olmayan bir kadınla nikâhsız birliktelik (*concubinage*) uygulamasıyla çözmüş. Toplumun her kesimince göz yumulan bu ilişki sayesinde hem genç şövalye adayları "ateşlerini bastırmış" oluyorlar, hem de miras konusunda sorun doğmuyor. Yalnız, yedinci derece sınırlaması yüzünden, kimi kez, işler sarpa sarabiliyor. Duby'nin verdiği ilginç bir örnek de Hugues Capet'in durumu. 987'de Hugues evlenmeye karar veriyor. Ancak, şövalye dediğinin karısı da en az kendisi kadar soylu olmalı. Oysa, Avrupa'daki bütün eş adaylarıyla Hugues şu ya da bu biçimde akraba. Yedinci derece yasaklaması Hugues'u çaresiz bırakıyor. Sonunda Bizans İmparatoru Masileus'a bir mektupla derdini anlatıp kızına talip oluyor. 1. Henri'nin oğlu Robert de benzer bir duruma düşüyor, ta Kiev'den eş alıyor.

Kilisenin evlilik alanındaki tutumunu değiştiren gelişmelerden en önemlisi 1000 yılı dolaylarında ortaya çıkan sapkın mezhepler. Hristiyan inancına göre 1000 yılında Hz. İsa yeryüzüne geri dönecek ve o gün mahşer günü olacak. "Hakikat" vakti gelmiş durumda. Tanrının kulları yaklaşıp hesap gününde ebedi acıya mahkûm olmak istemiyorlarsa ruhlarının kurtuluşu için yaşamalılar. Kalan günlerini Kutsal Kitabın buyruğuna uygun geçirmeliler. Ortalığı bir dehşet havası kaplamış. Köylünün yoksulluğuyla Ahret korkusu bir araya geliyor. Binlerce insan kötülükten, yani tensel olandan yüz çevirip ruhsala yönelmenin tek kurtuluş yolu olduğunu ileri süren sapkın mezheplerin saflarına katılıyor. Sapkınlara göre iman için bir kurumun aracılığına, yani Kiliseye gerek yok. Durum ciddileşiyor. Kilise, bu kendiliğinden oluşan yeni akıma karşı amansız bir savaş açıyor. Öte yandan sapkınlar evliliği de yadsımaaktalar. Onlara göre, evlilik tenin isteklerinin meşrulaştırılması. Oysa, tensel hazlar şer'in ta kendisi. Gerçek Hristiyanlar Cennet'teki ilişkilere egemen olduğu varsayılan "caritas" duygusu-

nu taşımaları; kadın-erkek ayrımı yapmaksızın birbirlerine kardeş gözüyle bakmalılar. Bu anlayışa dayanarak sapkınlar kadınları erkeklerle eşit tutuyorlar. Bu yönleriyle de çağın yerleşik değer yargılarına çok ters düşen bir konum kazanıyorlar. Kilisenin olaya bakışı farklı. Evlilik kutsal olmayan bir birleşme gerçi, ama kendilerini Tanrının hizmetine adanmışların, yani papazların dışındakilerin kurmasında pratik yarar olan bir ilişki. Laikler evlenmezlerse fuhuşa ya da fücûra (ensest) kayabilirler. O halde, iyisi mi evlensinler. Kilise kendi bakışına ve çıkarlarına saldıran sapkınlarla savaşırken en çok onların kadın konusundaki tutumlarından yararlanıyor. Duby, Kilisenin sapkınlar karşısındaki başarısını, bu akımı bir “feminist” akım olarak sunmuş olmasına bağlıyor (s. 119). Kilise yaptığı propaganda- larla geniş kitleleri “feminist”lere karşı harekete geçirebiliyor.

Bu savaşım aynı zamanda alttan alta biçim değiştiren toplumsal yapıların su yüzüne çıkmasına da yol açıyor. Duby’e göre, ticaret gelişirken, kentler yeşeriyor. Kentler ise merkezi Kilisenin kaleleri. Her kent bir katedral, her katedral bir piskopos demek. Sapkınlarla savaş Kilisenin Ortaçağ feodalitesinin temel ideolojisini üretmesine de yol açacak. Kilise “prensleri”, çalışanlar, dua edenler ve savaşanlardan (Laborans, Oratores, Bellatores) oluşan, üç “ordre”lu toplum modeli tasarımını bu arada geliştirecekler.⁴

Kilise, 11. yüzyılın sonunda toplumun işleyişine damgasını vurmuş durumda. Bu arada evliliğe ilişkin tutumunda tedrici bir değişme görülüyor. Evlilik kutsallık alanına kabul edilir olmuş.

Duby, bu değişimin bir göstergesi olan *Decretum* adlı belgeyi inceliyor. *Decretum* 1107’de Worms piskoposu Bouchard tarafından kaleme alınmış. Amacı, Tanrının kullarına doğru yoldan ayrılmamaları için bir yaşam haritası sunmak. Duby’e göre, bu metnin en ilginç yönü cinselliği ve evliliği ele alışı. Burada, evlilik bir toplumsallık çerçevesi olarak değerlendiriliyor; kamu düzeninin gözeticisi olan papaz da evlilik konusunda devreye sokuluyor. Kilise hukuki çatıyı örmeyi üstleniyor. Kilise yetkilileri durmamacasına gerekçe üretiyorlar. Bir yüzyıl önce duyulsa küfür diye lanetlenecek denklemler kuruyorlar. Di-

yorlar ki, evlenme vaftiz ve "eucharistie"nin (Kilisenin kutsadığı ekmek ve şarabın Hz. İsa'nın eti ve kanını temsil ettiği inancı) yanında yer alır. En az onlar kadar kutsaldır. 12. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, evlenme töreni artık kız evinde değil, Kilisede yapılıyor olmuş. Ancak, Duby'nin sıraladığı örneklerden anlaşılıyor ki resmi ideolojiyi bütünüyle Kilisenin salgılaması, soylunun fırsat buldukça kurallardan yan çizmesine engel olmuyor.

Duby'nin zarif kanıtlarla örülmüş yapıtı Batı Avrupa'da 10. yüzyıl öncesi kutsallık alanına girmeyen, laiklerin kendi bildikleri gibi sürdürdükleri evlenme uygulamalarının 13. yüzyılda Kilisenin düzenin işleyişinde söz sahipliğinin artmasıyla kutsallık niteliği kazandığını ortaya koyuyor. Böylece Hristiyan dünyasında günümüze dek uzanacak anlayışın temelleri atılmış oluyor.

Duby'nin kitabının değeri, bize göre, iki özellikten kaynaklanıyor: Bunlardan ilki, tek bir kurumu ele alıp, onun gelişim süreciyle ilgili ayrıntıları sergilerken yavaş yavaş toplumsal dokunun bütününe işleyiş mekanizmasını su yüzüne çıkarmış olması. İkincisi ise, bir ideolojik/zihni yapının özgül tarihsel koşulların etkisiyle nasıl yoğrularak biçimlendiğini göstermesi.

Duby'nin araştırmasının bir de güncel yanı var. Özellikle 1970'lerden sonra Batı Avrupa'da gençler neredeyse 700 yıl boyunca egemen olmuş evlilik anlayışını yadsımaaktalar. İngiltere'de, Fransa'da resmi ideoloji de bu yeni tutumu meşrulaştırmak zorunda kalmakta, örneğin, nikâhsız olarak birlikte yaşayanlara (*concubinage*) belediyeler evli çiftlere tanıdıkları hakları tanıyorlar. Çocuk yardımları, konut sağlama gibi hizmetlerden onları da yararlandırıyolar. Toplumsal örgütlenişin ilk birimi olan aile-evlilik çevresindeki bu köklü dönüşüm bir şeylerin göstergesi olsa gerek. Batı yeniden kabuk değiştiriyorsa benzetmekte.

Duby'nin çalışmasında üzerinde durulması gereken bir nokta var. Aslında bu, tüm tarihçilerin zaman zaman karşılaştıkları bir açmaz. Ortaçağın hemen hemen tüm yazılı belgeleri egemen kesim üyelerinin kaleminden çıkma. Geniş kitlelerin belgelerde yansıyan resmi ideolojiyi nasıl yaşadıklarına ilişkin

yazılı ipuçları yok. Duby işin bu yönünün farkında. Geniş kitleler katındaki yankılanmaları resmi belgelerin “negatifi”ni alarak yakalıyor. Getirilen cezai önlemlerden davranışlara iniyor. Özellikle, papazlar gibi kendileri evlenmeyen, tenle ilgili deneyimleri olmayan bir kesimin evlilik ve cinsellik üzerine söylediklerini eleştirinin süzgecinden geçiriyor. Gerçeklere ilişkin çarpıtılmış resimleri düzeltmeye çalışıyor. Ancak, her tarihçi gibi bu düzeltme işlemini gerçekleştirirken kendi öznelliğinin etkisinden kurtulması olanaklı değil. Bereket versin, öznelliği o kadar zengin ve eleştirel boyutları o kadar güçlü ki, *Le chevalier, la femme et le prêtre* büyük ölçüde inandırıcı bir yapıt niteliği kazanıyor.

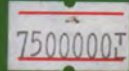
Notlar

- 1 Georges Duby ile söyleşi, *Le Monde*, 24 Mayıs 1981.
- 2 *Le temps des cathedrales*, (Paris, 1976).
- 3 *Les trois ordres ou L’imaginaire de féodalisme*, (Paris, 1978).
- 4 Kilisenin feodalitenin temel ideolojisini üretme sürecini Duby, *Les trois ordres ou L’imaginaire du féodalisme* adlı yapıtında enine boyuna incelemekte.

Aydın Uğur, yazılarını 1991'de derlediğinde, toplumumuzun günlük alışkanlıkları ve zihniyet kalıpları henüz yeniydi, keşfedilmemişti. Aradan geçen on yılın sonunda, yazılarının genişletilmiş derlemesinde kıta keşfedildi, adı kondu ve haritası çıkarıldı: *Kültür Kıtası Atlası*.

Toplumu okuyan, alışkanlıklarını gözleyen, bilginin oluşması ve iletilmesi süreçleri üzerine düşünen bir toplumbilimcinin, her gün yaşadığımız ama üzerinde yeteri kadar düşünmeye fırsat bulamadığımız durumlar hakkında yazdığı makale ve denemelerin bir araya getirildiği bu toplam, toplumsal olarak nasıl bir halin içinde bulunduğumuzu gözler önüne seriyor.

"Zihinlerimizin Yeni Efendileri: Medya"dan "Temiz Enformasyon"a, "Cumhuriyetin İlk Özgün Popüler Kültürü: Arabesk"ten "Bizim 68'lilerimiz"e, "Aydın Kim Değildir?"den "Küçük Bir Bar Sosyolojisi"ne, "Günahtan Çok Ayıptan Korkmak"tan "Feminizm, Erkeklik ve Kimlik"e uzanan "sosyolojik" bir arazi üzerinde, zevkle okunan yazılar.

TEMA

TÜRKİYE ÇÖL OLMASINI
(0212) 281 10 27

ISBN 975-08-0506-2

